

भारतीय ग्रामीण समाज - I

पाठ्य रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ भारतीय ग्रामीण समाजाची संकल्पना
- १.३ गावांच्या उत्पत्तीसाठी जबाबदार घटक
- १.४ भारतीय ग्रामीण समाजाचे स्वरूप
- १.५ भारतीय ग्रामीण समाजाचे घटक
- १.६ भारतीय ग्रामीण समाजात बदल
- १.७ सारांश
- १.८ स्व-अभ्यास

१.० उद्दिष्टे

---

१. विद्यार्थी ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करू शकतो.
२. ग्रामीण समाजाचे स्वरूप समजू शकते.
३. ग्रामीण समाजाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करू शकतो.
४. ग्रामीण समाजातील आमूलाग्र बदलाची दिशा समजू शकते.

१.१ परिचय

महात्मा गांधी म्हणाले की भारत ही गावांची भूमी आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६८ टक्के लोक खेड्यात राहतात. भारतात सहा लाखहून अधिक गावे आहेत. भारतात वेगवेगळ्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे सामाजिक व भौतिक विविधता आढळते. जुन्या काळी दळणवळणाच्या सुविधांअभावी देखील खेडी स्वयंपूर्ण आणि स्वतंत्र होती. खेडे हे प्राचीन भारताचे केंद्र होते. ग्रामीण समाजाच्या गरजा स्थानिक ग्रामीण लोकच पूर्ण करत. बलुतेदारी व्यवस्थेमुळे स्वयंपूर्णतेला आधार मिळाला. शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. इंग्रज येण्यापूर्वी अनेक शतके ग्रामीण भागात स्वयंपूर्णता होती.

slideshare.net

इंग्रजांच्या काळात ग्रामीण भागाची स्वयंपूर्णता आणि स्वातंत्र्य नष्ट झाले. सामाजिक संघटनेत बरेच बदल झाले. ग्रामीण समाजात बदल झाले. समाजात वितुष्ट निर्माण झाले. ग्रामीण समाज गरिबी, बेरोजगारी अशा समस्यांना तोंड देऊ लागला. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि पाश्चात्यीकरणामुळे ग्रामीण भागाच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम झाला.

१.२ भारतीय ग्रामीण समाजाची संकल्पना

ग्रामीण समाजाला हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. ग्रामीण समाज म्हणजे खेड्यात आणि ग्रामीण भागात राहणारी लोक. भारतीय समाजात ग्रामीण समाजाचे व ग्रामीण व्यवस्थेचे अतिशय प्राचीन वास्तव्य आहे. अगदी वेदांमध्ये ही गावांचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात, रामायणात व महाभारतात गावांचा उल्लेख आहे. मनुस्मृतीत गावाच्या रचनेबद्दल चर्चा केली आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात ही ग्रामीण लोकांच्या चर्चेचा उल्लेख केला आहे. गावे उदयास येण्यापूर्वी भारत घनदाट जंगलांनी व्यापला होता या जंगलात फक्त वन्य प्राणी राहत होते; जे मानवासाठी सुरक्षित नव्हते. सुरक्षिततेसाठी लोकांनी एकमेकांच्या मदतीने जंगले साफ केली आणि समुदायात एकत्र राहू लागले. अशा प्रकारे गावे उदयास आली. शेतीमुळे त्यांच्या जीवनात स्थिरता आली. परिणामी कायमस्वरूपी राहणी व वस्ती अस्तित्वात आली; जी शेती आणि आर्थिक नियोजनावर अवलंबून होती.

[Maharashtrian countryside, India Stock ...alamy.com](https://www.alamy.com/Maharashtrian-countryside-India-Stock-...alamy.com)

मध्ययुगीन काळात गावे मोठ्या प्रमाणात स्वयंपूर्ण होती. जातीव्यवस्था, संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, बलुतेदारी व्यवस्था या घटकांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. आधुनिक काळात ग्रामीण जीवनाचे स्वावलंबीत्व प्राप्त केले आहे. एकाच ठिकाणी राहणे अथवा एकाच समाजात राहणे हे दृश्य आता बदलले आहे. औद्योगिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनशैलीत बदल झाला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

प्रश्न- ग्रामीण समाजाची संकल्पना काही व्याख्या देऊन स्पष्ट करा.

१.२.१ गावांचे प्रकार

ग्रामीण समाजाच्या अस्थिरतेच्या आधारावर डॉक्टर अँडरसन यांनी तीन प्रकारची गावे ठरवली आहेत; ती खालील प्रमाणे आहेत.

१. **क्षणिक गाव:** ज्या गावातील ग्रामस्थ वेळोवेळी किंवा वारंवार त्यांचे वास्तव्य बदलतात, त्या गावाला क्षणिक गाव असे म्हणतात. उदाहरणार्थ स्थलांतरित शेती करणाऱ्या अनुसूचित जमाती; जसे की दक्षिण भारतातील काही जमाती आणि भारताच्या मध्य भागातील बायगा जमात.
२. **अंशिक स्थिर गावे:** ज्या गावात लोक एका ठिकाणी ठराविक कालावधीसाठी राहतात आणि काही कालावधीनंतर ते ठिकाण बदलून दुसऱ्या गावात जातात; त्याला अंशिक

स्थिर गाव असं म्हणतात उदाहरणार्थ नागा, गोंड, माडिया समुदाय यांनी वसलेली गावे.

३. **स्थिर गावे:** शेतीच्या विकासानंतर तेथे कायमस्वरूपी स्थायिक झालेल्या समुदायांनी जे गावे तयार केली अशा गावांना स्थिर गावे म्हणतात.

डॉ. इरावती कर्वे यांच्या मते गावांचे तीन प्रकार आहेत.

१. **केंद्रीकृत गाव:** ज्या गावांमध्ये स्थिर समुदाय आहेत आणि घरे एकमेकांच्या अगदी जवळ आहेत, समान गाव समान शेत्र आणि शेत जमीन लागवडीसाठी योग्य आहे. अशा गावांना केंद्रीकृत गाव असे म्हणतात. उदाहरणार्थ महाराष्ट्र पठारी प्रदेशातील गावे.
२. **विखुरलेले गाव:** रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला लांबवर पसरलेली घरे; उदाहरणार्थ महाराष्ट्र व केरळ राज्यातील अथवा कोकण विभागातील गावे.
३. **लहान गावे:** काही गावात मर्यादित घरे असतात. त्यांचा एक समूह कायमस्वरूपी वास्तव्य करतो. त्याला वाडी असे म्हणतात. अशा अनेक वाड्या एकत्र येऊन त्यांना एकत्र गाव म्हणता येईल. उदाहरणार्थ ठराविक आडनावे असलेली वस्ती.

तुमची प्रगती तपासा

प्रश्न. गावाचे विविध प्रकार कोणते?

१.३ मूळ गावे वसण्यासाठी जबाबदार घटक:

भारतीय समाजात ग्रामीण समाजाला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. जुन्याकाळी खेडी स्वयंपूर्ण आणि स्वतंत्र होती. त्यामुळे हा काळ ग्राम समाजाचा सुवर्णकाळ मानला जातो. गावाच्या उत्पत्तीला अनेक घटक कारणीभूत आहेत ते घटक पुढीलप्रमाणे:

१. **भौगोलिक घटक:** ज्या गावात पाणी, हवा, हवामान, जमीन यासारखे अनुकूल घटक असतील, त्या भागातच गावे वसवली गेली. अशी काही गावे आहेत जिथे हवामान व इतर घटक अनुकूल नाहीत. उदाहरणार्थ सुपीक जमीन, अनुकूल हवामान, पाण्याची उपलब्धता यासारख्या घटकांमुळे गावी जलद गतीने अस्तित्वात आली.
२. **आर्थिक घटक:** शेतीमुळे मानवाच्या स्थलांतरित जीवनाला स्थिरता मिळाली. ज्या ठिकाणी सुपीक जमीन होती; त्या ठिकाणी गावे वसवली गेली. सुपीक जमीन, मुबलक पाणी, अनुकूल हवामान यामुळे शेती विकसित होऊन आर्थिक उत्पन्नाचा स्रोत उल्लेख झाला. या घटकांमुळे तेथील लोकांची आर्थिक स्थिती इतर प्रदेशातील

लोकांपेक्षा चांगली होती. प्रत्येकाने सुपीक जमिनीच्या प्रदेशात राहणे पसंत केले; कारण तेथील समाज आर्थिक दृष्ट्या संपन्न होता.

३. **सामाजिक घटक:** कोणताही संघर्ष नसलेला समाज हा निरोगी समाजासाठी जबाबदार घटकांपैकी एक आहे. समाजातील समाज बांधव चांगले व निरोगी असतील तर त्या भागातील गावांचा विकास जलद गतीने होतो आणि त्यांची प्रगती ही वेगाने होऊ शकते. समाज घटक व आपापसातील चांगले परस्परसंबंध, आवश्यक वस्तूची देवाणघेवाण, पूरक व सुदृढ अर्थ विनिमय यांसारख्या सामाजिक घटकांमुळे समाज विकास होतो.
४. **सहकार:** हादेखील यशस्वी समाजाचा पाया आहे. त्यामुळे गावे मोठ्या प्रमाणात प्रगती करू शकतात.

तुमची प्रगती तपासा.

प्रश्न: गावे वसवण्याकरिता कोणते घटक कारणीभूत असतात ?

१.४ भारतीय ग्रामीण समाजाचे स्वरूप

भारतीय ग्रामीण समाजाला वंशपरंपरागत प्राचीन परंपरा आहे. भारतीय ग्रामीण समाजाच्या इतिहास, हा भारताचा इतिहास आहे. शेतीमुळेच प्राचीन गावातील लोक स्थिर जीवन जगू लागले. भारतात बहुतांश लोकसंख्या खेड्यात राहते. शहरी भागाच्या तुलनेत, ग्रामीण जीवन थोडेसे मागासलेले आहे. ग्रामीण समाजशास्त्र ग्रामीण जीवनशैलीचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करते. हे ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप आहे. निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती आणि त्यातून निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्या, निरक्षरता, ज्ञानाचा अभाव किंवा ज्ञान परंपरा आणि रूढी व अंधश्रद्धा या समस्या सोडवल्यास ग्रामीण विकास होण्यास मदत होईल. खालील मुद्द्यांसह ग्रामीण समाजाचा अभ्यास, ग्रामीण व शहरी भागातील फरक, कुटुंब व्यवस्था, जातीव्यवस्था, वर्ग रचना व ग्रामीण शिक्षण इत्यादींचा अभ्यास म्हणजे ग्रामीण समाजाचे स्वरूप समजून घेणे. या विषयाचा अभ्यास करताना खालील घटकांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

१. **ग्रामीण रचना:** भौगोलिक घटकांच्या आधारे ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करताना विविध प्रकारची गावे, विखुरलेली खेडी आणि समूह असलेली गावे यांचा अभ्यास केला जातो.
२. **ग्रामीण समाजाची रचना:** कुटुंब संस्था, जाती रचना व विवाह संस्था अशा विविध संस्थांनी ग्रामीण समाज मजबूत केला आहे. परिणामी, या संस्था आणि त्यांच्या बदलत्या स्वरूपाचे ग्रामीण विकासात महत्त्व आहे.

३. **ग्रामीण आर्थिक संरचना:** शेती हा ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय आहे. त्यामुळे ग्रामीण आर्थिक परिस्थिती किंवा रचना शेतीद्वारे नियंत्रित केली जाते.
४. **ग्रामीण समाजाचे वैशिष्ट्य:** ग्रामीण समाज हा शहरी समाजापेक्षा खूप वेगळा आहे. ग्रामीण समाजावर निसर्गाचा मोठा प्रभाव असतो. सरावलेल्या व्यवसायिक रचनेमुळे म्हणजेच शेती मुळे हा समाज वेगळा आहे.
५. **ग्रामीण समाज आणि त्यांचे अंतर्गत उपक्रम:** ग्रामीण समाजाची संवाद पद्धत, व्यक्ती आणि समूह यांच्यातील संवादाचे स्वरूप, ग्रामीण समाजातील स्पर्धा - संघर्ष या घटकांचा येथे अभ्यास केला जातो.
६. **ग्रामीण पुनर्रचना:** ग्रामीण समाजाला स्थलांतर, रोजगाराच्या संधीचा अभाव, शैक्षणिक आणि सामाजिक समस्या या समस्यांचा सामना करावा लागतो. या समस्या सोडवण्यासाठी काही उपाययोजना कराव्या लागतील आणि ग्रामीण पुनर्बांधणी ही आवश्यक आहे.

वरील विवेचनावरून ग्रामीण समाजाची सविस्तर कल्पना करता येते. ब्रिटिश काळात ग्रामीण समाजात अमुलाग्र बदल झाला. हस्तकला उद्योग उध्वस्त झाल्याने गरीबी आणि बेरोजगारीही अस्तित्वात आली. यासोबतच लोकसंख्येचा स्फोट, निरक्षरता, रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्जबाजारीपणा या समस्यांचाही फटका बसला. स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी अनेक उपक्रम राबवण्यात आले; मात्र त्यात त्यांना यश मिळू शकले नाही. आजही अशी अनेक गावे आहेत येथे वाहतूक आणि दळणवळण या सुविधांचा अभाव आहे. शेतीमध्ये पारंपरिक पद्धती आजही प्रचलित आहे. विकासाचे कार्यक्रम अजूनही या लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत. उद्योगांच्या अभावामुळे बेरोजगारीची समस्या ही अतिशय गंभीर समस्या बनली आहे. स्थलांतरामुळे गावे रिकामी होत आहेत. या समस्या सोडवण्यासाठी योग्य तो निर्णय घ्यावा लागेल.

तुमची प्रगती तपासा.

प्रश्न: ग्रामीण अभ्यासाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

१.५ भारतीय ग्रामीण समाजाचे घटक

१.५.१. आदिवासी समुदाय

आदिवासी समुदायाची कोणतीही सर्वसामान्य व्याख्या नाही. जमात हा एक सामाजिक गट आहे ज्यामध्ये अनेक कुळे, भटके समूह व इतर उप समूह एका निश्चित भौगोलिक क्षेत्रावर राहतात. त्यांची भाषा व संस्कृती वेगळी आहे.

इम्पेरियल गॅझेटियर ऑफ इंडिया यांच्या मते, “जमाती म्हणजे सामान्य नाव असलेली, सामान्य बोली बोलणारी, एक सामान्य प्रदेशांत राहणारी किंवा समान व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबाचा संग्रह आहे.”

ऑक्सफर्ड डिक्शनरी नुसार, “जमात म्हणजे आदिम किंवा रानटी व्यवस्थेतील लोकांचा एक समूह जो त्यांच्या गटातील एखाद्या प्रमुखाचा अधिकार मान्य करतो आणि सामान्यता स्वतःला पूर्वजांचा वारस समजतो व त्यांची संस्कृती व परंपरा मान्य करतो व जोपासतो.”

डी एन मुजूमदार यांनी जमातीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. “प्रादेशिक संलग्नता असलेला सामाजिक गट जो आदिवासी गटातील प्रमुखाकडून मिळालेल्या आदेशाचे पालन करतो. वंशपरंपरागत किंवा तत्सम इतर जमाती किंवा जातीशी सामाजिक अंतराचे भान ठेऊन, स्व संस्कृती व स्व-समूहाची भाषा किंवा बोलीभाषेत एकजूट असलेला समूह.

राल्फ लिंटन यांच्या मते, जमाती म्हणजे टोळी. हा एक संलग्न प्रदेश किंवा एका संस्कृतीतील विविध समानता, संपर्क आणि रुची असलेला व एकतेची भावना बाळगणारा समूह आहे.

लूसी मायर यांच्या मतानुसार, सामान्य संस्कृती असलेल्या लोकसंख्येची स्वतंत्र राजकीय विभागणी म्हणजे जमात.

गिलीन व गिलीन यांच्या मते, एका सामायिक प्रदेशातील समान बोलीभाषा, समान संस्कृती व समान रूढी असलेला समूह.

एल, एम लेविस यांचा असा विश्वास आहे की आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, कायदेशीर आणि राजकीय बाबी मर्यादित आहेत आणि त्यांच्याकडे नैतिकता, धर्म आणि संबंधित परिणामांचे सर्वमान्य दृष्टिकोन आहेत.

आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये:

१. निश्चित सामान्य स्थळ व रहिवास: आदिवासी लोक एका निश्चित प्रदेशात राहतात. त्या प्रदेशात राहणाऱ्या विशिष्ट जमातीच्या सर्व सदस्यांसाठी ते एकच समान ठिकाण असते.

Image Courtesy :

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Young_Baiga_women_India.jpg

२. **एकात्मतेची भावना:** एखाद्या विशिष्ट भागात राहणारा आणि त्या भागाचा सामान्य निवासस्थान म्हणून वापर करणारा समूह एकात्मतेची भावना बाळगत नसेल तर त्यांना जमात म्हणता येणार नाही. खऱ्या आदिवासी जीवनासाठी एकतेची भावना ही अपरिहार्य गरज आहे. जमातीचे अस्तित्वही युद्ध आणि शांततेच्या काळात आदिवासींच्या एकतेच्या भावनेवर अवलंबून असते.
३. **एकात्म समूह:** सामान्यता आदिवासी लोक त्यांच्या वंशा बाहेर अथवा जमाती बाहेर लग्न करत नाहीत. जमातीतील विवाह कौतुकास्पद आहेत. परंतु सामाजिक बदल, वाढती वाहतूक आणि दळणवळण याच्या सुविधांमुळे आदिवासी लोकांचा दृष्टिकोन बदलला आहे. परिणामी, अंतर जमाती विवाह हे आता एक सर्व सामान्य वैशिष्ट्य झाले आहे.
४. **सामान्य बोली:** सामान्य बोलीचा वापर जमाती द्वारे त्यांच्या विचारांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी केला जातो. ज्यामुळे त्यांची ऐक्याची भावना मजबूत होते.
५. **रक्ताच्या नात्यातील रनेहबंध:** आदिवासींमध्ये एकतेची भावना जागृत करणारे सर्वात मोठे बंधन आणि सर्वात शक्तिशाली शास्त्र म्हणजे रक्ताचे नाते.
६. **संरक्षण जागृकता:** आदिवासी लोकांचे इतर जमातीतील घुसखोरी पासून संरक्षण करण्यासाठी सर्व अधिकार असलेले एकल राजकीय प्राधिकरण स्थापन केलेले असते. आदिवासींची सुरक्षितता, राजकीय अधिकार उपभोगणाऱ्या व्यक्तीचे कौशल्य आणि मानसिक शक्तीवर अवलंबून असते. या जमाती लहान गटांमध्ये विभागल्या गेल्या आहेत. त्याचे नेतृत्व त्यांना स्वतःच्या जमातीतल्या व्यक्तीकडून केले जाते. ते आदिवासी प्रमुखांकडून मिळालेल्या निर्देशानुसार कार्य करतात.
७. **विशिष्ट राजकीय संघटना:** आदिवासी लोकांचे हित जपण्यासाठी प्रत्येक जमातीची स्वतःची वेगळी राजकीय संघटना असते आणि अधिकार आदिवासी प्रमुखांच्या हातात असतो. काही जमातींमध्ये आदिवासींच्या हितासाठी कार्ये पार पाडण्यासाठी, आदिवासी प्रमुख यांना मदत करण्यासाठी आदिवासी समित्या अस्तित्वात आहेत.
८. **सामायिक संस्कृती:** आदिवासी लोकांमध्ये सामान्य संस्कृती व एकजिनसीपणा असतो. समान भाषा, समान धर्म आणि समान राजकीय संघटनेच्या भावनेतून जमातीची सामान्य संस्कृती जागृत होते.
९. **नातेसंबंधांचे महत्व:** नातेसंबंध हा आदिवासी सामाजिक संघटनेचा पाया आहे कारण बहुतेक जमाती व आदिवासी कुळे हळूहळू विभागले जातात. आदिवासी लोकांमधील विवाह हे आदिवासी त्या जमातीतील नियमावर आधारित असतात. आदिवासी लोक विवाहाला एक करार म्हणतात आणि घटस्फोट व पुनर्विवाहाला कोणतीही बंदी नसते.
१०. **समतावादी मुल्ये:** आदिवासी समाजामध्ये जातीव्यवस्था किंवा लिंगाधारित असमानता यासारख्या रूढी नाहीत. आदिवासी सामाजिक संघटना समतावादी तत्वावर आधारित आहे. येथील स्त्री आणि पुरुष समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य उपभोगतात. सामाजिक असमानता काही प्रमाणात आदिवासी प्रमुख किंवा

आदिवासी राजे यांच्या बाबतीत घडू शकते. जे उच्च सामाजिक दर्जा उपभोगतात राजकीय सत्ता वापरतात आणि संपत्ती पाळतात.

११. **धर्माचा प्राथमिक प्रकार:** जमाती काही रूढी आणि कथांवर आणि धर्माच्या प्राथमिक परंपरांवर विश्वास ठेवतात. ज्या वस्तूंचा जमातीच्या सदस्यांची गुड संबंध आहे अशा अंधश्रद्धांवर देखील ते विश्वास ठेवतात.

तुमची प्रगती तपासा.

प्रश्न: आदिवासी समुदायाची गुणवैशिष्ट्ये कोणती?

१.५.२. ग्रामीण समुदाय:

ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करताना गावांच्या काही व्याख्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. गाव किंवा गाव समुदाय म्हणजे काय हे खालील व्याख्यांवरून समजू शकते.

१. **टी. एन. अत्रे यांच्या नुसार,** ज्या भागात काळी आणि सुपीक माती आहे, तांत्रिक शेती आहे, कार्यासाठी कुशल असा अनुभवी शेतकरी आणि बरेच मजूर आहेत त्याला गाव असे म्हणतात
२. **अँडरसन यांच्या मते,** ग्रामीण समुदाय विखुरलेल्या जमिनीवर राहतो आणि गाव हेच त्यांच्या सर्व कार्याचे केंद्र आहे.
३. **टी. एन. अत्रे यांच्या नुसार,** शेती म्हणजे जमीन मशागत करणे आणि शेतकरी म्हणजे शेती करणारा आणि ह्या शेतकऱ्यांची वस्ती म्हणजे गाव.
४. **पीक यांच्या मते,** ग्रामीण समुदाय हा एक तर संबंधित किंवा संबंधित नसलेल्या लोकांचा समूह आहे आणि एक मोठ्या कुटुंबासारखा आहे. त्यांची घरे जवळजवळ असतात आणि घराजवळ शेती केली जाते. तसेच इकडे-तिकडे देखील जमीन पसरलेली असते. जनावरांना चरायला नेले जाते. गावाची सीमा निश्चित केली जाते. लोकांना त्यांच्या जमिनीवर प्रेम असते आणि त्यांच्यात एकतेची भावना असते.

ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये:

ग्रामीण समाजाची काही ठळक वैशिष्ट्ये आहेत ज्यामुळे ते इतर समाजापेक्षा वेगळे केले जाऊ शकतात. या वैशिष्ट्यांमुळेच गावे आजही अस्तित्वात आहेत. काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

[village and agricultural land ...alamy.com](https://www.alamy.com)

१. **शेती हा मुख्य व्यवसाय:** शेती हा ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय आहे. ग्रामीण समाज प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून असल्याने उत्पन्न मिळवण्याचे त्याचे मुख्य स्रोत आहे. त्यांची सामाजिक स्थिती, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक जीवन शेतीवर अवलंबून असते. वैयक्तिक मालकीच्या आधारावर व्यक्तीची स्थिती अवलंबून असते. प्रतिष्ठा आणि सन्मान हा शेतीशी संबंधित आहे.
२. **नैसर्गिक भौगोलिक परिस्थिती:** शेतीमुळे ग्रामीण समाज नैसर्गिक भौगोलिक परिस्थितीशी किंवा संसाधनाची थेट संपर्कात येतो. सुपीक माती, नद्या, वनसंपदा यामुळे ग्रामीण समाजाला शुद्ध हवा व पाणी मिळते. या भागात प्रदूषण नाही. शेतीमुळे ग्रामीण समाज इतर समाजाची समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करतो. म्याक आयव्हर म्हणतात की, शेतकरी निसर्गाकडे पीक उत्पादक, पाऊस पडणारा, आपत्ती आणणारा मित्र किंवा शत्रू म्हणून पाहतो.
३. **लहान आकार:** ग्रामीण समाजाचे एकूण क्षेत्रफळ, लोकसंख्येची घनता आणि शेती व्यवसाय यांच्या तुलनेत आकाराने लहान आहे. हा समाज वाड्या वस्त्यांमध्ये आणि छोट्या गावात विखुरलेला आहे. रोजगाराच्या मर्यादित संधीमुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात शहरी भागात स्थलांतरित होत आहेत. याचा परिणाम म्हणून आपण ग्रामीण समाजाचा लहान आकार पाहतो.
४. **सामाजिक स्थिती:** वर्ग आणि जातीची रचना समाजातील व्यक्तीची सामाजिक स्थिती ठरवते. ग्रामीण समाजातील सामाजिक स्थिती जातीच्या रचनेवर आधारित असते. वर्ग रचनेचा प्रभाव ग्रामीण समाजात फारसा दिसत नाही. जातीय रचनेमुळे परंपरा आणि संस्कृती नुसारच जातीत विवाह होतात. घरेही जातीच्या रचनेनुसार वाटली जातात. व्यक्तीचे जीवन पूर्णपणे जाती संरचनेच्या नियंत्रणाखाली असते. प्रत्येक जातीची स्वतंत्र स्वतःची व विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत. जातीचे हे बंधन खूप घट्ट आहेत.

५. **गतिशीलतेचा अभाव:** जातीची रचना संस्कृती आणि परंपरांमध्ये बदल घडून आणणे याला गतिशीलता असे म्हणतात. परंतु ग्रामीण समाजावर संस्कृती आणि परंपरा यांचे वर्चस्व असल्यामुळे त्यांचे जीवन केवळ एका छोट्या अधिकार क्षेत्रापुरते मर्यादित आहे. त्यांचा जुना व्यवसाय पिढ्यान्पिढ्या पुढे नेला जातो. तसेच गुणवत्ताही तशीच राहते. व्यवसायिक अस्थिरतेमुळे ग्रामीण समाजाला फक्त एकाच कामाला चिकटून राहण्याची सवय आहे ते आपली नोकरी किंवा व्यवसाय

सहजासहजी सोडायला तयार नसतात.

Joint family in India scroll.in

६. **संयुक्त कुटुंब व्यवस्था:** ग्रामीण समाज हा शेतीवर अवलंबून असतो आणि त्यासाठी पुरुष शक्ती आवश्यक असते. त्यामुळे ग्रामीण समाजात एकत्र कुटुंब पद्धती यामध्ये वडील कुटुंबाचे प्रमुख आहेत. संयुक्त कुटुंब पद्धती मुळे सामाजिक, मानसिक व आर्थिक सुरक्षितता मिळते. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये काम विभागणीचे धोरण स्वीकारले जाते. सहकाराचा आत्मा येथे दिसतो.
७. **सांस्कृतिक जीवन:** ग्रामीण समाजाचे सांस्कृतिक जीवन खूप समृद्ध आहे. वेगवेगळे खेळ, भारुड, किर्तन प्रवचन यांचा त्यात समावेश आहे. गावातील मंदिर हे सर्व सांस्कृतिक उपक्रमाचे मुख्य केंद्र असते. गावच्या जत्रेत किंवा कोणत्याही सणाच्या वेळी कीर्तनकार आणि वासुदेव तसेच नृत्य, बालगीते आणि लोकगीतांचे सांस्कृतिक कार्यक्रम व सांस्कृतिक कार्य पार पाडत असतात. या सांस्कृतिक कार्यक्रमातून सांस्कृतिक परंपरा जपली जाते.
८. **ग्रामीण समाजातील महिलांची स्थिती:** ग्रामीण समाजात परंपरा महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याने महिला सर्व शक्ती पासून वंचित आहेत. महिलांवर अनेक बंधने घालण्यात आली आहेत. तिचे मर्यादित क्षेत्र स्वयंपाक घर आणि मुले आहेत. समाज पुरुषप्रधान असल्यामुळे तिला निर्णय घेण्याचे अधिकार नाहीत. कायद्याने तिला पुरुषांप्रमाणे समान हक्काचा दर्जा दिला असला तरीही तिला समान वागणूक दिली जात नाही. शिक्षणाचा अभाव, कमी वयात होणारे लग्न, वार्डिट वागणूक अशा अनेक समस्यांना तिला सामोरे जावे लागते. पैसे मिळवण्यासाठी ती मदतीचा हात असली

तरी तिला उत्पादनाचा वापर करण्याचा अधिकार नाही. कुटुंबातही तिला निर्णय घेण्याचा अधिकार नसतो. तिला दुय्यम महत्त्व असते.

९. **ग्रामीण समाजातील अंतर्गत संबंध:** ग्रामीण समाज आकाराने लहान आहे त्यामुळे ग्रामीण समाजामध्ये एकता, आत्मीयता, सहकार्य आणि बंधुत्वाची भावना निर्माण होते. सामाजिक नियंत्रणाचा त्यावर मोठा परिणाम होतो. गावातील लोकांमध्ये एकोपा असतो जणू संपूर्ण गाव एकच कुटुंब आहे असे दृश्य दिसते.
१०. **साधे आणि प्रामाणिक जीवन:** ग्रामीण भागातील लोक साधे व प्रामाणिक जीवन जगतात. त्यांची आर्थिक स्थिती फारशी चांगली नसली तरी त्यांची जीवनशैली ते दाखवत नाही. त्यांच्या गरजा मर्यादित आहेत. त्यामुळे ते शांत आणि साधे जीवन जगतात. त्यांच्यात एकमेकांबद्दल बंधुभाव व एकोप्याची भावना असते.
११. **बलुतेदारी प्रणाली:** बलुतेदारी पद्धतीमुळे ग्रामीण समाजाला स्वयंपूर्णता प्राप्त झाली आहे. वस्तुंची देवाण-घेवाण हे बलुतेदारीचे वैशिष्ट्य आहे. या व्यवस्थेत विशिष्ट जात समाजाला सेवा देते आणि त्या बदल्यात समाज त्या जातीला उपजीविकेची साधने देऊन सेवा देतो. इतरांकडून सेवा घेणे याला बलुतेदारी प्रणाली म्हणतात. स्वातंत्र्यानंतर ही व्यवस्था केवळ नावापुरतीच राहिली आहे.

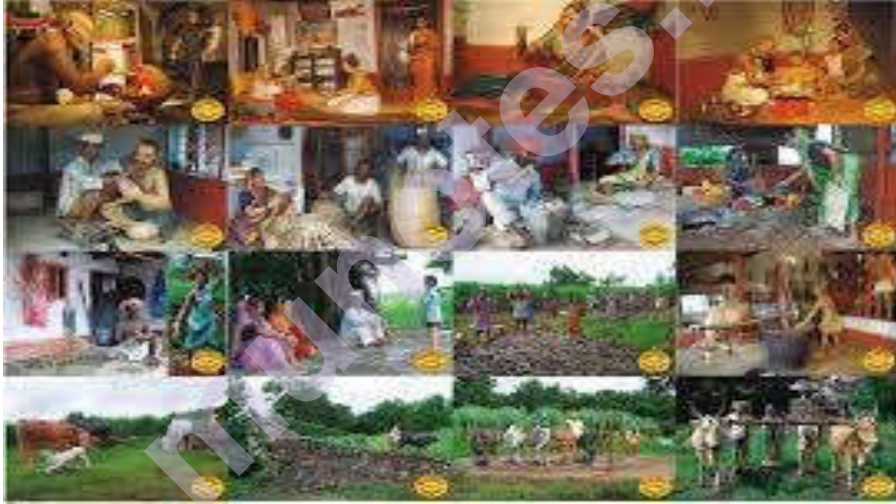

Image of 12 Balutedars dreamvacationsindia.wordpress.com

१२. **श्रमविभागणी शेती:** शेती हा ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय आहे. या व्यवसायात गुंतलेले सर्व लोक जमिनीची मशागत करणे, बियाणे पेरणी, पिक मशागत करणे, पिके कापणे यासारख्या कृषी कार्यात तज्ञ असतात. स्त्रियाही घरची कामे उरकून शेतीच्या कामात गुंतून जातात. यावरून आपण असे म्हणू शकतो की कृषी कार्यासाठी कोणत्याही विशिष्ट प्रशिक्षणाची आवश्यकता नाही. हे शिक्षण त्यांना कुटुंबातच मिळते. त्यामुळे विशेष प्रशिक्षण आणि कौशल्य हा श्रमविभागणी चा आधार असून तो लिंग आणि वयाचा घटक आहे.
१३. **गरीबी आणि निरक्षरता:** गरिबी आणि अज्ञान यामुळे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असले तरीही शिक्षणाची टक्केवारी खूपच कमी आहे. शिक्षणाअभावी हे कुशल प्रशिक्षण घेऊ शकत नाहीत. परिणामी ग्रामीण समाजात अनेक अकुशल

कामगार आढळतात. कामगारांच्या अकुशल स्वभावामुळे आर्थिक स्थिती किंवा परिस्थिती चांगली नसते. त्यामुळे ग्रामीण समाज गरिबी आणि कर्जबाजारीपणा च्या समस्यांना तोंड देत आहे.

१४. **संस्कृती आणि परंपरांचा प्रभाव:** ग्रामीण समाज हा धार्मिक विचारांचा आहे. संस्कृती, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यांचा प्रभाव जास्त आहे. बऱ्याचदा ग्रामीण समाज रुग्णाला डॉक्टर कडे नेण्याऐवजी ते त्याला स्थानिक वैद्याकडे अथवा मान्त्रिकाकडे घेऊन जातात. शेतीही निसर्गावर अवलंबून असल्याने निसर्गाला प्रसन्न करण्यासाठी ते कर्मकांड करतात आणि ती परंपरा बनली आहे. जे काही चांगले किंवा वाईट घडते ही देवाची इच्छा असते अशी त्यांची भावना असते. म्हणून ते धार्मिक कार्यावर अधिक खर्च करतात. ही ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत. यावरून आपल्याला ग्रामीण जीवनाची कल्पना येते.
१५. **वैयक्तिक पुढाकाराचा अभाव:** कुटुंबातील सदस्यांना संयुक्त कुटुंब आणि जातिव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या कठोर परिस्थितीचे पालन करावे लागते. परिणामी जीवनातील कोणत्याही कामात पुढाकार घेण्यात ती कमी पडतात.
१६. **संकुचित विचारसरणी:** खेडेगावातील समाज विभक्त व एकटे पडलेला आणि अस्पर्शित राहून संकुचित विचारसरणीत सापडला आहे. त्यांच्यात राष्ट्रीय जाणीव आणि एकात्मतेची भावना नाही.
१७. **मनोरंजनासाठी आधुनिक सुविधांचा अभाव:** खेड्यांमध्ये मनोरंजनासाठी आधुनिक सुविधा नाहीत. त्यांच्याकडे त्यांच्या मुलांसाठी खेळण्यासाठी चित्रपटगृहे, सामाजिक क्लब आणि आधुनिक खेळ नाहीत.
१८. **अपुऱ्या वैद्यकीय सुविधा:** अपुऱ्या वैद्यकीय सुविधांमुळे अर्भक आणि माता मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे किंवा वैद्यकीय मदतीसाठी आधुनिक जीवन रक्षक सुविधांचा अभाव आहे. दुर्गम भागात प्रशिक्षित परिचारिका आणि डॉक्टर उपलब्ध नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा:

प्रश्न: ग्रामीण समाजाची गुणवैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

१.५.३. शहरी समुदाय:

अर्बन हा शब्द लॅटिन शब्द अर्बनुस या शब्दापासून बनलेला आहे. याचा अर्थ शहराशी संबंधित असा आहे. अर्बन म्हणजे विशिष्ट खास, सभ्य किंवा मोहक असण्याचा अर्थ व्यक्त करतो. शहरी म्हणजे शहराचा रहिवासी. शहरी समुदाय म्हणजे लोकसंख्येची उच्च घनता असलेले क्षेत्र. मूलभूत गरजा व चांगली संसाधने असलेले क्षेत्र. रोजगाराच्या भरपूर संधी असलेले क्षेत्र आणि मानवी किंवा व्यक्तीच्या विलासी इच्छांसाठी जीवन देणारे क्षेत्र मानले

जाऊ शकते. विशिष्ट गाव क्षेत्र, जमीन, शहर इत्यादींना शहरी असे नाव देण्यासाठी घनता ही निश्चित संज्ञा मानली जाऊ नये. एखाद्या समुदायाला शहरी म्हणून घोषित करताना दोन मुख्य घटकांचा विचार केला पाहिजे आणि ते म्हणजे परिपूर्ण लोकसंख्या आणि परिपूर्ण क्षेत्र. परिपूर्ण लोकसंख्या हे अचूक संख्यात्मक मूल्य आहे. ज्याद्वारे समाजाच्या लोकसंख्येचा अंदाज लावला जातो. निरपेक्ष क्षेत्र म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील विशिष्ट स्थिर बिंदू समन्वय प्रणालीद्वारे व्यक्त केले गेलेले क्षेत्र.

शहरी समुदायाची वैशिष्ट्ये:

१. **आकार:** शरीर समुदायाचा आकार ग्रामीण समुदाय पेक्षा खूप मोठा आहे. दुसऱ्या शब्दात आपण असे म्हणू शकतो की शहरीपण आणि समुदायाचा आकार सकारात्मकपणे संबंधित आहे.

Mumbai Tourism | Mumbai Tourist Places ...india.com

२. **लोकसंख्येची घनता:** शहरी भागात लोकसंख्येची घनता ग्रामीण भागापेक्षा जास्त आहे. शहरीपण आणि घनता यांचा सकारात्मक संबंध आहे.
३. **कुटुंब:** शहरी समाजात कुटुंबापेक्षा व्यक्तीला जास्त महत्त्व दिले जाते. शहरी भागातील लोक विभक्त कुटुंब व्यवस्था निवडतात.
४. **विवाह:** शहरी समाजात प्रेम विवाह आणि आंतरजातीय विवाह यांचे प्राबल्य दिसून येते. मुलगा आणि मुलींना त्यांचे जीवनसाथी निवडण्याचे पुरेसे स्वातंत्र्य आहे. शहरी भागात घटस्फोटांचे प्रमाणही जास्त आहे.
५. **व्यवसाय:** शहरी भागात प्रमुख व्यवसाय म्हणजे औद्योगिक, प्रशासकीय आणि व्यावसायिक स्वरूपाचे आहेत.
६. **दर्जा:** शहर आणि शहरांमध्ये सर्वात श्रीमंत तसेच गरीब लोकही असतात. शहरांमध्ये गरीब लोक ज्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात त्या श्रीमंतांच्या बंगल्याच्या शेजारी आणि

मध्यम वर्गीय सदस्यांच्या अपार्टमेंट जवळ असतात. शहरांमध्ये सर्वाधिक सुसंस्कृत वागणूक आणि सर्वात वाईट रेटिंग आढळते.

७. **सामाजिक विषमता:** गावे सांस्कृतिक एकजिनसीपणाचे प्रतीक आहेत तर शहरे सांस्कृतिक विषमतेचे प्रतीक आहे. शहरी लोक विविध विषय आणि संस्कृतींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. आणि शहरी समुदायाच्या खाद्य सवयी, पोषण सवयी, राहणीमान, धार्मिक श्रद्धा, सांस्कृतिक दृष्टिकोन, चालीरीती आणि परंपरा यासंदर्भात खूप विविधता आहे.
८. **सामाजिक अंतर:** शहरी समुदायांमध्ये सामाजिक प्रतिसाद अपूर्ण व अर्धवट असतात आणि इतरांच्या प्रकरणांमध्ये वैयक्तिक सहभागाचा अभाव असतो. शहरी भागात सामाजिक अंतर हा अज्ञातपणा आणि विषमतेचा परिणाम आहे. एखाद्या गावात किंवा शहरातील सामाजिक संपर्क उदासीन असतात.
९. **परस्पर संवादाची प्रणाली :** जॉर्ज सिमेल च्या मते, शहरी समुदायाची सामाजिक रचना स्वारस्य घटनांवर आधारित आहे. शहरांमध्ये सामाजिक संपर्काचे जाळे अधिक विस्तृत आहेत आणि प्रत्येक व्यक्तीचे आणि परस्पर संवाद प्रणालीचे विस्तृत क्षेत्र आहे. त्यामुळे शहराचे जीवन अधिक जटील आणि वैविध्यपूर्ण बनते. शहरी जीवन हे वैयक्तिक, प्रासंगिक आणि अल्पायुषी संबंधांच्या प्राबल्य द्वारे दर्शविले जाते.
१०. **गतिशीलता:** सामाजिक गतिशीलता हे शहरी समुदायाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. शहरी भागात एखाद्या व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा त्याच्या गुणवत्तेवर हुशारीने आणि चिकाटीने ठरवला जातो. अनुवंशिकता किंवा जन्माने नाही. शहरीपणा आणि गतिशीलता सकारात्मकपणे संबंधित आहेत.
११. **सामाजिक अस्तित्व:** व्यक्तीचे सामाजिक अस्तित्व शहरी समाजातील संपत्ती आणि भौतिक संपत्ती भोवती फिरते. पगार, आर्थिक मालमत्ता, गृहोपयोगी वस्तू यासारखे सामाजिक दर्जा ठरवणारे घटक शहरवासीयांसाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. शहरी भागातील व्यक्तीची प्रतिष्ठा तो काय आहे यावरून नाही तर त्याच्याकडे काय आहे यावरून ठरवली जाते.
१२. **व्यक्तीवाद:** शहरी समुदाय इतरांपेक्षा स्वतःच्या कल्याणावर जास्त भर देतो आणि आनंदाला अधिक महत्त्व देतो. ते इतरांच्या भल्याचा विचार करण्यास किंवा कृती करण्यास टाळतात.
१३. **तर्कशुद्धता:** शहरी समुदाय तर्कशुद्धतेवर अधिक भर देतो आणि लोक तर्क आणि युक्तिवाद आकडे झुकतात. इतरांशी संबंध नफा किंवा तोटा विचारात घेऊन प्रशासित केले जातात. नातेसंबंध करारावर आधारित असतात आणि एकदा करार संपला की मानवी नातेसंबंध आपोआप संपुष्टात येतात.
१४. **निनावीपणा:** बोगार्डस यांच्या निरीक्षणानुसार, शहरी गटांना प्रतिष्ठा नावापुरती महत्त्वाची असते. शहरी समाजात कोणी कोणाला ओळखत नाही आणि कोणी कोणाची काळजी घेत नाही. ते त्यांच्या शेजाऱ्यांची देखील सहसा काळजी घेत नाहीत आणि त्यांच्या दुःखाची किंवा सुखाशी त्यांना काही देणे घेणे नसते.
१५. **सर्वसामान्य आणि सामाजिक भूमिका संघर्ष :** सर्वसामान्य आणि सामाजिक भूमिका संघर्ष हे एक शहरी समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. लोकसंख्येचा आकार, घनता आणि विषमता तामुळे त्यांची सर्वसामान्य भूमिका आणि सामाजिक भूमिका वेगळी

असू शकते. कोणतेही एक समान किंवा निश्चित सामाजिक निकष नसल्यामुळे त्यांची भूमिका वेळोवेळी बदलू शकते.

१६. **जलद सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल** :शहरी जीवन जलद, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांचे वैशिष्ट्य आहे. शहरी जीवनातील कायद्यांमुळे निकष, विचारसरणी आणि वर्तणूक पद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल झाला आहे.
१७. **स्वयंसेवी संघटना**: शहरी समुदाय भावनिक उबदारपणा आणि सुरक्षिततेच्या भावनेची भूक भागवण्यासाठी त्यांना वास्तविक सामाजिक संबंध विकसित करण्याची तीव्र इच्छा असते आणि त्यासाठी ते संघटना, क्लब अथवा सोसायटी आणि इतर दुय्यम गट तयार करतात.
१८. **सामाजिक नियंत्रणाचे स्वरूप**: शहरी समुदायांमध्ये सामाजिक नियंत्रण हे औपचारिक स्वरूपाचे असते आणि व्यक्तींचे वर्तन पोलिस, तुरुंग, कायदा, न्यायालय इत्यादी एजन्सीद्वारे नियंत्रित केले जाते.
१९. **धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन**: शहरांमध्ये विविध बाबी, नातेसंबंधांच्या व व्यावसायिक जबाबदाऱ्या यामुळे जात आणि सामुदायिक विचार आर्थिक तर्काला अनुसरून धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनावर परिणाम करतो.
२०. शहरी भाग संपूर्ण समाजात आधुनिकीकरणासाठी प्रेरणा देतात

तुमची प्रगती तपासा.

प्रश्न: शहरी समुदायाची गुणवैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

१.६. ग्रामीण समाजात बदल

वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केल्यानंतर ग्रामीण समाजाच्या जीवनशैलीची कल्पना येते. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. परंतु कमी गतीने ग्रामीण समाज रचनेत आणि संस्कृतीत बदल होऊ लागला आहे. या बदलाचे वर्णन खाली दिले आहे.

१. **कौटुंबिक रचनेत बदल**: शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे ग्रामीण समाजात संयुक्त कुटुंब पद्धती प्रचलित झाली. कुटुंबातील किमान तीन पिढ्या शेतात काम करतात. आधुनिकीकरणामुळे संयुक्त कुटुंब पद्धती च्या जागी विभक्त कुटुंब व्यवस्था अस्तित्वात आली. कुटुंब प्रमुखाला कुटुंबावरील सत्तेची पकड सेल करावी लागली. जीवनशैली बदलली. स्वकेंद्रित स्वभाव आणि वंशपरंपरागत अधिकारामुळे

मालमत्तेच्या वाटणी साठी कुटुंबात संघर्ष निर्माण झाला. यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये विचार वेगळे झाले.

२. **विवाह रचनेत बदल:** कुटुंब संस्थेचा प्रभाव कमी झाला. परिणामी विवाहाचा विचार करताना एकटीच्या दृष्टिकोनाला महत्त्व दिले गेले. बाल विवाह आणि विधवा पुनर्विवाह या प्रकाराबाबत लोकांमध्ये जनजागृती करण्यात आली. लग्न समारंभावर भरपूर खर्च केला जातो. समाजात हुंडा प्रथा ही मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे.
३. **जात आणि वर्ग रचनेत बदल:** आधुनिक काळात जात आणि वर्ग रचनेत अनेक बदल झाले आहेत. उदाहरणार्थ व्यवसाय निवडणे किंवा विवाह निश्चित करणे. वाहतूक आणि दळणवळण यामुळे एकमेकांवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे.
४. **कपड्यांच्या शैली व सवयींमध्ये बदल:** ग्रामीण भागातील लोक परिधान करण्याच्या कपड्यांच्या प्रकारात झपाट्याने बदल होत आहेत आणि पोशाखाचा शैलीतही बदल ग्रामीण भागात दिसून येतो. रेडिमेड कपड्यांचा वापर आता जास्त प्रमाणात होत आहे.
५. **खाण्यापिण्याच्या सवयींमध्ये बदल:** आजकाल ग्रामीण भागात छोटी हॉटेल्स, रेस्टॉरंट, चहाची दुकान आली आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील खाण्याच्या सवयी मध्ये बदल झालेला पाहायला मिळतो.
६. **पारंपारिक कलेची घसरण:** लोककला, लोकसंगीत, लोकनृत्य, ग्रामीण नाट्यगृहे, आधुनिक संस्कृतीशी जुळवून घेत आहेत. रेडिओ, टेलिव्हिजन इत्यादी माध्यमिक ग्रामीण संस्कृतीतील बदलाचा वेग वाढवतात,
७. **उपभोग पद्धतीत बदल:** वाहतूक आणि दळणवळण याच्या सुविधांच्या विकासामुळे गावकऱ्यांना त्याचा उपभोग पद्धतीत बदल करायला लावला आहे.
८. **शब्दसंग्रह बदल:** विविध सुविधा आणि आधुनिक सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण भागातील गावकऱ्यांद्वारे बोलल्या जाणाऱ्या शब्दसंग्रहावर आणि संबंधित भाषेवर प्रभाव पडला आहे. गावकरी त्यांच्या संभाषणात अनेक इंग्रजी संज्ञा वापरत आहेत.
९. **आर्थिक रचनेत बदल:** जुन्या काळात व्यवसायानुसार समाजाची आर्थिक स्थिती निश्चित होती. परंतु व्यवसाय निवडताना आधुनिकीकरणाच्या निर्णयामुळे शेतीच्या आधुनिक पद्धतीचा वापर करून ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक स्थितीत बदल झाला आहे. ग्रामीण भूमिहीन मजुरांची संख्या वाढली आहे श्रीमंत शेतकरी अधिक श्रीमंत झाला तर गरीब शेतकरी अधिक गरीब झाला.
१०. **ग्रामीण राजकीय रचनेत बदल:** ग्रामीण राजकारणात जाती रचनेचे वर्चस्व होते. राजकारण उच्च जातीच्या लोकांच्या हातात होते. परंतु 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिला, अनुसूचित जाती, जमाती, भटक्या जमातींना पंचायत राज व्यवस्थेत सक्रिय सहभाग घेण्याचे अधिकार दिले आहेत. म्हणजे त्यांना राजकीय व्यवस्थित आरक्षण देण्यात आले आहे.

११. **शिक्षण आणि मनोरंजन क्षेत्रात बदल:** स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागातही शिक्षणाचे महत्त्व पसरले आहे. मुलांबरोबर मुलीही शिक्षण घेऊ लागल्या. सर्व शिक्षा अभियान आणि प्रौढ शिक्षण यासारख्या कार्यक्रमांच्या प्रसारामुळे निरक्षरता कमी झाली.

Sarva Shiksha Abhiyan.org.in

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण कुटुंबे हे मनोरंजनाचे मुख्य केंद्र होते. ग्रामीण भागात भजन, कीर्तन, प्रवचन, जत्रा, लोककला हे मनोरंजनाचे साधन आहे. आधुनिकीकरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी समाज यांच्यात समातोल साधण्यास मदत झाली. परिणामी मनोरंजन पद्धतीत बदल झाला. दूरदर्शन, चित्रपट हे मनोरंजनाचे प्रमुख साधन होते. अनौपचारिक शिक्षणाची जागा औपचारिक शिक्षणाने घेतली आहे. दूरचित्रवाणीच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेला शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी ग्रामीण जनतेला जात धर्माचा विचार न करता विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेश मिळतो.

१२. **तांत्रिक बदल:** प्राण्यांच्या वापराऐवजी त्यांनी विजेवर चालणारी आधुनिक उपकरणे वापरण्यात सुरुवात केली आहे. शेतीच्या कामांना गती देण्यासाठी शेतीचे यांत्रिकीकरण उपयुक्त ठरले आहे. आधुनिकतेमुळे शेतकऱ्यांना कृषी कार्यात सुधारणा करता आली आहे. वित्तीय संस्था आणि कृषी तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे शेतकरी आपले जीवनमान उंचावण्यास आणि गावातील सावकाराकडून इतर जमीन बळकावणाऱ्यांच्या तावडीतून मुक्त होऊ शकले. ग्रामीण भागात विजेच्या उपलब्धतेचा फायदा आरा गिरणी मालक, पिठाची गिरणी मालक, तेलगिरणी, विणकर, कुटिर उद्योग आणि हस्तकला, गुळ निर्माते इत्यादींना झाला. या बदलांसाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे घटक जबाबदार आहेत. याचा परिणाम ग्रामीण समाजाच्या जीवनशैलीत बदल झाला आहे

venngage.net/p/97085/sustainable-development

तुमची प्रगती तपासा.

प्रश्न. ग्रामीण समाजात बदलांची करणे स्पष्ट करा.

१.७ सारांश

भारतीय समाजात ग्रामीण समाजाला मोठी किंमत आहे. बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. रामायण महाभारत या धार्मिक पुस्तकांमध्ये ग्रामीण समाजाचा उल्लेख आहे. लोकसंख्येच्या आकारमानानुसार आणि व्यावसायिक पद्धतीनुसार विविध प्रकारची गावे वसवली जातात. ग्रामीण समाजाची प्रगती प्रामुख्याने भौगोलिक घटकांवर अवलंबून असते. हवामान, जमीन आणि पाणी हे मुख्य घटक आहेत. ग्रामीण समाजात सामाजिक संस्था, ग्रामीण रचना आणि आर्थिक रचना खूप महत्त्वाची आहे. ग्रामीण समाजाची स्वतःची वैशिष्ट्ये आहेत म्हणून ती समाजाच्या इतर क्षेत्रांपेक्षा वेगळी आहे. शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे आणि त्यावर अवलंबून कुटुंब संस्था, चालीरीती, परंपरा, जाती रचना याही ग्रामीण समाजासाठी महत्त्वाच्या आहेत. आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण यामुळे ग्रामीण समाजाचा जलद गतीने विकास झाला आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजात संस्कृती, व्यवसाय आणि शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वाचे बदल झाले आहेत.

१.८ स्व –अभ्यास

---

१. ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. ग्रामीण समुदाय म्हणजे काय ते सांगून त्यांच्या उगमासाठी जबाबदार घटक कोणते?
३. टिपा लिहा.
  - अ. ग्रामीण समाजाचे स्वरूप
  - ब. ग्रामीण समाजाचे प्रकार
  - क. ग्रामीण समुदायातील बदल.

References:

- C.H. Shah, Orient Longman, Mumbai, 1991 - "Agricultural Development in India : Policy and Problem".
- Mishra S. K. &Puri V. K., Himalaya Publishing House, New Delhi,2006 - "Development Issues of Indian Economics".
- Reddy K. Venkata Himalaya Publishing House, 2001 - "Agricultureand Rural Development - A Gandhian Perspective".
- G. Rajnikanth & R. R. Prasad, Discovery Publishing House, NewDelhi, 2006 - "Rural Development and Social Change".
- www.inflibnet.ac.in<http://www.inflibnet.ac.in/>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/tribes/11-distinctive-characteristics-of-the-tribes-in-india-essay/4410>

भारतीय ग्रामीण समाज - II

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिचय
- २.२ ग्रामीण शहरी सातत्य संकल्पना
- २.३ शहरी समुदायावर ग्रामीण समुदायाचा प्रभाव
- २.४ कमकुवत गटांच्या समस्या
  - २.४.१ अनुसूचित जाती
  - २.४.२ अनुसूचित जमाती
  - २.४.३ महिलांच्या समस्या
- २.५ सारांश
- २.६ स्व-अभ्यास
- २.७ संदर्भग्रंथ

२.० उद्दिष्टे

---

१. ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करू शकतो.
२. ग्रामीण शहरी सातत्य संकल्पनेचा अभ्यास करू शकतो
३. शहरी समुदायावर ग्रामीण समुदायाच्या प्रभावाचा अभ्यास करू शकतो
४. दुर्बल घटकांच्या समस्या समजू शकतात.
५. समाजातील महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास करू शकतो

२.१ परिचय

ग्रामीण शहरी सातत्य म्हणजे शहर आणि देश यांचे विलीनीकरण. ही एक संज्ञा आहे जी सामान्यतः सामाजिक दृष्ट्या क्वचितच आढळते. ग्रामीण व शहरीकरण या दोन्हीमध्ये स्पष्टपणे चिन्हांकित केलेली सीमा असते. त्याचा एक भाग म्हणजे लोकसंख्या पूर्णपणे शहरी आहे आणि दुसरी पूर्णपणे ग्रामीण आहे. प्रा. आर देसाई यांनी म्हटल्याप्रमाणे ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवन ज्याप्रमाणे शहरी भागात फिरते आणि विकसित होते; त्याचप्रमाणे शहरी भागातील सामाजिक जीवन शहरी वातावरणात फिरते आणि विकसित होते. त्यांच्या संबंधित बाबी ग्रामीण आणि शहरी सामाजिक जीवनाचे महत्त्व पूर्णपणे निर्धारित करतात. विकसित दृष्टिकोनातून ग्रामीण आणि शहरी जीवनशैलीची वैशिष्ट्ये त्यांचे वेगळेपण दर्शवतात. परंपरा, चालीरीती, लोकसंस्कृती आणि संयुक्त कुटुंब या बाबी ग्रामीण

जीवनशैलीला सूचित करतात तर आधुनिकता शहरीकरणाचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणजे शहरी जीवनपद्धतीचे प्रतीक आधुनिकीकरण आहे. ग्रामीण सामाजिक जग आणि शहरी सामाजिक जग या जीवनाच्या दोन भिन्न आचार पद्धती, सामाजिक सांस्कृतिक गट व संस्कृतीकरणानुसार एकमेकांपासून वेगळे आहेत आणि कमाई आणि उपजीविकेच्या पद्धतीत फरक असूनही जातीचे निकष, विवाहाचे नियम, नातेसंबंध, धार्मिक प्रथांचे पालन, शैक्षणिक संस्था, स्थलांतर, प्रशासन आणि रोजगाराच्या संधी हे जरी एकमेकांशी जोडलेले असले तरीही ते एकमेकांपासून वेगळे आहेत. ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील संबंधांचे ते स्रोत आहेत.

२.२ ग्रामीण-शहरी सातत्य संकल्पना

ग्रामीण शहरी सातत्य ही संकल्पना ग्रामीण शहरी फरक यांच्या गृहितकावर आधारित आहे. जी. वी. फुले यांच्या मते, ग्रामीण शहरी समाजशास्त्र हे विशेष उपक्षेत्र चालू ठेवायचे असेल आणि त्याला अर्थपूर्ण वैचारिक आधार द्यायचा असेल तर नवीन अभिमुखतेची गरज स्पष्ट होते. प्रोफेसर कराड यांनी निरीक्षण केले की सातत्य सिद्धांताच्या समर्थकांना असे वाटते की ग्रामीण आणि शहरी या दोन टोकांच्या दरम्यान विस्तारलेल्या श्रेणीमध्ये ग्रामीण शहरी फरक सापेक्ष प्रमाणात आढळतात. ग्रामीण म्हणजे मोठ्या शहरांपासून किंवा शहरांपासून दूर आणि शहरी म्हणजे शहर किंवा शहराशी संबंधित. सातत्य म्हणजे प्रत्येक गोष्ट त्याच्या शेजारी असलेल्या गोष्टीशी जवळून संबंधित आहे हे स्पष्ट करणे.

सातत्य सिद्धांत ग्रामीण-शहरी मतभेदांचे ऐवजी ग्रामीण-शहरी संबंधावर भर देतो. अर्थव्यवस्थेतील वाढीची फळे सर्व लोकांपर्यंत पोचवणे याला ट्रिकल डाऊन प्रभाव म्हणतात. औद्योगिकरणामुळे शहरी भागापासून ग्रामीण भागात बदल झाल्यामुळे ग्रामीण भाग जागेच्या दृष्टीने विखुरलेले दिसून येतात. यामुळे ग्रामीण शहरी सातत्य दिसून येते. ऑक्सफर्ड डिक्शनरीने ग्रामीण-शहरी सातत्य याची अशी व्याख्या केली आहे की ज्या विकास प्रक्रियेत ग्रामीण आणि शहरी या दोन्ही भागातील लोकांचा समावेश होतो आणि विकासाचा परतावा देखील अशा लोकांमध्ये वितरित केला जातो त्यामुळे ग्रामीण शहरी सातत्य दिसून येते.

<https://internationaljournalofresearch.com/2020/07/13/rural-vs-urban-india/>

२.३ शहरी भागावर ग्रामीण समुदाय याचा प्रभाव:

लोकसंख्या स्थलांतराचे समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम होतात लोक जिथून स्थलांतर करतात आणि ते ज्या ठिकाणी स्थलांतर करतात त्या ठिकाणांवर अंतर्गत स्थलांतराचा परिणाम होतो. स्थलांतरासाठी विविध जबाबदार आहेत. फक्त एखाद्या व्यक्तीला वेगवेगळ्या कारणांमुळे मूळ ठिकाण स्थलांतर सोडून इतर ठिकाणी स्थलांतर करण्यास भाग पाडतात. तर काही घटक हे असे घटक आहेत जे स्थलांतरितांना स्थलांतरात क्षेत्र किंवा गंतव्य स्थानाकडे आकर्षित करतात. तर काही घटक व्यक्तीला त्याच्या अनुभवावर एकाच ठिकाणी जाण्याचा निर्णय घेतात. ज्यामुळे त्याला ते सोडण्याची चांगली कारणे मिळतात. बेरोजगारी पीक, अपयश, पूर, दुष्काळ, कमजोर शैक्षणिक सुविधा, सुविधांचा अभाव, खराब सेवा किंवा युद्ध यासारख्या नकारात्मक गोष्टी या गोष्टी स्थलांतरास कारणीभूत घटक आहेत. नोकरीच्या संधी, उत्तम राहणीमान, उत्तम शैक्षणिक सुविधा किंवा चांगली आरोग्य सेवा असे घटक नवीन ठिकाणी लोकांना आकर्षित करतात. बरेच लोक स्थलांतर करणे निवडतात आणि त्यांच्या स्वेच्छेने स्थलांतरित म्हटले जाते. बरेच लोक आर्थिक स्थलांतरित आहेत. इतर शुभेच्छुक स्थलांतरित असतात यामध्ये वृद्ध व अवलंबित यांचा समावेश होतो. ज्यांना त्यांच्या सेवानिवृत्ती नंतर कुठेतरी जायचे आहे तसेच इतर अनेक लोक आहेत ज्यांच्याकडे पर्याय नाही आणि त्यांचे जीवन आणि घरे धोक्यात येऊ शकतात. म्हणून त्यांना अनिश्चित स्थलांतरित किंवा निर्वासित म्हटले जाते.

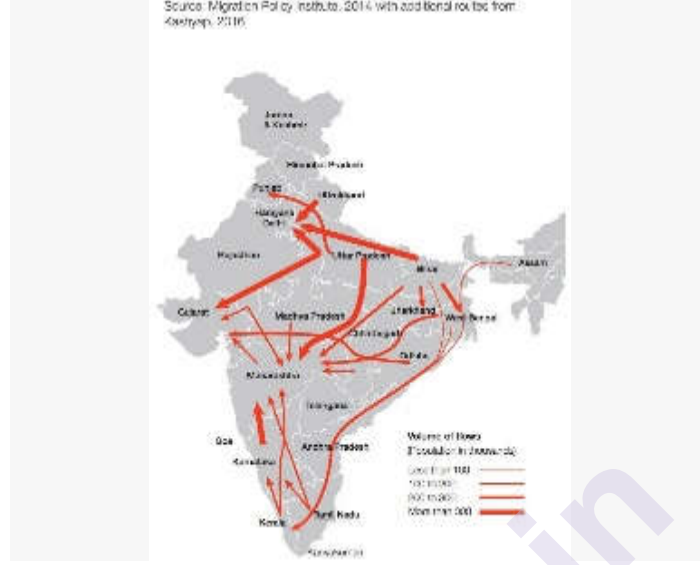

blog.forumias.com

शहरी भागांवर होणारे परिणाम:

१. **लोकसंख्याविषयक घटकांचा परिणाम:** स्थलांतरामुळे शहरी भागातील कामगारवर्गाची लोकसंख्या वाढली आहे. 15 ते 24 वयोगटातील तरुण पुरुष हे बहुसंख्य स्थलांतरित आहे; ज्यांचे लग्न झालेले नाही आणि बाकीचे या वयोगटातील इतर लोक आहेत जे आपल्या कुटुंबांना घरी सोडून शहरी भागात आले आहेत. परिणामी, ही प्रवृत्ती ग्रामीण भागातील प्रजननक्षमता कमी ठेवते. कमी प्रजनन दरासाठी जबाबदार असलेला दुसरा घटक म्हणजे शहरी भागात उत्तम वैद्यकीय मदत आणि कुटुंब नियोजन सुविधांची उपलब्धता. जे लोक आपल्या जोडीदारासोबत कायमस्वरूपी स्थायिक होतात, त्यांनी कमी संख्येने मुलांची निवड केली; कारण शहरी भागात मुलांचे संगोपन करणे खूप खर्चिक आहे.
२. **आर्थिक परिणाम:** स्थलांतराचे विविध परिणाम शहरी भागातील उत्पन्न आणि रोजगारावर दिसून येतात; जे स्थलांतरितांच्या प्रकारावर अवलंबून असतात. त्यांना अनौपचारिक क्षेत्रात सुतार, गवंडी, शिंपी, स्वयंपाकी आणि इतर व्यापारी म्हणून नोकऱ्या मिळतात. ते रस्त्यावर फेरीवालेम, बूट पोलिश बॉय इत्यादी म्हणून काम करतात. परंतु असे दिसून आले आहे की अनौपचारिक क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणात रोजगार आर्थिक दृष्ट्या कार्यक्षम आणि नफा कमावणारा आहे. खर्च करण्यासाठी आणि त्यांच्या घरी पाठवण्यासाठी पुरेसे आहे. माध्यमिक स्तरापर्यंत शिकलेल्या स्थलांतरितांना सहाय्यक, दुकान मदतनीस, मशीन दुरुस्ती, ग्राहकोपयोगी वस्तूंची दुरुस्ती किंवा मालाची विक्री करण्यासाठी नोकऱ्या मिळतात. ते श्रमिक आणि अनियंत्रित आहेत व कुशल कामगारांपेक्षा जास्त उत्पन्न असलेल्या सामान्य शहरी लोकांच्या श्रेणीत आणण्यासाठी त्यांना पुरेशी रक्कम मिळते. शहरे आणि शहरांमध्ये महाविद्यालय आणि संस्थांमध्ये उच्च शिक्षणासाठी येणाऱ्या अल्पसंख्येने स्थलांतरितांना औपचारिक क्षेत्रात नोकरी मिळते. त्यांना चांगला पगार मिळतो आणि ते

चांगल्या दर्जाचे काम करू शकतात. ते त्यांच्या घरी मोठ्या प्रमाणात पैसे पाठवू शकतात आणि ग्रामीण परिस्थितीचे आधुनिकीकरण करण्यास मदत करू शकतात.

World Economic Forum

ग्रामीण-शहरी स्थलांतराचे प्रतिकूल परिणाम:

जेव्हा लोक स्थलांतर करतात तेव्हा अनेक प्रतिकूल परिणाम दिसून येतात. ग्रामीण ते शहरी भागात स्थलांतरित आणि स्थायिक झालेल्या शहरांमध्ये असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अवाढव्य झोपडपट्ट्यांची मुबलक वाढ दिसून येते आणि या झोपडपट्ट्यांमध्ये आणि शेजारच्या मोठ्या भागात स्वच्छ पाणी, वीज, सार्वजनिक सेवा आणि सांडपाणी व्यवस्था यासारख्या नगरपालिका सेवांमध्ये गैरसोय होते. शहरात घरांची तीव्र टंचाई आहे. वाहतूक व्यवस्था वाढत्या लोकसंख्येची मागणी पूर्ण करू शकत नाही, वायू, जल आणि ध्वनी प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे, गुन्ह्यांची टक्केवारी आणि गर्दी वाढली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे चांगले हेतू असूनही, पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा खर्च भरून काढण्यासाठी प्रमाणापेक्षा खूप जास्त आहे.

शहरे आणि शहरांमध्ये अल्प बेरोजगारी आणि बेरोजगारीमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. शहरी स्थलांतरामुळे लोकसंख्येच्या वाढीच्या तुलनेत नोकरी शोधणाऱ्यांचा वाढीचा दर वाढतो. शहरी क्षेत्रात अशिक्षित आणि अकुशल ग्रामीण स्थलांतरितांसाठी पुरेशा नोकऱ्या उपलब्ध नाहीत. परिणामी, कुशल मजुरांच्या मागणीत झपाट्याने वाढ होत आहे. परंतु अकुशल मजुरांच्या मागणीच्या अभावामुळे तीव्र बेरोजगारी आणि अल्प बेरोजगारी वाढते.

२.४ कमकुवत वर्गाच्या समस्या

कमकुवत वर्गाची व्याख्या अशी केली जाऊ शकते "ज्यांना त्यांचे हक्क आणि हक्क मिळवण्याच्या क्षमतेच्या बाबतीत सापेक्ष कमकुवतपणाचा अनुभव येतो आणि त्यांच्या आवडीचे दर्जेदार जीवन जगण्याच्या क्षमतेपासून वंचित राहतात." समाजातील दुर्बल घटक म्हणजे एससी, एसटी आणि महिला. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 46 मध्ये स्पष्टपणे अशी तरतूद आहे की राज्य समाजातील दुर्बल घटकांच्या, विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती आणि त्यांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी विशेष काळजी घेईल आणि त्यांना अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून संरक्षण देईल. अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) हे भारतातील सर्वात वंचित सामाजिक-आर्थिक गटांपैकी एक आहेत. जलद, शाश्वत आणि अधिक समावेशक वाढीवर लक्ष केंद्रित करून, 12 व्या पंचवार्षिक योजना ठळकपणे दर्शवते की विकास सर्वसमावेशक होण्यासाठी गरिबांच्या चित्तेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

२.४.१ अनुसूचित जाती:

अनुसूचित जाती या देशातील ते वर्ग आहेत ज्यांना पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे आणि भौगोलिक अलिप्ततेमुळे, अस्पृश्यतेच्या जुन्या प्रथा आणि काही इतरांमुळे उद्भवलेल्या अत्यंत सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक मागासलेपणापासून त्रास होतो आणि ज्यांना त्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या वेगवान सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी विशेष विचार करणे आवश्यक आहे. घटनेच्या कलम 341 च्या कलम 1 मध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदीनुसार या समुदायांना अनुसूचित जाती म्हणून अधिसूचित करण्यात आले.

२.४.१.१ अनुसूचित जातींना भेडसावणाऱ्या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

१. सामाजिक समस्या: या समस्या शुद्धता आणि दूषितपणा या संकल्पनेशी संबंधित आहेत. त्यांना समाजात अत्यंत खालचे स्थान देण्यात आले.

[Caste discrimination against Panchayat ...republicworld.com](http://republicworld.com)

उच्च जातीच्या हिंदूंनी त्यांच्यापासून सामाजिक अंतर राखले आणि उच्च जातीच्या हिंदूंनी जीवनाच्या अनेक मूलभूत सुविधांपासून वंचित ठेवले गेले. खाण्यापिण्याच्या वस्तूसाठी ते हिंदूंच्या परंपरेवर अवलंबून होते.

2. धार्मिक समस्या: त्यांना केवळ उच्च जातीच्या ब्राह्मणांनी सेवा देत असलेल्या मंदिरांमध्ये प्रवेश करण्याचा अधिकार नाकारला होता. त्यांना मंदिरातील देवदेवतांची पूजा करण्याचा अधिकार नव्हता.

3. आर्थिक समस्या: त्यांना अनेक आर्थिक समस्या आणि त्रास सहन करावा लागला आणि त्यांच्या सेवेसाठी त्यांना योग्य बक्षीस दिले गेले नाही. पारंपारिकपणे त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या जमिनीच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यांना कोणताही व्यवसाय करण्याची परवानगी नव्हती आणि इतर जातीच्या लोकांद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या विविध व्यवसायांमध्ये त्यांना गुंतण्याची परवानगी नव्हती. त्यांना त्यांच्या कुवतीनुसार कोणताही व्यवसाय निवडण्याची परवानगी नव्हती. त्यांच्या कामात रस्त्यांची साफसफाई करणे, मेलेली गुरे काढणे आणि शेतीची भारी कामे करणे यांचा समावेश होतो. ते भूमिहीन मजूर होते आणि त्यांना उच्च जातीच्या हिंदूंच्या शेतात मजूर म्हणून काम करावे लागले.

4. सार्वजनिक विकलांगता:

त्यांना अनेक सार्वजनिक अपमानांना सामोरे जावे लागले कारण त्यांना विहिरी, सार्वजनिक वाहतूक, शैक्षणिक संस्था या सार्वजनिक सुविधांचा वापर करण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला होता.

[Caste – Wikipedia...en.wikipedia.org](https://en.wikipedia.org/wiki/Caste)

5. शैक्षणिक समस्या:

पारंपारिकपणे ते शिक्षण घेण्यापासून वंचित होते आणि त्यांना सार्वजनिक शैक्षणिक संस्था वापरण्याची परवानगी नव्हती.

Caste discrimination - vikaspedia.in

के.एम. पण्णीकर यांनी टिपणी केली आहे की, "हरिजनांची स्थिती गुलामगिरीपेक्षा अनेक प्रकारे वाईट होती. गुलाम किमान मालकाचा गुलाम होता आणि म्हणून तो त्याच्या मालकाशी वैयक्तिक संबंधात उभा राहिला. आर्थिक स्वार्थाचा विचार आणि अगदी मानवी भावनेने वैयक्तिक गुलामगिरीच्या रानटीपणात बदल केला. परंतु हे कमी करणारे घटक अस्पृश्यतेच्या व्यवस्थेला लागू झाले नाहीत. ज्याला बहुधा सांप्रदायिक गुलामगिरीची व्यवस्था मानली जात होती. वैयक्तिक मालकीच्या गुलामाऐवजी, प्रत्येक गावाने आपल्याशी जोडलेल्या अस्पृश्य कुटुंबांना एकप्रकारे गुलामगिरीत जखडून ठेवले. उच्च जातीतील कोणत्याही व्यक्तीने त्यांच्याशी वैयक्तिक संबंध ठेवू नयेत.

2.4.1.2 उपचारात्मक उपाय आणि घटनात्मक तरतुदी:

राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC) ही एक घटनात्मक संस्था आहे जी भारतातील अनुसूचित जाती (SC) च्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कार्य करते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३८ मध्ये अनुसूचित जातींसाठी राष्ट्रीय आयोगाची तरतूद आहे ज्यात त्यांच्यासाठी प्रदान केलेल्या सुरक्षेची संबंधित सर्व बाबींची चौकशी करणे आणि त्यांचे निरीक्षण करणे, विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे आणि त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक नियोजन प्रक्रियेत सहभागी होणे आणि सल्ला देणे. विकास इ.

कलम ३३८-अ अंतर्गत राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC) चे कार्य:

- a) अनुसूचित जातींसाठी संविधानांतर्गत प्रदान केलेल्या सुरक्षेसंबंधी सर्व मुद्द्यांचे निरीक्षण आणि तपासणी करणे.
- b) अनुसूचित जातींचे अधिकार आणि संरक्षणापासून वंचित राहण्यासंबंधी तक्रारींची चौकशी करणे.
- c) अनुसूचित जातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजनासंदर्भात केंद्र किंवा राज्य सरकारांमध्ये भाग घेणे आणि त्यांना सल्ला देणे.
- ड) या सुरक्षा उपायांच्या अंमलबजावणीबाबत देशाच्या राष्ट्रपतींना नियमित अहवाल देणे.
- e) अनुसूचित जातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकास आणि इतर कल्याणकारी उपक्रमांना पुढे नेण्यासाठी पावले उचलण्याची शिफारस करणे.

f) अनुसूचित जाती जमातीचे कल्याण, संरक्षण, विकास आणि प्रगती संदर्भात इतर कोणतेही कार्य.

g) आयोगाने अँग्लो-इंडियन कम्युनिटीच्या बाबतीतही अनुसूचित जातींच्या संदर्भात समान कार्ये पार पाडणे आवश्यक आहे.

h) सन २०१८ पर्यंत, आयोगाने इतर मागासवर्गीय (OBC) बाबतही अशीच कामे करणे आवश्यक होते. २०१८ च्या 102 व्या दुरुस्ती कायद्याद्वारे या जबाबदारीतून मुक्त करण्यात आले.

अनुसूचित जातीच्या उत्थानासाठी इतर घटनात्मक तरतुदी

अ) कलम १५(४) त्यांच्या उन्नतीसाठी विशेष तरतुदींचा संदर्भ देते.

ब) अनुच्छेद 16(A) राज्यांतर्गत सेवांमध्ये कोणत्याही वर्गाच्या किंवा पदांच्या पदोन्नतीच्या बाबतीत आरक्षणाविषयी बोलते, ज्यांना राज्यांतर्गत सेवांमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व नाही.

क) कलम १७ अस्पृश्यता नाहीसे करते.

ड) अनुच्छेद 46 नुसार राज्याने लोकांच्या दुर्बल घटकांच्या आणि विशेषतः अनुसूचित जातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना विशेष काळजीने प्रोत्साहन देणे आणि सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून त्यांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

इ) अनुच्छेद 335 मध्ये अशी तरतूद आहे की, अनुसूचित जातींच्या सदस्यांचे दावे, प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेच्या देखरेखीसह, संघाच्या किंवा एखाद्याच्या कामकाजाशी संबंधित सेवा आणि पदांवर नियुक्ती करताना विचारात घेतले जातील. राज्य.

फ) घटनेच्या अनुच्छेद 330 आणि अनुच्छेद 332 मध्ये अनुक्रमे लोकसभेत आणि राज्यांच्या विधानसभामध्ये अनुसूचित जातींच्या बाजूने जागा राखून ठेवण्याची तरतूद आहे.

ग) पंचायतींशी संबंधित भाग IX आणि नगरपालिकांशी संबंधित घटनेच्या भाग IXA अंतर्गत, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये अनुसूचित जातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

2.4.2 अनुसूचित जमाती:

भारतातील आदिवासींमध्ये देशभरात असमानपणे वितरीत केलेले विविध गट आहेत आणि त्यापैकी काहींना अनुसूचित जमाती म्हणून संबोधले जाते. कारण त्या जमातींचे नाव घटनेच्या अनुसूची 5 आणि 6 मध्ये समाविष्ट आहे आणि तरतुदी केवळ त्या विशिष्ट गटांना लागू आहेत. भारताचे संविधान, कलम ३४२ अन्वये असे नमूद करते की, भारताचे राष्ट्रपती "सार्वजनिक अधिसूचनेद्वारे जमाती किंवा आदिवासी समुदाय किंवा जमाती किंवा आदिवासी समुदायांमधील काही भाग किंवा गट निर्दिष्ट करू शकतात जे या संविधानाच्या उद्देशाने अनुसूचित जमाती मानले जातील. "

2.4.2.1 अनुसूचित जमातींना भेडसावणाऱ्या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

भारतातील जमातींच्या अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक समस्या आहेत. आदिवासींशी संबंधित काही सामान्य समस्या म्हणजे दारिद्र्य आणि शोषण, आर्थिक आणि तांत्रिक मागासलेपण, सामाजिक-सांस्कृतिक अपंगत्व आणि गैर-आदिवासी लोकसंख्येशी त्यांच्या एकत्र येण्याच्या समस्या. भारतीय जमातींच्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) **नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील नियंत्रणाचे नुकसान:** आदिवासी समाजाला जमीन, जंगल, वन्यजीव, पाणी, माती, मासे इत्यादी नैसर्गिक संसाधनांवर जमिनीची मालकी आणि व्यवस्थापनाचा सरळ अधिकार आहे. भारतातील जलद औद्योगिकीकरण आणि खनिज आणि इतर संसाधनांचा शोध यामुळे आदिवासी भाग बाहेरच्या लोकांसाठी खुले केले गेले आणि आदिवासींच्या अनंत दुःखाची कहाणी सुरु झाली. परिणामी राज्याचा ताबा बिगर आदिवासींच्या ताब्यात गेला. स्वातंत्र्यानंतर विकास प्रक्रियेला गती मिळाल्याने जमीन आणि जंगलांवर नियंत्रण वाढले. दीर्घकालीन कर्जबाजारीपणा, बेईमान सावकार, जमीनदार, सावकार, कंत्राटदार आणि अधिकारी यांच्यामुळे जमिनीवरील मालकी हक्क आदिवासींनी गमावले. आदिवासी समाजाला त्यांच्या सांस्कृतिक घटकांपासून आणि संरक्षित जंगले आणि राष्ट्रीय जंगले या संकल्पनांसह उपजीविकेचे कोणतेही सुरक्षित साधन नसताना त्यांना उध्वस्त करण्यात आले.

2) **शिक्षणाचा अभाव:** आदिवासी समाजाच्या विकास प्रक्रियेत आदिवासींचा अधिक सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षण हे एक साधन म्हणून काम करू शकते. आदिवासी भागात अंधश्रद्धा आणि पूर्वग्रह, आत्यंतिक दारिद्र्य, काही जमातींची भटकी जीवनशैली, आदिवासी भागात योग्य शिक्षकांचा अभाव आणि इतर सुविधांसारखे काही घटक आदिवासी समाजाला शिक्षण घेण्यापासून रोखत आहेत.

3) **विस्थापन आणि पुनर्वसन:** औद्योगिकीकरणामुळे प्रचंड स्टील प्लांट, ऊर्जा प्रकल्प आणि मोठी धरणे आणि खाणकाम या सर्वांचा आदिवासी वस्ती असलेल्या भागात वेग आला. सरकारने प्रकल्पांसाठी आदिवासींच्या जमिनी संपादित केल्यामुळे आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले. छोटा नागपूर प्रदेश, ओरिसा, पश्चिम बंगाल आणि मध्य प्रदेशातील आदिवासींच्या खिशाला मोठ्या प्रमाणात फटका बसला. आदिवासी समाजाला औद्योगिक क्षेत्रात वसाहती देण्यात आल्या नाहीत. त्यांना जवळच्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहण्यास किंवा अकुशल कामगार म्हणून काम करण्यासाठी आणि गरिबीत राहण्यासाठी लगतच्या राज्यांमध्ये स्थलांतर करण्यास भाग पाडले गेले. सरकारने दिलेली रोख भरपाईही फालतू खर्च करण्यात आली. शहरी भागात स्थलांतरामुळे आदिवासी लोकांमध्ये मानसिक समस्या निर्माण झाल्या कारण त्यांना शहरी जीवनशैली आणि मूल्ये सोयीस्कर नाहीत.

4) **आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या:** आर्थिक मागासलेपणा आणि असुरक्षित उपजीविकेमुळे आदिवासी लोकांमध्ये कॉलरा, क्षयरोग, मलेरिया, कावीळ, अतिसार,

रक्तक्षय, उच्च बालमृत्यू दर, आयुर्मानाची निम्न पातळी इत्यादीसारख्या आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

5) स्त्रियांच्या समस्या: जंगलांचा नाश करून नैसर्गिक पर्यावरणाचा न्हास, झपाट्याने कमी होत जाणारा संसाधनांचा आधार यामुळे महिलांच्या स्थितीवर परिणाम झाला. आदिवासी पट्ट्यांमध्ये खाणकाम, उद्योगधंदे आणि व्यापारीकरण सुरु झाल्यामुळे बाजार अर्थव्यवस्थेच्या निर्दयी कारवायांचा आदिवासी लोकांच्या संपर्कात आल्याने उपभोगवाद आणि स्त्रियांच्या वस्तूकरणाला चालना मिळाली.

6) अस्मितेची धूप: आदिवासी समाजाचे कायदे आणि परंपरागत संस्था आधुनिक संस्थांशी संघर्ष करतात आणि आदिवासींमध्ये त्यांची ओळख जपण्याबाबत अविश्वास निर्माण होतो. चिंतेचे दुसरे कारण म्हणजे आदिवासी बोली आणि भाषांचे नामशेष होणे हे काही विशिष्ट भागात आदिवासी अस्मिता नष्ट होण्याचे संकेत देते.

2.4.2.2 उपचारात्मक उपाय आणि घटनात्मक तरतुदी:

आदिवासींच्या उत्थानासाठी संविधानात दिलेल्या प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

आरक्षण: आरक्षणाद्वारे अनुसूचीमध्ये नमूद केलेल्या आदिवासी गटांना शैक्षणिक आणि रोजगार लाभ मिळू शकतात जे आदिवासींना इतर समुदायांच्या बरोबरीने आणण्यास मदत करतात.

स्व-शासन: आदिवासी संस्कृती आणि श्रद्धा देशाच्या इतर भागांपेक्षा भिन्न असल्याने, त्यांना शासन प्रदान करण्यासाठी सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे. आदिवासी परिषदा, स्वायत्त जिल्हा परिषदा, PESA इत्यादींच्या स्वरूपात स्वशासनाच्या उपाययोजनांमुळे आदिवासी भागातील हस्तक्षेप कमी होईल.

स्वावलंबन: वैधानिक कृतींद्वारे जोडलेल्या इतर फायद्यांमध्ये वन हक्क कायदा समाविष्ट आहे, जो आदिवासींना तेंदूपत्ता, महुआ फुले, बांबूच्या वस्तूसाठी आर्थिक अधिकार प्रदान करतो आणि जमिनीचे हक्क आणि जबरदस्तीने बेदखल करण्यापासून प्रतिबंध देखील करतो.

कलम ३३८-अ अंतर्गत राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग (NCSC) चे कार्य:

अनुसूचित जमातींच्या उत्थानासाठी इतर घटनात्मक तरतुदी

1. घटनेनुसार किंवा इतर कायदांतर्गत किंवा सरकारच्या अंतर्गत अनुसूचित जातींसाठी प्रदान केलेल्या सुरक्षेची संबंधित प्रकरणांची तपासणी आणि निरीक्षण करणे. अशा सुरक्षेच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्याचा आदेश देणे.

2. ST चे हक्क आणि सुरक्षेची संबंधित विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे.

3. एसटीच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाशी संबंधित नियोजन प्रक्रियेत सहभागी होणे आणि सल्ला देणे आणि केंद्र आणि कोणत्याही राज्याच्या अंतर्गत त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करणे.

4. एसटीच्या कल्याण आणि सामाजिक-आर्थिक विकासाशी संबंधित प्रोग्रामर / योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असलेल्या सेफगार्ड्सवर / काम करताना, आयोगाला योग्य वाटेल अशा वेळी आणि इतर वेळी राष्ट्रपतींना अहवाल सादर करणे.

5. संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींच्या अधीन राहून, राष्ट्रपती करू शकतील अशा अनुसूचित जातींच्या संबंधात अशी इतर कार्ये नियमानुसार पार पाडणे.

6. अनुसूचित जमातींचे संरक्षण, कल्याण आणि विकास आणि प्रगती यांच्या संदर्भात आयोग खालील कार्ये देखील पार पाडेल, म्हणजे:

अ) वनक्षेत्रात राहणाऱ्या अनुसूचित जमातींना किरकोळ वनोपजांच्या संदर्भात मालकी हक्क बहाल करण्याबाबत उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

ब) कायदानुसार खनिज संसाधने, जलस्रोत इत्यादींवरील आदिवासी समुदायांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.

c) आदिवासी लोकांच्या विकासासाठी करावयाच्या उपाययोजना आणि अधिक व्यवहार्य उपजीविकेच्या धोरणांसाठी कार्य करणे.

ड) विकास प्रकल्पांमुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासी गटांसाठी मदत आणि पुनर्वसन उपायांची परिणामकारकता सुधारण्यासाठी उपाययोजना.

e) आदिवासी लोकांचे जमिनीपासून दुरावणे टाळण्यासाठी आणि ज्यांच्या बाबतीत परकीय होणे आधीच झाले आहे अशा लोकांचे प्रभावीपणे पुनर्वसन करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.

f) जंगलांच्या संरक्षणासाठी आणि सामाजिक वनीकरण हाती घेण्यासाठी आदिवासी समुदायांचे जास्तीत जास्त सहकार्य आणि सहभाग मिळविण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.

g) पंचायतींच्या तरतुदी (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) अधिनियम, 1996 [40 of 1996] ची पूर्ण अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना.

h) आदिवासींची शेती स्थलांतरित करण्याची प्रथा कमी करण्यासाठी आणि शेवटी दूर करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात ज्यामुळे त्यांचे सतत अशक्तीकरण आणि जमीन आणि पर्यावरणाचा न्हास होतो.

२.४.३ महिलांच्या समस्या

भारतीय समाजात महिलांना पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ समजले जाते आणि त्यांना त्यांच्या जीवनात विविध समस्या आणि समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्वतःला पुरुषांच्या बरोबरीने सिद्ध करण्यासाठी अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यांना घराबाहेर पडून पुरुषांप्रमाणे सामाजिक कार्यात भाग घेण्याची परवानगी नव्हती आणि त्यांना त्यांच्या

दैनंदिन जीवनात अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. त्यांचे करिअर घडवण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागतो. तरीही उच्च शिक्षण हे मुलीचे स्वप्न असते कारण ते कुटुंब सुखी आणि निरोगी ठेवण्याचे एकमेव माध्यम मानले जाते. एखाद्या स्त्रीकडे समाजात अधिक तीव्र उपहासाने पाहिले जाते आणि ती प्रेमविवाह किंवा आंतरजातीय प्रेमविवाहात सामील असल्यास तिला ऑनर किलिंगचा धोका जास्त असतो. भारतीय समाजात पितृसत्ताक व्यवस्था, मूल जन्माला घालणे आणि कौटुंबिक काळजीची भूमिका, सांस्कृतिक नियम, घरगुती जबाबदाऱ्या इत्यादींमुळे स्त्रियांसाठी अनेक आव्हाने निर्माण होतात जसे की त्यांना स्वायत्तता, सामाजिक स्वातंत्र्य, घराबाहेर जाण्याची लवचिकता, इ. पुरुषांपेक्षा. घरात, घराबाहेर किंवा कामाच्या ठिकाणी महिलांची सुरक्षितता खूप महत्त्वाची आहे. स्त्रीभूणहत्या ही भारतीय समाजात आईच्या पोटातच मुलीला मारण्याची एक सामान्य प्रथा आहे कारण ती त्यांच्या आई-वडील आणि पतींसाठी ओझे मानली जाते. या समस्यांव्यतिरिक्त निरक्षरता, योग्य शिक्षणाचा अभाव, घरगुती कामे, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ इत्यादी भारतातील महिलांसाठी काही मोठ्या समस्या आहेत.

स्त्रियांना देवी म्हणून पूजले जात असे, पण नंतरच्या काळात मध्ययुगीन स्त्रियांचा दर्जा खूप खालावला. देशात शिक्षित लोकांची संख्या वाढत असल्याने महिलांच्या स्थितीत बरेच सकारात्मक बदल झाले आहेत. आजकाल, स्त्रिया, समाजातील सामाजिक प्रश्न आणि समस्यांचे सर्व अडथळे तोडत आहेत. आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र आणि आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ असल्यामुळे ते पुढे जात आहेत आणि जवळजवळ सर्वच क्षेत्रात समानतेचा आनंद घेत आहेत.

समस्या: पुरुषप्रधान, पितृसत्ताक समाज व्यवस्था, जुन्या पारंपारिक समजुती इत्यादींमध्ये स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. मूल जन्माला घालणे आणि मुलांचे संगोपन करणे यासारख्या पारंपारिक भूमिका पार पाडण्याची जबाबदारी महिलांवर होती. आधुनिक जगात महिलांची स्थिती थोडी सुधारली असली तरी तरीही त्या समस्यांना तोंड देत आहेत. त्यांना त्यांच्या पतीच्या मदतीशिवाय कौटुंबिक आणि व्यावसायिक दोन्ही जबाबदाऱ्या एकत्र पार पाडाव्या लागतात. महिलांना मदत मिळण्याऐवजी कुटुंबीयांकडूनच अत्याचार होत असताना त्यांची अवस्था अधिकच लाजिरवाणी होते. घरांमध्ये तसेच ऑफिसमध्ये कुटुंबातील सदस्य, नातेवाईक, शेजारी, मित्र, बॉस इत्यादींकडून होणारी लैंगिक छळ ही आणखी एक समस्या आहे. महिलांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात त्यांच्या करिअरसाठी तसेच त्यांच्या पोषणासाठी खूप त्रास सहन करावा लागतो. त्यांचे कौटुंबिक नाते जतन करणे. पूर्वीच्या स्त्रियांना बालविवाह, सतीप्रथा, परदप्रथा, विधवा पुनर्विवाहावरील निर्बंध, विधवांचे शोषण, देवदासी प्रथा इत्यादी समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. मात्र, अनेक जुन्या पारंपारिक समस्या समाजातून हळुहळू नाहीशा झाल्या पण इतर नवीन समस्यांना जन्म दिला. भारतीय राज्यघटनेने पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार आणि संधी दिल्यावर आणि आत्मविश्वास, व्यक्तिमत्व, स्वाभिमान, व्यक्तिमत्व, क्षमता, प्रतिभा आणि कार्यक्षमता पुरुषांपेक्षा अधिक असतानाही महिलांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

आधुनिक स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या काही प्रमुख समस्या खाली नमूद केल्या आहेत.

महिलांवरील हिंसाचार: दररोज होणारा हिंसाचार आणि दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या हिंसाचाराला बळी पडणे, कारण वेगवेगळ्या प्रकारे महिलांवरील वाढत्या गुन्हांमुळे (केंद्रीय गृह मंत्रालयाच्या क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार) समाज विस्कळीत होत आहे. महिलांना कुटुंबात (हुंडा संबंधित छळ, मृत्यू, वैवाहिक बलात्कार, पत्नीवर मारहाण, लैंगिक अत्याचार, स्त्रीचे जननेंद्रिय विच्छेदन, निरोगी अन्नापासून वंचित राहणे इ.) किंवा कुटुंबाबाहेर (अपहरण, बलात्कार, खून इ.) अशा हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

लैंगिक भेदभाव: महिलांना समाजातील दुर्बल घटक मानले जात असल्याने त्यांना कमी महत्त्व दिले जाते आणि लिंगभेदाचा खरा बळी मुलगी होत आहे. भारतातील पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमुळे स्त्री-पुरुषांमध्ये सत्ता आणि कामाचा भेदभावही दिसून येतो. आरोग्य, पोषण, काळजी, शिक्षण, महिलांची घटती लोकसंख्या, सार्वजनिक जीवन, नोकरी इत्यादी क्षेत्रांमध्ये महिलांवर लिंगभेदाचे परिणाम दिसून येतात.

स्त्री शिक्षणाच्या समस्या: भारतातील महिलांच्या शिक्षणाची टक्केवारी विशेषतः ग्रामीण भागात कमी आहे कारण त्यांना व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणासारख्या उच्च शिक्षणाची संधी दिली जात नाही.

बेरोजगारीशी संबंधित समस्या: महिलांना त्यांच्यासाठी योग्य नोकरी शोधताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते कारण त्यांना कामाच्या क्षेत्रात छळवणूक आणि शोषण होण्याची अधिक शक्यता असते. त्यांना त्यांच्या बॉसकडून जाणूनबुजून अधिक काम आणि कठोर कामे दिली जातात. त्यांची प्रामाणिकता, निष्ठा, गांभीर्य आणि कामाबद्दलची निष्ठा त्यांना वेळोवेळी सिद्ध करावी लागते.

सुशिक्षित किंवा अशिक्षित स्त्रिया जीवनाच्या कोणत्याही टप्प्यावर त्यांच्या पतीकडून घटस्फोट आणि त्याग करण्यास प्रवण असतात. हुंडा पद्धतीमुळे स्त्रियांचा दर्जा मोठ्या प्रमाणात खालावतो जी समाजातील एक मोठी समस्या आहे कारण त्यांना अभद्र वागणूक दिली जाते, त्यांचा अनादर केला जातो, छळ केला जातो, पुरुषाने हाताळले जाते आणि हिंसा, आत्महत्या आणि खून यासारख्या इतर क्रूरता सहन केल्या जातात.

2.4.3.1 उपचारात्मक उपाय

गेल्या काही वर्षांत महिलांवरील काही सततच्या आणि भयानक गुन्हांमुळे त्यांची सुरक्षा कमी झाली आहे. प्राचीन काळापासून मध्ययुगीन काळापर्यंत स्त्रियांच्या स्थितीत झालेली घसरण अशा प्रगत युगात दिसून येते. भारतीय महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार असूनही आणि देशाच्या जवळपास निम्मी लोकसंख्या व्यापलेली असली आणि देशाच्या वाढ आणि विकासात निम्म्या प्रमाणात त्यांचा सहभाग आहे आणि उच्च पदांवर (अध्यक्ष, लोकसभेचे अध्यक्ष, केंद्रीय मंत्री, विरोधी पक्षनेते, मुख्यमंत्री, राज्यपाल वगैरे) तरीही त्यांचेही शोषण होत आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार, भारतीय महिलांना सन्मान, समानता आणि लैंगिक भेदभावापासून मुक्ततेचे समान अधिकार आहेत. तरीही त्यांना

लैंगिक छळ, बलात्कार, अॅसिड हल्ला, हुंडाबळी, बळजबरीने वेश्याव्यवसाय यासारख्या खूप काही असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

भारतातील महिला अजूनही शिक्षण आणि आर्थिक विकासाशी झुंजत आहेत कारण महिला साक्षरतेचे प्रमाण अजूनही पुरुष साक्षरतेच्या दरापेक्षा कमी आहे आणि ही तफावत शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात जास्त दिसून येते. शाळेच्या अपुऱ्या सुविधा, स्वच्छताविषयक सुविधा, महिलांविरुद्धचे वाढते गुन्हे, महिला शिक्षकांची कमतरता, समाजातील लिंगभेद इत्यादी कारणे आहेत. भारतातील महिलांविरुद्धचे गुन्हे बालविवाह, कौटुंबिक हिंसाचार, बळजबरीने घरकाम, बालके यासारखे आहेत. अत्याचार, हुंडा मृत्यू, स्त्री भ्रूणहत्या आणि लैंगिक-निवडक गर्भपात, बालमजुरी, ऑनर किलिंग, अॅसिड हल्ला, बलात्कार, लैंगिक छळ, तस्करी, वेश्याव्यवसायासाठी भाग पाडणे आणि बरेच काही.

भारतातील महिलांसाठी सुरक्षा कायदे:

महिलांवरील सर्व प्रकारच्या गुन्ह्यांपासून महिलांना सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी क्षेत्रात काम करणाऱ्या भारतातील महिलांसाठी सुरक्षा कायद्यांची यादी.

- बालविवाह प्रतिबंध कायदा 1929
- विशेष विवाह कायदा 1954
- हिंदू विवाह कायदा 1955
- हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा 1856
- भारतीय दंड संहिता 1860
- हुंडा बंदी कायदा 1961
- मातृत्व लाभ कायदा 1861
- परदेशी विवाह कायदा 1969
- भारतीय घटस्फोट कायदा 1969
- वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा कायदा 1971
- ख्रिश्चन विवाह कायदा 1872
- फौजदारी प्रक्रिया संहिता 1973
- समान मोबदला कायदा 1976
- विवाहित महिला मालमत्ता कायदा 1874
- जन्म, मृत्यू आणि विवाह नोंदणी कायदा 1886
- महिलांचे अशोभनीय प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा 1986
- मुस्लिम महिला (घटस्फोटावरील अधिकारांचे संरक्षण) कायदा 1986
- सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा 1987
- राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा 1990

- लिंग निवड प्रतिबंध कायदा 1994
- कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा 2005
- लैंगिक गुन्हांपासून मुलांचे संरक्षण कायदा 2012
- कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ कायदा 2013
- 2000 च्या विद्यमान भारतीय बालगुन्हेगार कायद्याच्या जागी आणखी एक बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) विधेयक, 2015 मंजूर करण्यात आले आहे. हा कायदा जघन्य गुन्हांमध्ये (विशेषतः निर्भया प्रकरणातील आरोपी अल्पवयीन सुटल्यानंतर) 18 वरून 16 वर्षांपर्यंत कमी करण्यासाठी पास करण्यात आला आहे.

भारताची राज्यघटना आणि महिला सक्षमीकरण: भारताचे संविधान हे जगातील सर्वोत्कृष्ट समानता दस्तऐवजांपैकी एक आहे. हे सर्वसाधारणपणे समानता आणि विशेषतः लैंगिक समानता सुरक्षित करण्यासाठी तरतुदी प्रदान करते. संविधानातील कलमे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करतात. प्रस्तावना, मूलभूत अधिकार, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs) आणि इतर घटनात्मक तरतुदी महिलांचे मानवी हक्क सुरक्षित करण्यासाठी अनेक सामान्य आणि विशेष सुरक्षा प्रदान करतात.

प्रस्तावना: भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय याची हमी देते; व्यक्तीला दर्जा आणि संधी आणि प्रतिष्ठेची समानता.

मूलभूत अधिकार: महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आपल्या राज्यघटनेत अंतर्भूत असलेल्या मूलभूत अधिकारांमध्ये चांगले रुजलेले आहे.

- कलम १४ महिलांना समानतेचा अधिकार सुनिश्चित करते.
- कलम 15(1) विशेषतः लिंगाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंधित करते.
- कलम 15(3) राज्याला महिलांच्या बाजूने सकारात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार देते.
- अनुच्छेद 16 कोणत्याही कार्यालयात नोकरी किंवा नियुक्ती संबंधित बाबींमध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी प्रदान करते.

मूलभूत हक्क असल्याने ते न्यायालयात न्याय्य आहेत आणि सरकार त्यांचे पालन करण्यास बांधील आहे.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे: राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये महिला सक्षमीकरणासंदर्भात महत्त्वाच्या तरतुदी आहेत आणि कायदे करताना किंवा कोणतेही धोरण तयार करताना ही तत्त्वे लागू करणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे.

त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे आहेत:

- अनुच्छेद 39 (अ) अशी तरतूद करते की राज्याने पुरुष आणि महिलांना उपजीविकेच्या पुरेशा साधनांचा समान अधिकार सुरक्षित करण्याच्या दिशेने आपले धोरण निर्देशित करावे.
- कलम 39 (d) पुरुष आणि महिला दोघांसाठी समान कामासाठी समान वेतन अनिवार्य करते.
- अनुच्छेद 42 अशी तरतूद करते की राज्याने कामाच्या न्याय्य आणि मानवी परिस्थिती सुरक्षित करण्यासाठी आणि मातृत्व आरामासाठी तरतूद करावी.

मूलभूत कर्तव्ये: मूलभूत कर्तव्ये राज्यघटनेच्या भाग IV-A मध्ये अंतर्भूत आहेत आणि भारतीय जनतेने पाळली जाणारी सकारात्मक कर्तव्ये आहेत. यात महिलांच्या हक्कांशी संबंधित कर्तव्य देखील समाविष्ट आहे: कलम ५१ (ए) (ई) देशातील नागरिकांकडून भारतातील सर्व लोकांमध्ये सद्भावना आणि समान बंधुभावाची भावना वाढीस लागावी आणि महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानित करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करावा अशी अपेक्षा आहे.

इतर घटनात्मक तरतुदी: 1993 च्या 73व्या आणि 74व्या घटनादुरुस्तीद्वारे, महिलांना एक अतिशय महत्त्वाचा राजकीय अधिकार देण्यात आला आहे जो भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने एक मैलाचा दगड आहे. या दुरुस्तीद्वारे स्थानिक प्रशासनातील निवडणुकांच्या विविध स्तरांवर म्हणजे पंचायत, गट आणि नगरपालिका निवडणुकांमध्ये महिलांना 33.33 टक्के आरक्षण देण्यात आले. या घटनात्मक तरतुदी महिलांसाठी खूप सक्षम आहेत आणि धोरणात्मक निर्णय घेताना तसेच कायदे बनवताना ही तत्त्वे लागू करणे राज्याचे कर्तव्य आहे.

महिला सक्षमीकरणाची घटनात्मक जबाबदारी पार पाडण्यासाठी संसदेने भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी विशिष्ट कायदे तयार केले:

- समान मोबदला कायदा, 1976.
- हुंडा बंदी कायदा, 1961.
- अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६.
- मातृत्व लाभ कायदा, 1961.
- वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा कायदा, 1971.
- सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, 1987.
- बालविवाह प्रतिबंध कायदा, 2006.
- गर्भधारणापूर्व आणि प्री-नॅटल डायग्नोस्टिक तंत्र (गैरवापराचे नियमन आणि प्रतिबंध) अधिनियम, 1994.
- कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, संरक्षण आणि) कायदा, 2013.
नोकरदार महिलांसाठीचे विशिष्ट कायदे आणि इतर अनेक कायदे केवळ महिलांना विशिष्ट कायदेशीर अधिकारच देत नाहीत तर त्यांना सुरक्षितता आणि सक्षमीकरणाची भावना देखील देतात.
- कंत्राटी कामगार (नियमन आणि निर्मूलन
- कंत्राटी कामगार (नियमन आणि निर्मूलन) कायदा, 1976

- कर्मचारी राज्य विमा कायदा, 1948
- समान मोबदला कायदा, 1976
- कारखाने (दुरुस्ती) कायदा, 1948
- मातृत्व लाभ कायदा, 1961 (1995 मध्ये सुधारित)
- वृक्षारोपण कामगार कायदा, 1951

२.५ सारांश

ग्रामीण - शहरी सातत्य म्हणजे शहर आणि देश यांचे विलीनीकरण. दोन्हीमध्ये स्पष्टपणे चिन्हांकित केलेली सीमा असते. जेव्हा लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरित होतात आणि स्थलांतरित स्थायिक झालेल्या शहरांमध्ये आणि शहरांमध्ये असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागते तेव्हा अनेक प्रतिकूल परिणाम दिसून येतात. अवाढव्य झोपडपट्ट्यांची मुबलक वाढ दिसून येते आणि या झोपडपट्ट्यांमध्ये आणि शेजारच्या मोठ्या भागात पाणी, वीज, सार्वजनिक सेवा आणि सांडपाणी व्यवस्था यासारख्या नगरपालिका सेवांमध्ये अडचण होते. कमकुवत वर्गाची व्याख्या "जे विभाग त्यांच्या हक्क आणि हक्कांमध्ये प्रवेश करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेच्या बाबतीत सापेक्ष कमकुवतपणा अनुभवतात आणि त्यांच्या पसंतीचे दर्जेदार जीवन जगण्याच्या त्यांच्या क्षमतेपासून वंचित आहेत."

भारतातील महिला आणि बालकांच्या योग्य विकासासाठी महिला आणि बाल विकास विभाग या क्षेत्रात चांगले काम करतो. महिलांचे सक्षमीकरण हे विकास विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे; कारण मूल असलेली सशक्त आई ही कोणत्याही राष्ट्राचे उज्ज्वल भविष्य घडवते. महिलांवरील गुन्हे हाताळण्यासाठी आणि त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारत सरकारने विविध प्रभावी नियम आणि कायदे तयार करूनही, महिलांवरील गुन्हांची संख्या आणि वारंवारता दिवसेंदिवस वाढत आहे. गेल्या काही वर्षांत देशातील महिलांची स्थिती अधिक आक्षेपार्ह आणि भयानक झाली आहे.

२.६ स्व-अभ्यास

प्रश्न-१ ग्रामीण शहरी सातत्य संकल्पना स्पष्ट करा.

प्रश्न-२ ग्रामीण समुदायाचा शहरी समुदायावर काय परिणाम होतो?

प्रश्न-३ भारतातील महिलांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते?

प्रश्न-४ अनुसूचित जातींना- जमातींना कोणत्या समस्या भेडसावत आहेत?

प्रश्न-५ टीप लिहा –

1. कमकुवत विभागांच्या समस्या.
2. भारतातील महिलांसाठी केलेल्या इतर घटनात्मक तरतुदी.
3. कलम 338-A अंतर्गत राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग

२.७ संदर्भग्रंथ.

<https://in.one.un.org/task-teams/scheduled-castes-and-scheduled-tribes/> <http://www.mcrhrdi.gov.in>
<https://www.yourarticlelibrary.com/society/rural-urban-continuum-meaning-and-definitions-2/4710>
<http://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/39215/1/Unit-4.pdf> National Commission for Scheduled Castes - Drishti IAS <https://www.drishtiiias.com> › *daily-news-analysis* › *natio...*
<https://www.yourarticlelibrary.com/society/problems-of-scheduled-castes-in-india-short-essay/4083>
<https://www.sociologydiscussion.com/rural-sociology/rural-urban-continuum-study-notes-rural-sociology/2625>
<https://www.journalijdr.com/sites/default/files/issue-pdf/14036.pdf>

ग्रामीण संस्थात्मक प्रणाली - I

पाठ्य रचना :

- ३.० उद्दिष्ट
- ३.१ परिचय
- ३.२ धर्माची संकल्पना
- ३.३ धर्माची वैशिष्ट्ये
- ३.४ धर्माचे मुख्य घटक
- ३.५ धर्माची कार्ये
- ३.६ धर्माचे महत्त्व
- ३.७ शिक्षणाची संकल्पना
- ३.८ शिक्षणाची उद्दिष्टे
- ३.९ शिक्षणाची कार्ये
- ३.१० सारांश
- ३.११ स्व-अभ्यास

३.० उद्देश

- १) धर्माची संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये समजून घेणे
- २) धर्माच्या मुख्य घटकांचा अभ्यास करणे
- ३) धर्माची कार्ये आणि महत्त्व यांचा अभ्यास करणे
- ४) शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे
- ५) शिक्षणाची उद्दिष्टे आणि कार्ये यांचा अभ्यास करणे

३.१ परिचय:

धर्म ही मानवी समाजाची सर्वात प्राचीन आणि महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. प्राचीन काळापासून धर्म मानवी जीवनावर आणि मानवी समाजावर आदिम आणि आधुनिक दोन्ही प्रभाव टाकत आहे. मानवी जीवनावर आणि मानवी समाजाच्या प्रत्येक पैलूवर धर्माचा प्रभाव असतो. धर्माचा नेमका उगम शोधणे फार कठीण आहे. वेगवेगळ्या विद्वानांनी उत्पत्तीबद्दल वेगवेगळी मते मांडली आहेत. एक संस्था म्हणून धर्म ही समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावते. धर्माचा संबंध मानवी अस्तित्वाच्या रहस्यांशी आहे. मदन आणि मुझुमदार यांनी धर्म या शब्दाचा उगम स्पष्ट केला आहे. ते म्हणाले की धर्म हा शब्द दोन मूळ ल्याटिन शब्दांपासून बनला आहे - 'रि आणि लेगो'. 'रि' म्हणजे पुन्हा आणि लेगो म्हणजे

काळजीपूर्वक गोळा करणे, मोजणे किंवा निरीक्षण करणे. धर्म म्हणजे अलौकिक शक्तीवरची श्रद्धा. जी मानवी मुल्ल्यांना एकत्र बांधते किंवा मानवांना अदृश्य महाशक्तीशी जोडते.

धर्म एखाद्या सामर्थ्याच्या मोठेपणाला नवी प्रतिसाद आहे., जो अलौकिक आणि अतिसंवेदी आहे. धर्म म्हणजे अलौकिक संकल्पनेसह केलेल्या समायोजनाच्या पद्धती आणि वेगळ्या प्रकारची अभिव्यक्ती आहे. श्रद्धा आणि कर्मकांड हे धर्माचे दोन मुख्य घटक आहेत. श्रद्धा ही विधींसाठी एक सनद आहे आणि विधींमध्ये कार्य करणारी व्यक्ती आणि अलौकिक शक्ती यांच्यातील संपर्क स्थापित करण्यासाठी काही क्रिया केलेल्या असतात. धर्मांमध्ये प्रतिकांच्या संचाचा समावेश असतो ज्यामध्ये आदराची भावना असते जी आस्तिकांच्या समुदायाद्वारे पाळल्या जाणाऱ्या विधींशी जोडलेली असते.

३.२ धर्माची संकल्पना:

धर्म ही एक जटिल अनुभूती आहे ज्यामध्ये जीवनातील रहस्ये आणि आधुनिकतेकडे जाणाऱ्या भावनिक आचार आणि वृत्तींचा समावेश आहे. समाजशास्त्रीय अर्थाने धर्माचा अर्थ धार्मिक पुस्तके आणि धर्मग्रंथांमध्ये वापरल्या गेलेल्या प्रतीकांच्या अर्थापेक्षा खूप व्यापक आहे. समाजशास्त्रीय अर्थाने धर्माची व्याख्या "त्या संस्थात्मक प्रणाली, श्रद्धा, प्रतीके मूल्ये आणि प्रथा आहेत जी पुरुषांच्या गटांना त्यांच्या अंतिम अस्तित्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे देतात" अशी केली जाते. अशाप्रकारे आपण असे म्हणू शकतो की धर्मांमध्ये मनोवृत्तींच्या प्रणालींचा समावेश आहे, विशिष्ट प्रकारचे सामाजिक संबंध पवित्र किंवा नैतिकदृष्ट्या अनिवार्य आहेत आणि या प्रणालींद्वारे शासित किंवा प्रभावित क्रियाकलापांची रचना या गृहीतावर आधारित आहेत.

व्याख्या:

- 1) मॅक लिव्हरच्या मते, "धर्म हा शब्द आपल्याला मनुष्य आणि काही नैसर्गिक उच्च शक्ती यांच्यातील संबंध देखील सूचित करतो."
- 2) एमिल डर्कहेमच्या मते, "धर्म म्हणजे पवित्र गोष्टींशी संबंधित विश्वास आणि प्रथा."
- 3) ओगबर्नच्या मते, "धर्म म्हणजे अतिमानवी शक्तीकडे झुकण्याची वृत्ती".
- 4) जे.एम. फ्रेझर यांच्या मते, "धर्म हा मनुष्यापेक्षा श्रेष्ठ शक्तींवर विश्वास आहे ज्या मानवी जीवनाच्या निसर्गाच्या वाटचालीला निर्देशित आणि नियंत्रित करतात" असे मानले जाते.
- 5) ए.डब्ल्यू. ग्रीन यांच्या मते, "धर्म ही माझ्या ज्ञानापेक्षा विश्वासाने शासित असलेली श्रद्धा आणि प्रतीकात्मक प्रथा आणि वस्तूंची प्रणाली आहे जी माणसाला ज्ञात आणि नियंत्रणाच्या पलीकडे असलेल्या अदृश्य अलौकिक क्षेत्राशी संबंधित आहे".
- 6) H.M. जॉन्सन यांच्या मते, "धर्म म्हणजे प्राणी, शक्ती, ठिकाणे किंवा इतर घटकांच्या अति-नैसर्गिक क्रमाशी संबंधित विश्वास आणि पद्धतींची कमी-अधिक सुसंगत प्रणाली आहे".
- 7) मालिनोव्स्कीच्या मते, "धर्म ही कृतीची एक पद्धत तसेच विश्वासाची प्रणाली आणि एक समाजशास्त्रीय घटना तसेच वैयक्तिक अनुभव आहे".

विविध विद्वान स्वतः च्या मतानुसार धर्माची व्याख्या करतात, सर्वांचे समाधान होईल अशा सर्वव्यापी स्वीकृत व्याख्येवर सहमत होणे फार कठीण आहे. धर्माची व्याख्या करणे अवघड आहे कारण ही एक अतिशय गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे.

[facebook.com](https://www.facebook.com)

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- धर्माची संकल्पना स्पष्ट करा.

३.३ धर्माची वैशिष्ट्ये:

धर्म आणि त्याच्याशी संबंधित पैलू जसे की धार्मिक विधी आणि चमत्कारांचा ग्रामीण भारतावर अनेक प्रकारे प्रभाव पडतो. ग्रामीण समाज मूलतः जातीने ग्रस्त आहे. वास्तविक ग्रामीण भागात जात आणि धर्म अविभाज्य आहेत. जातिव्यवस्थेचा उगम धर्मातून होतो. ग्रामीण समाज आणि धर्म यांचा जवळचा संबंध आहे. धर्माची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

1) देव आणि देवता: धर्मनिरपेक्ष देश असल्याने भारतातील लोक त्यांच्या आवडीच्या देवदेवतांची पूजा करतात. वेगवेगळ्या धर्मातील लोक आपापल्या धर्मातील देवी-देवतांची

पूजा करतात. प्रत्येक गावाला आपापल्या ग्रामीण देवी-देवता असतात. गावकरी त्यांची नितांत भक्ती आणि अतूट श्रद्धेने पूजा करतात.

२) वनस्पती, झाडे आणि प्राणी यांची पूजा: भारतात तुळशीच्या रोपाला दैवी मानले जाते आणि ते रोप सर्व धार्मिक समारंभांसाठी आवश्यक आहे. त्यात औषधी गुणधर्म आहेत. वड, कडुलिंब, पिंपळ या झाडांनाही दैवी मानले जाते आणि त्यांची पूजा केली जाते. हि रोपे औषध म्हणून देखील वापरली जातात. भारतीय धार्मिक हेतूसाठी प्राण्यांची देखील पूजा करतात आणि त्यांना दैवी मानले जाते.

३) भूत आणि चेटकीणांवर विश्वास: प्रत्येक असामान्य घटनेचे श्रेय लोक त्यांच्यावरील विश्वासामुळे भूत किंवा चेटकीण यांना देतात. अनेक वेळा लोक काही नैसर्गिक घडामोडींचे कारण आणि परिणाम समजण्यात अपयशी ठरतात. भूत किंवा चेटकीणीने पछाडलेली व्यक्ती असामान्य बनते आणि विचित्र पद्धतीने वागते अशी त्यांची समजूत असते. भूत किंवा डायन असलेल्या व्यक्तीचे सर्व प्रकारचे शारीरिक छळ केले जातात. दुष्ट आत्म्यांचे भयंकर प्रभाव कमी करण्यासाठी मांत्रिक मोठ्या प्रमाणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

४) चांगल्या आत्म्यांवर विश्वास: लोक त्यांची श्रद्धा केवळ देवदेवतांनाच मर्यादित ठेवत नाहीत तर चांगल्या आत्म्यांवर देखील त्यांची श्रद्धा असते. प्रत्येक चांगला आत्मा एकतर उच्च आध्यात्मिक संत किंवा प्राणी असतो. चांगले आत्मे परोपकारी आणि उपयुक्त स्वभावाचे असतात आणि लोकांना वेगवेगळ्या प्रकारे मदत करतात. त्यांच्या कृपा आणि आशीर्वाद मिळविण्यासाठी पूजेदरम्यान सर्व प्रकारच्या पवित्र भेटवस्तू आणि फुले चांगल्या आत्म्यांना अर्पण केली जातात.

५) स्वप्नांवर विश्वास: स्वप्नांवर विश्वास आणि त्याचे महत्त्व सार्वत्रिक आहे, परंतु स्वप्नांच्या व्याख्या आणि स्पष्टीकरण वेगवेगळ्या ठिकाणी भिन्न आहेत. प्रत्येक स्वप्नाचा स्वतःचा अर्थ, परिमाण आणि प्रभाव भिन्न असतो. स्वप्नाच्या संकल्पनेची कोणतीही स्पष्ट व्याख्या नसली तरी, शिक्षणाच्या अभावामुळे लोक स्वप्नांना त्यांच्या दैनंदिन क्रियाकलापांशी जोडण्यासाठी काही अर्थ जोडतात.

६) नैसर्गिक घटनांमधील अंधश्रद्धा: लोक सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धेचे श्रेय नैसर्गिक घटनेला देतात. सूर्य किंवा चंद्रग्रहण हे काहीतरी अनैसर्गिक आणि अलौकिक मानले जाते. जास्त किंवा कमी पाऊस हे काही अलौकिक शक्तीचे कार्य मानले जाते. त्यामुळे अशा संकटांपासून वाचवण्यासाठी ते देवदेवतांची पूजा करतात.

७) अलौकिक गोष्टींशी संबंधित गृहीतके: लोकांमध्ये अलौकिक गोष्टींशी संबंधित अनेक गृहितक असतात. स्वर्ग, नरक, पाप, पुण्य, मोक्ष, पुनर्जन्म, आत्म्याचे अमरत्व, आत्म्याचे स्थलांतर आणि इतर अनेक संकल्पनांवर त्यांचा गाढ विश्वास आहे. असे मानले जाते की जो चांगले कर्म करतो तो शांत, आनंदी आणि शांततेने परिपूर्ण जीवन जगतो आणि जो

अनिष्ट कार्यात गुंतलेला असतो तो दुःखी जीवन जगतो. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतरही चांगले आणि वाईट कृत्ये त्याच्या मागे लागतात असेही मानले जाते.

8) शुभ आणि अशुभाच्या कल्पना: काही विधी एखाद्या विशिष्ट दिवशी आणि विशिष्ट महिन्यात केले जातात कारण ते शुभ मानले जातात. दुसऱ्या शब्दांत असे म्हटले जाते की एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी आणि विधीमध्ये विशिष्ट शुभ मुहूर्ताचा क्षण आवश्यक असतो. विवाह समारंभासाठी काही महिने आणि काही दिवस शुभ मानले जातात. आठवड्यातील काही दिवस विशिष्ट दिशेने प्रवास करण्यासाठी अशुभ मानले जातात.

9) शुभ आणि अशुभ चिन्हांचा विचार: धर्म चांगल्या आणि वाईट चिन्हांना महत्त्व देतो. प्रवास किंवा कोणतेही शुभ कार्य सुरू करताना शिंका येणे हे अशुभ मानले जाते. एखाद्या कामासाठी जात असताना मृतदेहाचे दर्शन होणे शुभ मानले जाते. पुजारांच्या मदतीने अशुभाचा प्रभाव दूर करण्यासाठी लोकांकडून काही उपाय केले जातात.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- धर्माची वैशिष्ट्ये सांगा.

३.४ धर्माचे मुख्य घटक

अँडरसन आणि पार्कर यांच्या मते धर्मात प्रामुख्याने पुढील प्राथमिक घटकांचा समावेश होतो.

अ) अलौकिक शक्तीवर विश्वास: प्रत्येक धर्म काही अलौकिक शक्तीवर विश्वास ठेवतो आणि त्यांचा मानवी जीवनावर आणि परिस्थितीवर प्रभाव पडतो.

ब) अलौकिक शक्तींशी मानवाचे समायोजन: हा धर्माचा आणखी एक घटक आहे. मनुष्य या अलौकिक शक्तींवर अवलंबून असल्यामुळे त्याला स्वतःला शक्तींशी जुळवून घ्यावे लागते. म्हणून प्रत्येक धर्म प्रार्थना, भजन, प्रार्थना इत्यादी काही बाह्य कृती किंवा विधी प्रदान करतो. या विधी न करणे हे पाप मानले जाते.

क) पापी म्हणून परिभाषित केलेली कृत्ये: हा धर्माचा आणखी एक घटक आहे. प्रत्येक धर्म काही कृत्ये पवित्र म्हणून परिभाषित करतो, तर काही पापी म्हणून परिभाषित करतो. ज्यामुळे मनुष्य आणि देव यांच्यातील सुसंवादी संबंध नष्ट होतात.

ड) मोक्षाची पद्धत: प्रत्येक धर्म मोक्ष हे जीवनाचे अंतिम ध्येय मानतो. मनुष्याला कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीची आवश्यकता आहे ज्याद्वारे तो मोक्ष किंवा निर्वाण प्राप्त करू शकतो किंवा अशी पद्धत ज्यामध्ये दोष किंवा बंधन काढून टाकून मनुष्य आणि देव यांच्यातील सुसंवाद पुन्हा स्थापित केला जाईल.

इ) काही पवित्र गोष्टींवर विश्वास: प्रत्येक धर्म काही पवित्र किंवा अपवित्र गोष्टींवर विश्वास ठेवतो; ज्या प्रतीकात्मक आहेत आणि हि श्रद्धा विश्वासावर आधारित आहे.

फ) उपासनेची पद्धत: प्रत्येक धर्माची उपासना करण्याची स्वतःची विहित कार्यपद्धती असते आणि धर्माचे अनुयायी अलौकिक शक्तीची उपासना कायद्याच्या स्वरूपात किंवा निराकार पद्धतीने करतात.

ग) उपासनेचे ठिकाण: अलौकिक शक्तीला प्रार्थना करण्यासाठी प्रत्येक धर्मातील लोक किंवा अनुयायांसाठी एक निश्चित प्रार्थनास्थळ आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- धर्माचे मुख्य घटक कोणते?

३.५ धर्माची कार्ये

धर्म ही समूहाची मूलभूत गरज आहे आणि ती एक सांस्कृतिक सार्वत्रिक गरज आहे. कारण ती मानवी समाजातील अनेक मूलभूत कार्ये पूर्ण करते. समाजशास्त्रीय भाषेत धर्मात प्रकट (खुले आणि सांगितलेले) आणि अव्यक्त अशा दोन्ही कार्यांचा समावेश होतो. धर्माच्या प्रकट कार्यांमध्ये आध्यात्मिक जगाची व्याख्या करणे आणि दैवी घटनेला अर्थ देणे समाविष्ट आहे. समजण्यास कठीण वाटणाऱ्या घटनांचे स्पष्टीकरण धर्म देतो. धर्माची सुप्त कार्ये अभिप्रेत असताना, गुप्त किंवा छुपी असतात. कार्यवादी सुचवतात की धर्म, समाज आणि व्यक्ती दोघांसाठी आवश्यक आहे कारण तो प्रकट आणि अव्यक्त दोन्ही कार्ये करतो.

ही कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

1. एकात्मिक शक्ती म्हणून धर्म: डर्कहेमच्या मते धर्माचे प्राथमिक कार्य समाजाचे रक्षण आणि दृढीकरण हे आहे. समूहाची सामूहिक एकता किंवा सामाजिक एकता मजबूत करण्यासाठी धर्म कार्ये करतो. समान धर्म किंवा धार्मिक व्याख्या सामायिक केल्याने लोकांना एकसंध आणि नैतिक सुव्यवस्था निर्माण होते. देवाच्या सन्मानार्थ प्रार्थना पठण, उपासनेच्या संस्था आणि विविध गटांद्वारे प्रचलित अनेक पाळणे आणि समारंभ यांसारख्या धार्मिक विधींद्वारे पूर्वेकडील सामाजिक एकसंधता विकसित झाली. जन्म, विवाह आणि मृत्यू यांसारख्या सर्वात महत्त्वाच्या प्रसंगी वेगवेगळ्या धर्मांचे हे एकत्रित विधी देखील पाळले

जातात. डर्कहेम यांच्या मते, "जेव्हा मानवी समाज सामान्यतः विविध स्वारस्य आणि आकांक्षा असलेल्या व्यक्ती आणि सामाजिक गटांनी बनलेले असतात, तेव्हा त्यांना एकत्र कसे ठेवता येईल" याचे प्रयोजन केवळ धर्मच करू शकतो. त्यांच्या मते, आपापसातील मधुर बंध अनेकदा या वैयक्तिक आणि विभाजनकारी शक्तींच्या पलीकडे जातात. काही अंतिम मूल्ये लोकांना धर्माच्या माध्यमातून दिली जातात आणि ती धार्मिक प्रवृत्तीमुळे टिकून राहतात. राष्ट्रवाद किंवा देशभक्ती या भावना देखील धार्मिक एकात्मतेप्रमाणेच काम करतात. समाजातही लोक कायदे, जीवनपद्धती, उपभोगाच्या पद्धती आणि इतर शक्तींनी एकत्र बांधलेले असतात. त्याला धर्माचे अधिष्ठान असणे आवश्यक आहे.

2. धर्म धार्मिक अनुभव प्रदान करतो: प्रार्थना, उपासना आणि ध्यानाद्वारे धार्मिक अनुभव प्रदान करणे हे धर्माचे मूळ कार्य आहे. या माध्यमांद्वारे मनुष्य सर्वशक्तिमान किंवा देव किंवा अलौकिक शक्तीबद्दल विस्मय, आदर, कृतज्ञता आणि निष्ठा व्यक्त करतो. जेव्हा एखादी व्यक्ती अलौकिक शक्तींच्या संपर्कात येते तेव्हा त्याला एक प्रकारचा विलक्षण, अवर्णनीय अनुभव येतो. तो प्रार्थनेद्वारे परमात्म्याशी संवाद साधतो आणि सांसारिक जीवन आणि त्यातील समस्या विसरतो. हा धार्मिक अनुभव मानवी इच्छा, आदर्श आणि मूल्यांना व्यक्तिमत्त्व, सामाजिकता आणि सर्जनशीलता विकसित करण्यास सक्षम करतो.

3. धर्म मनःशांती प्रदान करतो: एखाद्या व्यक्तीसाठी सर्वात इच्छित मनःशांती धर्माने दिली आहे. प्रत्येक संकटाच्या वेळी सांत्वन आणि मनःशांतीसाठी धर्म नेहमीच असतो, मग तो वैयक्तिक असो वा सामूहिक. धर्म चांगुलपणाला प्रोत्साहन देतो आणि चारित्र्य विकसित करण्यास मदत करतो. धर्म हा जीवनातील आजारांवर उपचार करणारा म्हणून काम करतो आणि अनिश्चितता, धोके, असुरक्षितता आणि दुःखाने भरलेल्या जगात एखाद्याच्या तक्रारी कमी करतो. निराश झाल्यावर सांत्वन करून आणि अनिश्चिततेच्या वेळी समाजाच्या ध्येय आणि नियमांपासून दूर गेल्यावर समेट करून धर्माद्वारे भावनिक आधार दिला जातो. धर्म प्रस्थापित मूल्ये आणि उद्दिष्टांचे समर्थन करतो आणि मनोबल मजबूत करतो आणि लोकांना प्रेरणा, आशा, विश्वास, आशावाद आणि धैर्य प्रदान करतो.

4. नैतिक समुदाय तयार करणे: धर्म लोकांमध्ये त्यांच्या वैयक्तिक विश्वासांना समूह आणि त्याच्या विधींद्वारे बळकट करण्यासाठी विश्वासांची एक प्रणाली प्रदान करतो. जो एक समान विचारधारा सामायिक करतो तो एक सामूहिक ओळख आणि सहवासाची भावना विकसित करतो. नैतिक समुदायाचे सदस्य एक सामान्य जीवन उमेदाशील करतात आणि सामाजिक जीवनाच्या सामान्य पैलूंना समर्थन देणाऱ्या पवित्राच्या प्रतीकात्मकतेद्वारे सामाजिक समुदायाला जन्म देतात. धर्म समाजाला वैध बनवतो आणि सामाजिक व्यवस्थेसाठी आणि त्याच्या मूलभूत मूल्यांसाठी आणि अर्थासाठी पवित्र मंजूरी प्रदान करतो.

5. सामाजिक नियंत्रण म्हणून धर्म: धर्म हा सामाजिक नियंत्रणाच्या अनौपचारिक माध्यमांपैकी एक प्रकार आहे जो लोकांच्या क्रियाकलापांचे त्याच्या स्वतः च्या मार्गाने नियमन करतो आणि लोकांना अनुसरण्यासाठी आचार नियम निर्धारित करतो. धर्माला खूप मोठे अनुशासनात्मक मूल्य आहे. आत्मे, भूत, वर्ज्य, आत्मा, आज्ञा, उपदेश इत्यादी

संकल्पना मानवी क्रिया नियंत्रित करतात आणि शिस्त लावतात. नरक आणि स्वर्गाच्या कल्पनांचा लोकांच्या वर्तनावर जोरदार प्रभाव पडतो. धर्माला सामोरे जाण्यासाठी स्वतःच्या पद्धती आहेत जे लोक त्याच्या नियमांचे उल्लंघन करतात आणि अवज्ञा करणाऱ्यांना सामाजिक गटात एकत्र आणण्याचे स्वतःचे मार्ग धर्माच्या माध्यमातून दाखवले जातात. व्यक्तींमधील नैतिक संहिता आणि नैतिक आचरणांचे समर्थन करण्यासाठी धार्मिक निर्बंध मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात.

फ्रँक ई. मॅन्युएल (1959) म्हणाले होते की 'धर्म ही एक यंत्रणा आहे जी दहशतवादाला प्रेरित करते, परंतु समाजाच्या रक्षणासाठी ही दहशत असते.' परंपरावादी लोकांनी धर्माला त्याच्या संरक्षणात्मक कार्यासाठी महत्त्व दिले आहे आणि कट्टरपंथींनी अनेकदा ओळखले आहे की धर्म हा प्रस्थापितांचा आधार असू शकतो. कार्ल मार्क्सचे जवळचे सहकारी फ्रेडरिक एंगेल्स यांनी नमूद केले की धर्म जनतेला धार्मिक आज्ञांच्या अधीन बनवू शकतो.

धार्मिक श्रद्धा लोकांच्या आचरणावर प्रभाव टाकतात आणि लोकांना अनेक मार्गांद्वारे जागरूक ठेवतात. समाजात अधिक स्वरूपात प्रचलित होण्यासाठी काही इष्ट वर्तन व धार्मिक पद्धतींसाठी मान्यता घेतली जाते. विविध संस्कृतींमधील अनेक निषिद्धांना धार्मिक मान्यता आहेत, उदा. हिंदूमध्ये गायीचे मांस, ज्यू आणि मुस्लिमांमध्ये डुकराचे मांस खाण्यास बंदी आहे.

6. धर्म सामाजिक एकता, एकता आणि ओळख वाढवतो: धर्म लोकांना एकत्र आणतो आणि जीवनाच्या पारंपारिक मार्गांचे समर्थन आणि प्रमाणीकरण करतो. समान श्रद्धा, समान मूल्य-निर्णय, समान भावना, सामान्य उपासना हे लोकांना एकत्र आणण्याचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. धार्मिक विधी आणि उपासनेत सहभागी होऊन लोक स्वतःला आध्यात्मिकरीत्या ओळखण्याचा प्रयत्न करतात. एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक समजावर धर्माचा अधिक प्रभाव पडतो.

डेव्हिसने नमूद केल्याप्रमाणे, "धर्म व्यक्तीला दूरच्या भूतकाळाची आणि अमर्याद भविष्याची ओळख देतो." थॉमस एफओ डी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "वेगवान सामाजिक बदल आणि मोठ्या प्रमाणात सामाजिक गतिशीलतेच्या काळात, ओळखण्यासाठी धर्माचे योगदान मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते."

ए.डब्ल्यू. ग्रीन यांनी धर्म "मानवी समाजातील सर्वोच्च एकात्मता आणि एकात्म शक्ती" असल्याचे निदर्शनास आणले आहे.

7. धर्म संस्कार, मनोरंजन आणि भावनिक आधार प्रदान करतो: धर्म आपल्याला आपल्या जीवनाला अर्थ आणि सामाजिक महत्त्व देणारे विधी (विवाह, जन्म, मृत्यू आणि इतर महत्त्वाच्या घटना) पार पाडण्यास मदत करतो. धार्मिक व्याख्याने, कीर्तन, नाटक, नृत्य, संगीत, याद्वारे धर्म मनोरंजनाला प्रोत्साहन देतो. भजने, पुराणे, हरिकथा, जत्रे,

उत्सव, संगीत मैफिली, कला प्रदर्शने इ. विविध धार्मिक सण आणि विधी अस्वस्थ मनाला आराम देतात आणि पुरुषांना दुःख कमी आणि निर्भय बनवण्याचा प्रयत्न करतात. धर्म व्यक्तींना वैयक्तिक किंवा सामाजिक संकटाच्या वेळी सांत्वनाची भावना देतो. जसे की गंभीर दुखापत, प्रियजनांचा मृत्यू इत्यादी बाबतीत धर्म लोकांना भावनिक आधार देतो आणि परीक्षा, नुकसान आणि अन्यायकारक कृती व अपयशाच्या वेळी सांत्वन, सलोखा आणि नैतिक बळ देतो. हे असे साधन प्रदान करते जिथे मनुष्य संकटाचा आणि जीवनातील कठीण प्रसंगांना सामर्थ्याने आणि धैर्याने तोंड देऊ शकतो.

थोमस ओडी (1970) यांनी लिहिले आहे कि, 'पुरुषांना अनिश्चिततेच्या वेळी भावनिक आधाराची गरज असते, निराशा आणि चिंतेचा सामना करताना सांत्वन आवश्यक असते.' प्रार्थनास्थळे आणि पवित्र स्थळांना भेटी देणे हे तणाव आणि तणाव दूर करण्यासाठी आउटलेट म्हणून काम करतात. धर्म देखील अत्याचारित लोकांना सांत्वन देतो आणि त्यांना आशा देतो की ते नंतरच्या जीवनात मोक्ष आणि शाश्वत आनंद मिळवू शकतात. 'देव देईल' ही वृत्ती धर्मांमुळे वाढते.

8. अंतिम प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी धर्म एक माध्यम आहे: सर्व धर्मांमध्ये काही कल्पना आणि श्रद्धा आहेत ज्या प्रश्नांची उत्तरे देतात. जसे की आपण पृथ्वीवर का आहोत? मृत्यूनंतर काय होते? एक सर्वोच्च शक्ती आहे का? या समजुती या विश्वासावर आधारित आहेत की जीवन हेतूसाठी आहे आणि काहीतरी किंवा कोणीतरी आहे जे विश्व नियंत्रित करते. धर्म आध्यात्मिक जगाची व्याख्या करतो आणि परमात्म्याला अर्थ देतो. समजण्यास कठीण वाटणाऱ्या घटनांसाठी धर्म स्पष्टीकरण देतो.

news.miami.edu

9. धर्म जीवनाचे मूल्य जतन करतो: धर्म मूल्यांची व्याख्या आणि पुनर्परिभाषित करतो आणि धर्म जीवनातील मूल्यांचे जतन करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक मूल्यांना धर्माचे मोठ्या प्रमाणात समर्थन आहे आणि ते तरुणांवर आणि त्यांच्या वागणुकीवर जबरदस्त प्रभाव पाडतात. कुटुंबासारख्या

माध्यामाद्वारे, धर्म वाढत्या मुलांच्या मनात जीवनाची मूल्ये बिंबवतो. थॉमस एफओडी म्हटल्याप्रमाणे, "धर्म प्रस्थापित समाजाच्या रूढी आणि मूल्यांना पवित्र करतो."

10. ओळखीचा स्रोत म्हणून धर्म: धर्म व्यक्तींना एक गहन आणि सकारात्मक आत्म-ओळख देतो. हे व्यक्तींना दैनंदिन जीवनातील शंका आणि राग यांचा प्रभावीपणे सामना करण्यास सक्षम करते. धर्म लोकांना जीवनातील निराशाजनक अनुभव जे कधीकधी एखाद्या व्यक्तीला आत्महत्या करण्यास भाग पाडतात, ते कमी करण्यास मदत करतो. थॉमस लकमन (1983) यांच्या मते, 'धर्माचे मुख्य कार्य म्हणजे जीवनाला वैयक्तिक अर्थ देणे.' वेगाने बदलणाऱ्या जगात धार्मिक श्रद्धा अनेकदा आपलेपणाची एक महत्त्वाची भावना प्रदान करते. धर्म नवोदितांना औद्योगिक समाजांमध्ये ओळखीचा स्रोत प्रदान करून एकत्रित करण्यास मदत करतो.

11. धर्माचे पुरोहित कार्य: धर्म त्याचे पुरोहित कार्य करून समाजाच्या स्थिरता आणि सुव्यवस्थेत योगदान देतो. धर्म विविध प्रकारच्या उपासना आणि विश्वासांद्वारे एक प्रकारचे नाते प्रदान करतो आणि नवीन सुरक्षिततेसाठी भावनिक आधार प्रदान करतो. धर्म समान मत प्रदान करतो आणि विश्वास आणि मूल्यांच्या अधिकृत शिकवणीद्वारे संघर्ष टाळतो आणि यथास्थिती राखण्यात योगदान देतो.

12. धर्माचे कायदेशीर कार्य: मॅक्स वेबर (1930) नुसार, "सत्तेच्या वापराचे स्पष्टीकरण, समर्थन किंवा तर्कसंगत करण्यासाठी धर्माचा वापर केला जाऊ शकतो. धर्म समाजातील सत्ताधारी लोकांच्या हितसंबंधांना बळकटी देतो. उदाहरणार्थ, भारताची पारंपारिक जातिव्यवस्था समाजाची सामाजिक रचना परिभाषित करते. मार्क्सने मान्य केले आहे की विद्यमान सामाजिक रचनेला कायदेशीर मान्यता देण्यात धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावतो. धर्माची मूल्ये इतर सामाजिक संस्था व व्यवस्था मजबूत करतात आणि परिणामी ती समाजातील सामाजिक विषमता कायम ठेवतात.

13. धर्म कल्याणाचा प्रचार करतो: धर्म लोकांची सेवा करतो, त्यांचे कल्याण करतो आणि लोकांना सहानुभूतीशील, दयाळू आणि सहकार्य करण्याचे आवाहन करतो. त्यातून त्यांच्यात परस्पर मदत, सहकार्याची भावना जागृत होते आणि लोकांची परोपकारी वृत्ती जागृत होते. धर्म गटाशी संबंधित असल्याची भावना मजबूत करतो, कला, संस्कृतीला प्रोत्साहन देतो आणि चारित्र्य विकासाचे साधन प्रदान करतो.

14. मानसशास्त्रीय धर्म: सकारात्मक विचारांची संकल्पना मनःशांती प्रदान करतो. जीवनात समृद्धी आणि यश तसेच प्रभावी आणि आनंदी मानवी संबंधांचे वचन देतो. धर्म या जगात सुरक्षितता आणि आत्मविश्वास, आनंद आणि यशाचा स्रोत देखील आहे. धर्म कधीकधी दुर्बल आणि वैयक्तिकरित्या विनाशकारी असू शकतो, कारण असे दिसून येते की स्वतःच्या अत्यावश्यक दुष्टपणाची खात्री असलेल्या व्यक्तीला अत्यंत वैयक्तिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. किंग्सले डेव्हिस (1949) यांनी नमूद केले की, 'इतर औषधांप्रमाणेच, धर्मही काही वेळा ज्या गोष्टींवर उपाय शोधू इच्छितो, ती आणखी वाईट

करू शकतो. धर्म हा नेहमीच हानीकारक नसतो, तो व्यक्तींना मुक्त करणारी आणि एकत्रित करणारी शक्ती म्हणून काम करतो.

15. धर्म मानसोपचार म्हणून कार्य करतो: आधुनिक जगात धर्म मानसशास्त्राचे समर्थन करतो. देवाची मानव म्हणून संकल्पना आणि त्याला देव मानणे ही आशादायक धारणा, पीडित व्यक्तीला वैयक्तिक आणि सामाजिक संकटे दूर करण्यास मदत करते. मानसिक आरोग्याच्या क्षेत्रात धार्मिक अभ्यासकाचा एक नवीन व्यवसाय मदत करणारा व्यावसायिक म्हणून पुढे आला आहे. हे ग्रामीण भारतात आणि इतर ठिकाणी पुजारी, शमन (काही आदिवासी समाजात अलौकिक शक्तींनी संपन्न मानव) आणि मांत्रिकांच्या रूपात आधीपासूनच अस्तित्वात आहेत.

[youtube.com](https://www.youtube.com)

16. धर्म वैयक्तिक दुःखाचे स्पष्टीकरण देतो आणि व्यक्तिमत्व एकात्म करण्यास मदत करतो: मनुष्य एक तर्कशुद्ध तसेच भावनिक प्राणी आहे आणि तो कधीही केवळ ज्ञानाने जगला नाही. या जगात पुरुष ज्या गोष्टींसाठी धडपडतात त्या काही प्रमाणात त्यांना नाकारल्या जातात. अनेक उद्धिष्टांसह कोणतीही व्यक्ती निराशेतून सुटू शकत नाही, परंतु संस्कृती त्याला अशी उद्धिष्टे प्रदान करते जी कोणीही गाठू शकते. आयुष्यात एकदा जितकी निराशा जास्त तितका पुढचा विश्वास जास्त. धर्म ज्या गोष्टींपासून मुक्ती देण्याचा प्रयत्न केला जातो, त्यापासून मुक्ती देण्याचा प्रयत्न करतो, अपराधीपणा पासून टाकण्यासाठी धार्मिक विधी मुक्तपणे प्रदान केले जातात, जेणेकरून एखाद्याला दैवी कृपेवर विश्वास ठेवता येईल.

17. सामाजिक बदलाचा एजंट म्हणून धर्म: धर्म त्याच्या पुरोहित कार्यात यथास्थितीचे समर्थन करतो आणि त्याच्या भविष्यसूचक कार्यात मोठ्या बदलाची प्रेरणा देतो. हे एखाद्या व्यक्तीला शक्तीच्या पलीकडे जाण्यास सक्षम करते; सामाजिक व्यवस्थेने विहित केलेल्या मार्गांव्यतिरिक्त इतर मार्गांनी कार्य करणे. धर्म त्याच्या भविष्यसूचक कार्यात व्यक्तींना सामाजिक टीकेचा अढळ पाया प्रदान करतो; जो नंतर सामाजिक बदलाचा आधार बनतो. धर्म हा सामाजिक बदलाच्या मार्गात अडथळा मानला जातो; परंतु अनेक धार्मिक गट,

सामाजिक नैतिकतेच्या विद्यमान नियमांवर आणि सामाजिक अन्यायावर टीका करून, समुदाय किंवा सरकारी कृतीद्वारे सामाजिक बदल घडवून आणण्यास मदत करतात. मॅक्स वेबरने अर्थव्यवस्था आणि धर्म यांच्यातील नातेसंबंधावर अग्रगण्य कार्य केले आहे. वेबरचा मुख्य सैद्धांतिक मुद्दा असा आहे की धर्मकल्पना इतिहास बदलू शकतात आणि जीवनाच्या भौतिक संदर्भात बदल घडवून आणू शकतात. धार्मिक नैतिकता आणि अर्थव्यवस्था यांच्यात संबंध प्रस्थापित असूनही समाजावर धर्माचे परिणाम अप्रत्याशित आणि भिन्न आहेत. कधीकधी त्याचा माफक प्रभाव असू शकतो किंवा तो सामाजिक बदलास हातभार लावू शकतो. मार्क्सच्या मते, अत्याचारित लोकांना त्यांच्या तात्कालिक गरिबी किंवा शोषणावर नव्हे तर इतर सांसारिक चिंतांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करून धर्म सामाजिक बदलात अडथळा आणतो. मार्क्स धर्माला अर्थव्यवस्थेचा परिणाम म्हणून पाहतात आणि वेबरचा असा विश्वास होता की धर्माने नवीन आर्थिक व्यवस्था आकारण्यास मदत केली.

ulc.org

18. धर्म आत्म-महत्त्व वाढवतो: धर्म आत्म्याचा अनंत प्रमाणात विस्तार करतो आणि धार्मिक विश्वास स्वतःला अनंत किंवा अनंताशी ऐक्यानेच स्वतःला प्रगल्भ आणि भव्य बनवले जाते. मनुष्य स्वतःला देवाचे श्रेष्ठ कार्य मानतो ज्याच्याशी तो एकरूप होईल. त्यामुळे त्याचा स्वत्व भव्य आणि उन्नत होतो.

19. अराजकीयीकरणाचा एजंट म्हणून धर्म: ब्रायन विल्सन (1976) यांच्या मते, धर्म हा अराजकीयीकरणाचा एजंट म्हणून कार्य करतो. मार्क्सवादी असे सुचवतात की जर वंचित लोकांमध्ये चुकीची जाणीव निर्माण झाली तर धर्म सामूहिक राजकीय कृतीची शक्यता कमी करतो. सोप्या शब्दात आपण असे म्हणू शकतो की धर्म लोकांना त्यांचे जीवन आणि सामाजिक परिस्थिती राजकीय दृष्टीने पाहण्यापासून दूर ठेवतो.

20. धर्म लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवतो: बी. टर्नर (1992) यांच्या मते, 'कुटुंबाद्वारे मालमत्तेचे नियमित प्रसारण सुरक्षित करण्यासाठी, शरीराच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य धर्माचे असते.' कायदेशीर संतती निर्मितीसाठी लैंगिकतेचे धार्मिक नियंत्रण हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. अंधश्रद्धा मानली जात असतानाही, धर्म ही एक सामाजिक संस्था म्हणून

दीर्घकाळ टिकून आहे; कारण विविध कार्यांमुळे आणि व्यक्ती आणि समाज दोघांच्याही कल्याणासाठी धर्म कार्य करतो. सुशिक्षित लोकही धार्मिक कायद्यांना मानवनिर्मित कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानतात. आदिम, पारंपारिक आणि आधुनिक समाजातील काही विभाग धर्म ही एक व्यापक बाब मानतात आणि धार्मिक श्रद्धा आणि संस्कार विविध प्रकारच्या गटांच्या क्रियाकलापांमध्ये कुटुंबापासून व्यावसायिक गटांपर्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. जरी रहिवासी आणि नागरिक आधुनिक समाजात राहत असले तरी ते धार्मिक आणि नैतिक दृष्टीकोनातून पारंपारिक राहतात परंतु काहीना असे वाटते की धार्मिक अधिकार आणि तत्त्वे धर्मनिरपेक्ष कायद्याला झाकोळून टाकतात.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- धर्माची कार्ये सांगा.

३.६. धर्माचे महत्त्व

संपूर्ण भारतीय इतिहासात धर्म हा देशांच्या संस्कृतीचा महत्त्वाचा भाग राहिला आहे. धार्मिक विविधता आणि धार्मिक सहिष्णुता या दोन्ही गोष्टी देशात कायदा आणि प्रथा यांनी प्रस्थापित केल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेने धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून घोषित केला आहे. धर्म ही कोणत्याही सामान्य जनतेची मूलभूत संस्था आहे. "एक सामाजिक चौकट ज्यामध्ये नियमित आत्मविश्वास, आदर, समारंभ, परंपरा आणि रीतिरिवाज असतात" असे त्याचे वर्णन केले जाऊ शकते.

डर्कहेमने दिलेला धर्माचा अर्थ ही सर्वांगीण मान्यताप्राप्त व्याख्या आहे, "धर्म म्हणजे एका चांगल्या गटात सामील होणाऱ्या पवित्र गोष्टींच्या संदर्भात श्रद्धा आणि आचरणांची एकत्रित मांडणी." धर्म समाजीकरणाची एजन्सी म्हणून कार्य करतो. हे नैतिक आराखडा तयार करण्यात मदत करते आणि दैनंदिन जीवनातील मूल्यांसाठी नियामक देखील बनवते आणि हा विशिष्ट दृष्टीकोन एखाद्या व्यक्तीचे चारित्र्य निर्माण करण्यास मदत करतो. धर्म प्रेम, सहानुभूती, आदर आणि सौहार्द यांसारखी मूल्ये निर्माण करण्यास मदत करतो. भारत आपल्या धार्मिक विविधतेसाठी ओळखला जातो. जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण धर्म, उदा. हिंदू, ख्रिश्चन, इस्लाम, शीख, बौद्ध आणि जैन धर्म भारतात आढळतात.

धर्माने आज अनेक संस्थात्मक स्वरूप धारण केले आहे. समाजशास्त्रीय भाषेत, 'धर्म ही मूर्त आणि अमूर्त अशा दोन्ही प्रकारची पवित्र श्रद्धा आणि आचरणांची व्यवस्था आहे.' धर्म हा विचारधारा आणि संस्था या दुहेरी भूमिका बजावू शकतो. पण आज धर्माने अधिक संकुचित दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. प्रत्येक धर्माचे सण, परंपरा, पौराणिक कथा

देशाच्या मूर्त आणि अमूर्त वारशाचा एक भाग बनतात. एखाद्या व्यक्तीला सांस्कृतिक ओळख देण्यात धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावतो. अशा प्रकारे आपण असे म्हणू शकतो की या वारशाचे रक्षण करण्यासाठी धर्म योगदान देतो आणि देशातील विविधतेतही भर घालतो.

आजच्या जगात आर्थिक आणि भौतिक गोष्टी पूर्ण करण्याच्या मागे लोक नेहमीच असतात. दैवी सर्वोच्च शक्तीशी आपला संबंध प्रस्थापित करण्यात आणि आपल्या दैनंदिन जीवनात नियामक म्हणून काम करणारी सर्वोच्च ऊर्जा आहे असा विश्वास विकसित करण्यात धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावतो. प्रार्थना, मंत्र, स्तोत्र इत्यादी घटक आध्यात्मिक बंध निर्माण करतात. प्रत्येक धर्म आपल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करतो आणि त्याचा गाभा नेहमीच लोकांचे कल्याण आहे. कल्याणकारी 'वसुदैव कुटुंबकम्' म्हणजे संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे आणि 'सर्वे सुखिना भवन्तु' म्हणजे प्रत्येकाने आनंदी राहूया या संकल्पनेनुसार समाजात प्रेम आणि करुणा जोपासली पाहिजे.

सामाजिक जडणघडणीत धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावतो:

1. कृषी अर्थव्यवस्था धर्मावर अवलंबून असते. पेरणी, संरक्षण आणि पिकांची कापणी यांसारख्या ग्रामीण जीवनातील महत्त्वाच्या आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये धार्मिक प्रभाव दिसून येतो. अशा सर्व प्रसंगी पूजा, मेळा किंवा कीर्तनाच्या रूपात धार्मिक समारंभ नैसर्गिक शक्तींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आयोजित केले जातात.

2. धार्मिक दृष्टीकोन लोकांच्या जीवनातील अनेक पैलूंवर वर्चस्व गाजवतो. लोकांची मानसिकता आणि क्रियाकलाप बहुतेक भाग धर्म आणि कर्मकांडाद्वारे शासित असतात. लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, मनोरंजक आणि सांस्कृतिक जीवनावर धार्मिक नियमांचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव असतो. देवीदेवतेच्या पूजेच्या तरतुदीने धर्माचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते.

3. पुरोहित नेतृत्व सामाजिक दृश्यावर वर्चस्व गाजवते. प्रथा आणि परंपरा मुख्यतः पुरोहित वर्ग विशेषतः ब्राह्मणांनी चालू ठेवल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- धर्माचे महत्त्व काय?

३.७ शिक्षण

शिक्षण ही एक आजीवन प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे आपण कृती आणि विचारांचे नवीन मार्ग शिकतो. हे वर्तनातील बदलांना प्रोत्साहन देते ज्याचा उद्देश मानवी परिस्थिती सुधारणे आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये समाजाची संस्कृती रुजवण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची असते. सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ आर.एस. बार्थ लिहितात, "शालेय संस्कृतीचा शाळेतील जीवनावर आणि शिक्षणावर राज्याचा शिक्षण विभाग, अधीक्षक, शाळा मंडळ किंवा मुख्याध्यापक यांच्यापेक्षा जास्त प्रभाव असतो." शिक्षण ही माहिती प्रसारणाची यांत्रिक क्रिया नाही आणि शिक्षण हे वर्गाच्या चार भिंतींपुरते मर्यादित असू शकत नाही. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी म्हटल्याप्रमाणे "शिक्षणाचे अंतिम उत्पादन हा एक मुक्त सर्जनशील माणूस असावा जो ऐतिहासिक परिस्थिती आणि निसर्गाच्या प्रतिकूलतेशी लढू शकेल." शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि इतर संस्थांद्वारे समाज जाणीवपूर्वक आपला सांस्कृतिक वारसा प्रसारित करतो. संस्कृती ही शिक्षणाची सामग्री आहे आणि त्याचा परिणाम शाळा प्रशासनावर होतो.

भारतीय संस्कृतीने परंपरेने शिक्षण आणि संबंधित संस्थांकडे शिक्षणाची मंदिरे म्हणून पाहिले आहे. स्वातंत्र्यानंतर, प्रथम सार्वजनिक आणि सरकारी निधीद्वारे आणि नंतर खाजगी निधीद्वारे आम्ही आमच्या शाळा आणि महाविद्यालयांचे आधुनिकीकरण केले. 20 व्या शतकाच्या अखेरीस, भारतातील वाढत्या विद्यार्थीसंख्येतील शिक्षणाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या संख्येने सार्वजनिक आणि खाजगी संस्था स्थापन करण्यात आल्या होत्या. परंतु, सर्वांसाठी शिक्षण देण्याच्या प्रयत्नात, फार कमी संस्थांनी गुणवत्ता आणि मूल्ये दोन्ही टिकवून ठेवल्या आहेत. जे पारंपारिक भारतीय शिक्षणाचे वैशिष्ट्य होते. मूलभूतपणे मजबूत उच्च शिक्षण हे राष्ट्राच्या समृद्धीशी संबंधित आहे. अनेक जागतिक नेत्यांनी भारतीय विद्यार्थी गणित आणि विज्ञानात चांगले असल्याकडे लक्ष वेधले आहे.

[education initiatives taken by the govt ... indiatoday.in](http://indiatoday.in)

भारताची संस्कृती, इतिहास, परंपरा आणि चालीरीतींमध्ये चारित्र्य निर्माण करणे आणि भक्कम आधार हे शिक्षण व्यवस्थेचे आवश्यक घटक असले पाहिजेत. शिक्षणाचे महत्त्व केवळ ज्ञान आणि कौशल्यात नाही तर ते आपल्याला इतरांसोबत जगण्यासाठी मदत करणारे आहे. आपण वेगवेगळ्या स्तरातून जे चांगले आहे ते स्वीकारले पाहिजे, परंतु आपल्या भविष्यकाळात रुजले पाहिजे. बदलत्या काळानुसार बदलांची ओळख करून देत आत्मपरीक्षण केले पाहिजे, नवचैतन्य निर्माण केले पाहिजे आणि पुढे जायला हवे. शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ रोजगार मिळवणे हे नसून मानवी गुण वाढवून व्यक्तीचे प्रबोधन आणि सक्षमीकरण करणे हे असले पाहिजे. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ज्ञान आपल्याला शक्ती देते, प्रेम आपल्याला परिपूर्णता देते.' आपल्याला केवळ होमो सेपियन्सचीच नाही तर सर्व सजीवांची आणि निसर्गाचीही काळजी असली पाहिजे. 'सर्व जन सुखिनो भवन्तु आणि वसुदेव कुटुंबकम्' या भारताच्या जुन्या जगाच्या दृष्टिकोनात हा सार्वत्रिक संदेश स्पष्टपणे समाविष्ट आहे.

सर्वशिक्षित, ज्ञानी आणि मानवी समाज घडवण्यात शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची असते. हे विद्यार्थ्यांचे गुरु, मार्गदर्शक, मार्गदर्शक मित्र आणि तत्वज्ञानी आहेत. प्राचीन गुरुकुल पद्धतीच्या गुरु शिष्य परंपरेने हे तत्वज्ञान अंतर्भूत केले. नालंदा, तक्षशिला, उज्जैन आणि विक्रमशिला यांसारख्या विद्यापीठांच्या स्थापनेमुळे भारतीय शिक्षण पद्धतीत सुधारणा झाली. जरी तंत्रज्ञानाने शिकवण्याच्या आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात वाढ केली आहे, तरीही ते ज्ञान आणि शहाणपणाचे मूर्त स्वरूप असलेल्या गुरुची जागा घेऊ शकत नाही. गुरुकुलमध्ये, गुरु मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण देतील आणि विद्यार्थ्यांनी त्यांच्याकडून अपेक्षित असलेली कौशल्ये आत्मसात केली आहेत याची खात्री केल्यावरच ते त्यांना पदवीधर करतील.

मानव संसाधन विकासाचे सार हे शिक्षण आहे, जे देशाच्या सामाजिक आर्थिक चौकटीत समतोल राखण्यात महत्त्वपूर्ण आणि उपचारात्मक भूमिका बजावते. उच्च उड्डाण करिअरसाठी शिक्षण ही पायरी आहे. भारतातील शिक्षण प्रणाली कोणत्याही भेदभावाशिवाय सर्वांना शिक्षण देऊन सरकारद्वारे व्यवस्थापित आणि नियंत्रित केली जाते. शिक्षणाचा अधिकार हा नागरिकांचा मूलभूत अधिकार आहे जिथे 6 ते 14 वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षण अनिवार्य आहे. भारतीय संविधानाने चौदा वर्षांपर्यंतच्या मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याचे वचन दिले आहे. शिक्षणाची रचना राज्याने केली आहे जिथे दर्जेदार शिक्षण देण्याची सरकारची जबाबदारी आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून भारत अनेक उत्कृष्ट प्रतिभावान व्यावसायिकांची निर्मिती करत आहे आणि राष्ट्रांच्या वाढीसाठी कठोर परिश्रम करत आहे आणि त्यांना खूप मागणी आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- भारतातील शिक्षणावर छोटी टीप लिहा.

३.८ शिक्षणाची संकल्पना

शिक्षण हा मानवी जीवनाचा आधार आहे. माणसाचा विकास आणि प्रगती शिक्षणावर अवलंबून असते. हे व्यक्तिमत्व देखील घडवते आणि सुशोभित करते. शिक्षण माणसाला असत्याकडून सत्याकडे, अंधारातून प्रकाशाकडे, अज्ञानातून ज्ञानाकडे आणि नश्वरतेकडून अमरत्वाकडे प्रवृत्त करते, प्रोत्साहन देते आणि मार्गदर्शन करते. शिक्षणाच्या बळावर मानवाने सभ्यतेची ही उंची गाठली आहे.

'शिक्षण' हा शब्द लॅटिन शब्द 'Educatum' पासून आला आहे ज्याचा अर्थ शिकवणे किंवा प्रशिक्षण देणे असा होतो. शिक्षणतज्ज्ञांच्या एका गटाचे म्हणणे आहे की ते दुसऱ्या लॅटिन शब्द "एड्युकेअर" वरून आले आहे; ज्याचा अर्थ 'वाढवणे' किंवा 'वाढवणे' आहे. काही इतरांच्या मते, 'शिक्षण' हा शब्द इतर लॅटिन शब्द 'शिक्षण' या शब्दापासून आला आहे; ज्याचा अर्थ 'पुढे नेतृत्व करणे' किंवा 'बाहेर येणे' आहे. वरील सर्व अर्थ असे सूचित करतात की शिक्षण हे माणसातील चांगले गुण वाढवण्याचा आणि प्रत्येक व्यक्तीमध्ये सर्वोत्तम गुण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. 'Education' हा शब्द 'e' आणि 'duco' या दोन शब्दांपासून बनला आहे, 'e' म्हणजे आतून आणि 'duco' म्हणजे विकसित होणे. दोन शब्द एकत्रितपणे एकत्रितपणे काहीतरी आतून विकसित किंवा विकसित करण्यासाठी अर्थ देतात.

शिक्षणाच्या संकल्पनेचा संकुचित आणि व्यापक दृष्टिकोनातून विचार करता येईल. संकुचित अर्थाने, शिक्षण हे शालेय शिक्षणाशी समतुल्य आहे. या अर्थाने, मूल जेव्हा शाळेत प्रवेश घेते तेव्हा शिक्षण सुरू होते आणि जेव्हा मुल शिक्षण प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने ज्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये सामील झाले होते त्या शैक्षणिक संस्था सोडल्यानंतर समाप्त होते. संकुचित अर्थाने शिक्षण हे वर्गातील अध्यापन आणि पुस्तकी शिक्षणाला प्राधान्य देते. व्यापक अर्थाने, शिक्षण हा वाढ आणि विकासाचा समानार्थी शब्द आहे आणि शिक्षणाचा कालावधी जीवनाइतकाच विस्तृत आहे. याचा अर्थ जीवनातील प्रत्येक अनुभव, पाळणा ते थडग्यापर्यंतची प्रत्येक क्रिया शिक्षित आहे.

जॉन स्टॉर्स मिलच्या मते, संकुचित अर्थाने शिक्षण म्हणजे "जे पिढी गुणवत्तेसाठी, प्राप्त केलेली पातळी टिकवून ठेवण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी हेतुपुरस्सर आपल्या

वारसांना प्रबलन देते." त्यांच्या शब्दात, शिक्षण, सीमावर्ती अर्थाने "प्रत्येक वातावरण, प्रत्येक परिसर, प्रत्येक क्रियाकलापमध्ये मनुष्याला आकार देण्यास मदत करते." 'शिक्षण' या शब्दाची व्याख्या अनेक प्रकारे केली जाते. संपूर्णपणे शिक्षणाची संकल्पना कोणत्याही एका विशिष्ट व्याख्येद्वारे दिली जाऊ शकत नाही.

प्रख्यात भारतीय शिक्षणतज्ञांनी दिलेल्या शिक्षणाच्या संकल्पना खालीलप्रमाणे आहेत:

ऋग्वेद : 'शिक्षण ही अशी गोष्ट आहे जी माणसाला स्वावलंबी आणि निःस्वार्थ बनवते.

उपनिषद : 'शिक्षण हेच अंतिम उत्पादन मोक्ष आहे.'

भगवद्गीता : 'पृथ्वीवर शहाणपणापेक्षा अधिक शुद्ध करणारी कोणतीही गोष्ट नाही.'

शंकराचार्य : 'शिक्षण म्हणजे आत्मबोध होय.'

कौटिल्य : 'शिक्षण म्हणजे देशाचे प्रशिक्षण आणि राष्ट्रप्रेम.'

पाणिनी : 'मानवी शिक्षण म्हणजे निसर्गाकडून मिळणारे प्रशिक्षण.'

गांधीजी : 'शिक्षणाचा अर्थ म्हणजे मुलामध्ये आणि माणसामध्ये शरीर, मन आणि आत्म्याने सर्वोत्कृष्ट गुण काढणे.'

स्वामी विवेकानंद : 'शिक्षण हे माणसामध्ये आधीपासूनच अस्तित्वात असलेल्या उपकरणाच्या परिपूर्णतेचे प्रकटीकरण आहे.

रवींद्रनाथ टागोर : 'शिक्षण हेच माणसाचे जीवन सर्व अस्तित्वांशी सुसंगत बनवते.

श्री अरबिंदो : 'शिक्षण असे साधन आहे ज्याद्वारे व्यक्ती उपजीविकेसाठी, देशासाठी, स्वतःसाठी आणि इतरांसाठी सन्मानाने जगण्याची व्यवस्था करते. ते प्रत्येक शाळेचे आदर्श असले पाहिजे.

पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांनी परिभाषित केलेल्या 'शिक्षण' च्या संकल्पना:

सॉक्रेटिस : 'शिक्षण म्हणजे प्रत्येक माणसाच्या मनात अव्यक्त असलेल्या सार्वत्रिक वैधतेच्या कल्पना बाहेर आणणे.

प्लेटो : 'शिक्षण म्हणजे योग्य क्षणी आनंद आणि वेदना अनुभवण्याची क्षमता. शरीरात आणि विद्यार्थ्यांच्या आत्म्यात सर्व सौंदर्य आणि सर्व परिपूर्णता विकसित होते ज्यासाठी तो सक्षम आहे.

अॅरिस्टॉटल : 'शिक्षण म्हणजे सुदृढ शरीरात सुदृढ मनाची निर्मिती.'

रुसो : 'मनुष्याचे शिक्षण त्याच्या जन्मावर भाष्य करते; तो बोलू शकण्याआधी, त्याला समजण्याआधीच त्याने आधीच सांगितले आहे.'

हर्बर्ट स्पेन्सर : 'शिक्षण म्हणजे संपूर्ण जीवन.'

पेस्टालोझी : 'शिक्षण हे माणसाच्या जन्मजात शक्तीचा नैसर्गिक, सुसंवादी आणि प्रगतीशील विकास आहे.'

फ्रोबेल : 'शिक्षण हे माणसाच्या लपलेल्या शक्तीतून बाहेर पडते.

UNESCO - 'शिक्षणात मानवी क्षमता आणि वर्तन विकसित करणाऱ्या सर्व प्रक्रियेचा समावेश होतो,' 'शिक्षण ही सामान्य ज्ञान आयात करणे किंवा संपादन करणे, तर्कशक्ती आणि निर्णयाची क्षमता विकसित करणे आणि सामान्यतः स्वतःला किंवा इतर बौद्धिकदृष्ट्या तयार करणे ही क्रिया किंवा प्रक्रिया आहे.

विविध विचारवंत आणि शिक्षकांच्या टिप्पण्यांमधून शिक्षणाची खालील वैशिष्ट्ये अधोरेखित होतात: त्याचे एकतर्फी तसेच द्वि-ध्रुवीय स्वरूप, प्रक्रिया काढणे किंवा वाढवणे, ज्ञान किंवा अनुभव, व्यक्तीच्या भल्यासाठी किंवा समाजाच्या कल्याणासाठी अनुकूल असणे आणि उदारमतवादी शिस्त किंवा व्यावसायिक अभ्यासक्रम असणे असे आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.

३.८ शिक्षणाची उद्दिष्टे:

अ) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (1968) नुसार, "राष्ट्रीय प्रगती, समान नागरिकत्व आणि संस्कृतीची भावना वाढवणे आणि राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करणे" हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे "शैक्षणिक व्यवस्थेची गुणवत्ता सर्व टप्प्यांवर सुधारण्यासाठी आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, नैतिक मूल्यांची जोपासना आणि शिक्षण आणि लोकांचे जीवन यांच्यातील जवळचे नाते यावर अधिक लक्ष देण्यासाठी शैक्षणिक प्रणालीची मूलगामी पुनर्रचना करण्याची गरज आहे.

ब) शिक्षणावरील राष्ट्रीय धोरणाने (1986) या उद्दिष्टांना बळकटी दिली की शिक्षणाने भारताच्या राज्यघटनेत अंतर्भूत समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाहीची उद्दिष्टे पूर्ण केली पाहिजेत.

क) शिक्षणाने भारताचा समान सांस्कृतिक वारसा, समतावाद, लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता, लिंग समानता, पर्यावरणाचे संरक्षण, सामाजिक अडथळे दूर करणे, लहान कौटुंबिक नियमांचे पालन करणे आणि वैज्ञानिक स्वभाव वाढवणे यासारख्या मूल्यांना चालना देण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

ड) शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये देशाच्या विविध भागात राहणाऱ्या लोकांच्या विविध सांस्कृतिक आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांची समज वाढवली पाहिजे.

इ) शिक्षणाची गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यासाठी किमान स्तर प्रदान केले जावे.

India's new National Education Policy ...en.gaonconnection.com

फ) शैक्षणिक संधी शिक्षणाच्या प्रवेशाच्या दृष्टीने तसेच समानतेला चालना देण्यासाठी यशासाठी आवश्यक असलेल्या अटीनुसार प्रदान केल्या पाहिजेत.

ग) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, एकूण साक्षरता, प्रौढ शिक्षण आणि सतत शिक्षणासाठी व्यापक संधी उपलब्ध करून देणे ही शिक्षणाची इतर उद्दिष्टे आहेत.

ह) समाजातील ज्या घटकांना औपचारिक शिक्षण घेता येत नाही, त्यांना खुल्या आणि दूरस्थ शिक्षणाद्वारे शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.

त) संशोधन आणि विकास, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील शिक्षण आणि राष्ट्रीय महत्त्वाच्या सर्व उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी देशातील विविध संस्थांमध्ये नेटवर्क स्थापित करणे.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- शिक्षणाची उद्दिष्टे काय आहेत?

३.९ शिक्षणाची कार्ये:

शिक्षण ही व्यक्ती आणि समाजासाठी एक अपरिहार्य क्रिया आहे. शिक्षणाशिवाय युगानुयुगे जमा झालेले सर्व ज्ञान आणि आचार-विचाराचे सर्व दर्जा नष्ट होईल. एखाद्या व्यक्तीने समाजाची संस्कृती किंवा ती प्राप्त अथवा जतन करण्याचे स्वीकारलेले मार्ग शिकले पाहिजेत. त्याने प्रचलित संस्कृतीत समाजीकरण केले पाहिजे आणि आचरणाचे नियम

आणि भविष्यातील वर्तनाबद्दलच्या अपेक्षा देखील शिकल्या पाहिजेत. व्यक्तीला त्याचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास आणि सामाजिक व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी मूल्ये, निकष आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी शिक्षण एक जागरूक शिक्षण कार्यक्रम प्रदान करते.

शिक्षणाचा अर्थ:

शिक्षण या शब्दाचे वेगवेगळे अर्थ आहेत; कारण प्रत्येक व्यक्ती या शब्दाचा भूतकाळातील अनुभव, गरजा आणि हेतू यानुसार अर्थ लावते. पालक, शिक्षक, धार्मिक नेते, राजकारणी, प्रशासक, कलाकार, शिक्षण या शब्दाचा अर्थ आपापल्या परीने करतात. शिक्षणाचा अर्थ ठिकाणानुसार आणि वेळोवेळी भिन्न असतो. शिक्षण प्रक्रिया उत्क्रांतीच्या अनेक युगांतून आणि टप्प्यांतून गेली आहे आणि सध्याच्या सामाजिक परिस्थितीनुसार प्रत्येक टप्प्यावर त्याचा वेगळा अर्थ होता.

शिक्षण हे जीवन आहे आणि प्रत्येक समाजासाठी आणि व्यक्तीसाठी आवश्यक आहे परंतु ते जीवनाची तयारी नाही. देशाच्या सुधारणेसाठी व्यक्तीचे विविध गुण विकसित केले पाहिजेत. शिक्षण एकंदर वैयक्तिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकासासपूरक भूमिका बजावते आणि व्यक्तीला त्याचे सर्वोच्च आत्म आणि ध्येय प्राप्त करण्यास सक्षम करते. शिक्षण हे शालेय शिक्षणापेक्षा बरेच काही आहे. मूल आयुष्यभर त्याच्या अनुभवांची पुनर्रचना करत राहते. शिकवणी वर्गात संपते, पण शिक्षण हे जीवनात कधीही संपत नसते.

व्यक्ती, समाज आणि देशासाठी शिक्षणाची प्रमुख कार्ये आणि भूमिका खालीलप्रमाणे आहेत:

[Preparing Today's Youth for Tomorrow's Worldssir.org](http://Worldssir.org)

व्यक्तीसाठी शिक्षणाची कार्ये:

- 1) **जन्मजात क्षमतांचा विकास** - शिक्षण एखाद्या व्यक्तीला विकासाला वाव देऊन स्वतःमधील जन्मजात क्षमता विकसित करण्यास मदत करते.
- 2) **वर्तन सुधारणे** - एखाद्या व्यक्तीचे भूतकाळातील वर्तन शिक्षणाच्या मदतीने आणि शिक्षणाच्या विविध एजन्सीद्वारे बदलले जाऊ शकते.

3) सर्वांगीण विकास - शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास - शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक आहे.

4) भविष्याची तयारी - उत्पादनक्षमता असलेले योग्य आणि पूर्ण शिक्षण मिळाल्यानंतर एखादी व्यक्ती आपली उपजीविका करू शकते. दिले जाणारे शिक्षण मुलाच्या हिताचे असले पाहिजे.

5) व्यक्तिमत्वाचा विकास - संपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा म्हणजेच शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, नैतिक, आध्यात्मिक आणि सौंदर्याच्या विकासानंतर व्यक्तीला समाजात ओळखले जाते.

6) समायोज्यतेसाठी मदत करणे - मनुष्य पशूपेक्षा वेगळा आहे कारण त्याच्याकडे तर्कशक्ती आणि विचार करण्याची शक्ती आहे आणि तो त्याच्या स्वतःच्या वातावरणाशी जुळवून घेण्यासाठी सर्वोत्तम प्रयत्न करतो.

समाजासाठी शिक्षणाची कार्ये:

१) सामाजिक बदल आणि नियंत्रण - समाज प्रगतीशील आणि गतिमान आहे आणि तो कधीही थांबत नाही. हे सामाजिक वातावरण आहे जिथे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व विकसित केले जाऊ शकते. जतन केलेल्या जुन्या परंपरा आणि चालीरीती परिस्थितीनुसार व्यक्तीकडे प्रसारित केल्या जातात; ज्या सतत बदलत असतात. एखाद्या व्यक्तीने आपल्या विकासात अडथळा आणणाऱ्या आंधळ्या विश्वासांवर विचार करू नये किंवा त्यावर विश्वास ठेवू नये. शिक्षणामुळे व्यक्तीला विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासोबत जाण्यास मदत होते.

2) अनुभवांची पुनर्रचना - शिक्षण ही आजीवन प्रक्रिया आहे आणि जीवन अनुभवांनी भरलेले आहे. जीवन म्हणजे शिक्षण आणि शिक्षण जीवन आहे. एखादी व्यक्ती आपल्या भूतकाळातील अनुभवांसह जगू शकत नाही जे समाजात समायोजित केले जाऊ शकत नाहीत. शिक्षण व्यक्तीला अनुभवाची पुनर्रचना करण्यास आणि वातावरणाशी जुळवून घेण्यास मदत करते.

3) सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांचा विकास - समाज हा नेहमीच संकुचित मानसिकतेने तणावात असतो आणि तेथे कोणतेही सामाजिक किंवा नैतिक मूल्य नसते. नैतिक शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये पशुत्व बदलू शकते. शिक्षण प्रेम, आपुलकी, सहभावना, ज्येष्ठांप्रती आदर, सहानुभूती, सहकार्य, सहिष्णुता आणि गरीब आणि गरजू व्यक्तींना मदत करणे यासारखी नैतिक आणि सामाजिक मूल्ये शिकवते.

४) संधी किंवा समानता प्रदान करणे - शिक्षण आपल्याला जात, पंथ, रंग, लिंग आणि धर्माचा विचार न करता जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये समान संधी देण्यास शिकवते. समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद 14-18) हा भारतीय संविधानाने मान्यता दिलेल्या मूलभूत अधिकारांपैकी एक आहे.

राष्ट्रासाठी शिक्षणाची कार्ये:

१) नागरी आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाचा अंतर्भाव - शिक्षणाद्वारेच उगवत्या पिढीला लोकशाही देशाचे नागरिक म्हणून त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये समजतात.

२) नेतृत्वाचे प्रशिक्षण - जेव्हा एखादी व्यक्ती जीवनातील सर्व बाबतीत म्हणजे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि शैक्षणिक क्रियाकलापांमध्ये भाग घेते तेव्हा त्याच्या नेतृत्वाची गुणवत्ता विकसित होते.

३) राष्ट्रीय एकात्मता - भारत हा रंग, जात, भाषा, आहार, पेहराव, सवयी आणि शारीरिक वातावरणात अनेक विविधता असलेला देश आहे. शिक्षण लोकांना एकात्मतेसाठी प्रशिक्षित करते, विषमतेसाठी आणि लोकशाहीसाठी किंवा हुकूमशाहीसाठी नाही. शिक्षण हे एखाद्या व्यक्तीला शिक्षित करण्याचे सर्वात महत्त्वाचे काम करते.

४) संपूर्ण राष्ट्रीय विकास - एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, नैतिक, आध्यात्मिक इत्यादी सर्व पैलूंचा शिक्षणाच्या माध्यमातून विकास करून संपूर्ण राष्ट्रीय विकास घडवून आणतो.

म्हणून, व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांच्या जीवनातील सर्व वयोगटांसाठी आणि टप्प्यांसाठी शिक्षण हा एक आवश्यक घटक आहे. सर्व सामाजिक दुष्कृत्यांवर शिक्षण हा खरा रामबाण उपाय ठरू शकतो.

तुमची प्रगती तपासा :

प्रश्न- शिक्षणाची कार्ये थोडक्यात सांगा.

३.१० सारांश:

धर्म ही मानवी समाजाची सर्वात प्राचीन संस्था आणि एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. प्राचीन काळापासून धर्म मानवी जीवनावर आणि मानवी समाजावर आदिम आणि आधुनिक दोन्ही प्रभाव टाकत आहे. मानवी जीवनाचा आणि मानवी समाजाच्या प्रत्येक पैलूवर धर्माचा प्रभाव असतो. धर्म ही एक जटिल घटना आहे ज्यामध्ये एक जटिल भावना आणि जीवनातील गूढ गोष्टीबद्दलचा दृष्टिकोन समाविष्ट आहे.

ग्रामीण समाज मूलतः जातीने त्रस्त आहे. वास्तविक ग्रामीण भागात जात आणि धर्म अविभाज्य आहेत. जातिव्यवस्थेचा उगम धर्मातून होतो. ग्रामीण समाज आणि धर्म यांचा जवळचा संबंध आहे. धर्म ही समूहाची मूलभूत गरज आहे आणि ती एक सांस्कृतिक सार्वत्रिक आहे कारण ती मानवी समाजातील अनेक मूलभूत कार्ये पूर्ण करते. संपूर्ण भारतीय इतिहासात धर्म हा देशांच्या संस्कृतीचा महत्त्वाचा भाग राहिला आहे. धार्मिक विविधता आणि धार्मिक सहिष्णुता या दोन्ही गोष्टी देशात कायदा आणि प्रथा यांनी प्रस्थापित केल्या

आहेत. भारतीय राज्यघटनेने धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून घोषित केला आहे. धर्म ही कोणत्याही सामान्य जनतेची मूलभूत संस्था आहे. "एक सामाजिक चौकट ज्यामध्ये नियमित आत्मविश्वास, आदर, समारंभ, परंपरा आणि चालीरीती असतात" असे त्याचे वर्णन केले जाऊ शकते.

शिक्षण ही एक आजीवन प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे आपण कृती आणि विचारांचे नवीन मार्ग शिकतो. हे वर्तनातील बदलांना प्रोत्साहन देते ज्याचा उद्देश मानवी परिस्थिती सुधारणे आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये समाजाची संस्कृती रुजवण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची असते. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी म्हटल्याप्रमाणे "शिक्षणाचे अंतिम उत्पादन हा एक मुक्त सर्जनशील माणूस असावा जो ऐतिहासिक परिस्थिती आणि निसर्गाच्या प्रतिकूलतेशी लढू शकेल." शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि इतर संस्थांद्वारे समाज जाणीवपूर्वक आपला सांस्कृतिक वारसा प्रसारित करतो. मूलभूतपणे मजबूत उच्च शिक्षण हे राष्ट्राच्या समृद्धीशी संबंधित आहे. अनेक जागतिक नेत्यांनी भारतीय विद्यार्थी गणित आणि विज्ञानात चांगले असल्याकडे लक्ष वेधले आहे. भारताची संस्कृती, इतिहास, परंपरा आणि चालीरीतींमध्ये चारित्र्य निर्माण करणे आणि भक्कम आधार हे शिक्षण व्यवस्थेचे आवश्यक घटक असले पाहिजेत. शिक्षणाचे महत्त्व केवळ ज्ञान आणि कौशल्यात नाही तर ते आपल्याला इतरांसोबत जगण्यासाठी मदत करणारे आहे. आपण वेगवेगळ्या स्तरातून जे चांगले आहे ते स्वीकारले पाहिजे, परंतु आपल्या भूतकाळात रुजले पाहिजे. बदलत्या काळानुसार बदलांची ओळख करून देत आत्मपरीक्षण केले पाहिजे, नवचैतन्य निर्माण केले पाहिजे आणि पुढे जायला हवे. शिक्षण एकंदर वैयक्तिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकास चार पूरक भूमिका बजावते आणि व्यक्तीला त्याचे सर्वोच्च आत्म आणि ध्येय प्राप्त करण्यास सक्षम करते.

३.११ स्व-अभ्यास:

प्रश्न-१ धर्माची संकल्पना काय आहे?

प्रश्न-२ धर्माची वैशिष्ट्ये सांगा

प्रश्न-३ धर्माचे मुख्य घटक कोणते आहेत?

प्रश्न-४ थोडक्यात उत्तर द्या - धर्माची कार्ये

प्रश्न-५ धर्माचे महत्त्व सांगा.

प्रश्न-६ शिक्षणाची संकल्पना काय आहे प्रश्न-७ शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगा

प्रश्न-७ थोडक्यात उत्तर द्या - शिक्षणाची कार्ये

References:

- <https://www.preservearticles.com/education/what-are-the-functions-of-education-towards-individual-society-and-country/2621>
- <http://www.studyguideindia.com/Education-india/>
- <https://www.shareyouressays.com/essays/essay-on-important-functions-of-religion/85923>

- <https://www.yourarticlelibrary.com/religion/rural-religion-its-characteristics-significance-functions-and-dysfunctions/4855>
- <https://youthforum.co/role-of-religion-in-indian-society/>
- <https://www.tutorialspoint.com/what-is-the-importance-of-religion-in-our-lives>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/religious-institutions/religion-3-most-important-functions-of-religion/31380>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/religion/religion-meaning-definitions-and-components-of-religion/6151>
- [https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Sociology/International_Sociology/Book%3A_International_Relations_\(McGlinchey\)/09%3A_Religion_and_Culture/9.01%3A_Elements_of_Religion](https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Sociology/International_Sociology/Book%3A_International_Relations_(McGlinchey)/09%3A_Religion_and_Culture/9.01%3A_Elements_of_Religion)
- <https://www.yourarticlelibrary.com/essay/religion-on-the-meaning-and-functions-of-religion/34952>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/religious-institutions/religion>
- <https://old.mu.ac.in/wp-content/uploads/2020/01/Paper-4-TY-Edu-Indian-Education-System-E-Rev.pdf>
- <https://www.sociologylearners.com/functions-of-education/>
- <https://www.slideshare.net/maheswarijaikumar/functions-of-education-177832869>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/education/educational-system-the-meaning-aspects-and-social-functions-of-education/8582>
- <https://www.ukessays.com/essays/management/role-of-education-in-rural-development.php>

ग्रामीण संस्थात्मक व्यवस्था - ॥

पाठाची रूपरेषा

- ४.१ पाठाचे उद्देश
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ सहकार संकल्पना
- ४.४ सहकाराचे स्वरूप व वैशिष्टे
- ४.५ सहकाराची उपयुक्तता व महत्व
- ४.६ सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्व
- ४.७ सहकारातील उणीवा व त्यावर उपाय
- ४.८ समारोप
- ४.९ स्वाध्याय
- ४.१० संदर्भग्रंथ

४.१ पाठाचे उद्देश

---

१. सहकार संकल्पना जाणून घेणे.
२. सहकाराचे स्वरूप समजावून घेणे.
३. सहकारची वैशिष्टे अभ्यासणे.
४. सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्व जाणून घेणे.

४.२ प्रास्ताविक

‘सहकार’ या शब्दाचा सरळ व सोपा अर्थ म्हणजे सहकार्याने एकत्र काम करणे. माणूस समाजप्रिय प्राणी आहे. माणूस समूहाने राहतो. समूहाने राहण्यानेच व्यक्तीचा सामाजिक आणि संस्कृतीचा विकास झाल्याचे दिसून येते. मानवी सभ्यतेचा सामाजिक आणि संस्कृतीचा विकास हाच सहकाराचा आणि सहकार्याचा इतिहास आहे.

सहकाराच्या संदर्भात वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी आपली भूमिका व्यक्त केली आहे. अर्नेस्ट पॉईसन यांच्या मते ‘सहकार हा स्वरूपाने समाजवाद आहे.’ लेनिन यांच्या मते, ‘फक्त सहकाराची वाढ समाजवादासारखीच आहे’, सहकार आणि समाजवाद यामधील

भूमिका दोन विधानांच्या माध्यमातून स्पष्ट होतात. ही भूमिका म्हणजे सामाजिक कल्याण हा समाजवादाचा उद्देश असतो. समाजवादात सक्ती अस्तित्वात असते. सहकार चळवळ ही ऐच्छिक संघटना असल्यामुळे सक्तीला तेथे वाव नसतो. समाजवादात खाजगी संपत्तीचे उच्चाटन होते. सहकार खाजगी संपत्ती वाढविण्यास मान्यता देतो. सहकारी संस्थेमध्ये ग्राहक अथवा कर्मचारी स्वतःच संस्थेचे मालक असतात. ते व्यवसाय करतात. सहकारी संस्थांचे कामकाज सुरू झाल्यानंतर इतर व्यावसायिक संस्थांप्रमाणे इतर व्यक्तींना प्रवेशाची दारे बंद नसतात. लायक आणि पात्र व्यक्तींना प्रवेश केव्हाही दिला जातो.

सहकाराची चळवळ ही सामाजिक विकासाची आणि सुसंस्कृत समाजाची चळवळ समजली जाते. मानवी जीवनाइतकेच सहकाराचे तत्त्व प्राचीन असल्याने आधुनिक सुसंस्कृतपणाचा इतिहास म्हणजे सहकाराचा इतिहास होय. या संदर्भात काही तज्ज्ञांनी त्याची मते पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

- १) विज्ञानाने हे सिद्ध केले आहे की मानव जातीचे अस्तित्व व सौख्य हे प्रेम आणि सहकार्य यामधूनच आहे - **मॉटेग्यू**
- २) सामाजिकता हा सह-अस्तित्वाएवढाच महत्त्वाचा निसर्गाचा नियम आहे. हे ज्यांना सामाजिक जीवनाचे फायदे समजतात त्यांच्यातून अतिधूर्त व उद्धट नेहमी वगळले जातात. परस्पर मदतीशिवाय मानवी समाज हा एका पिढीत जेवढे आयुष्य असते तेथपर्यंत सुद्धा टिकू शकत नाही.-**मिन्स पीटर क्रापोटकीन.**
- ३) आक्रमक सर्धेतून मानव समाजाची उत्क्रांती झाली नसून सहकारातून मानव समाजाची उत्क्रांती झाली आहे. - **डार्विन**

वरील सर्व विधाने सहकाराच्या उत्पत्ती संदर्भात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे निगडित आहेत. सहकाराचा इतिहास हा आधुनिक सुसंस्कृतपणाचा इतिहास समजला आहे. १८व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे भांडवलशाही आणि विषमता विरुद्ध सहकार हे नवीन तत्त्वज्ञान निर्माण झाले. त्यामुळेच १८४४ मध्ये इंग्लंडमधील विणकारांनी एकत्रित येऊन जीवनावश्यक वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी ग्राहक सहकारी संस्थेची स्थापना केली आणि आधुनिक काळातील सहकारी चळवळीचा पाया घातला. मानवी जीवनाचा विकासच सहकारातून झालेला आहे. सहकाराची जाणीव लोकांना प्राचीन काळापासून होती, हे या विधानाद्वारे स्पष्ट होते.

४.३ सहकार संकल्पना

“सहकार” या शब्दाची उत्पत्ती मूळ लॅटिन शब्द co-operari या शब्दा पासून झालेली आहे. को (co)या शब्दाचा अर्थ सह आणि ऑपरेरी (operari) याचा अर्थ काम करणे असा आहे. को-ऑपरेरी म्हणजे सहकार्याने काम करणे, म्हणजे एकमेकांच्या सहकार्याने काम करणे किंवा एकत्रितपणे काम करणे होय. या वरून सहकार या शब्दाचा अर्थ लक्षात येतो. मानवी उत्कर्षासाठी एकत्र रहाणे, एकत्र काम करणे, एकत्रित विचार करणे, एकमेकांना सहकार्य करणे इत्यादी मानवाच्या उपजत व सहज प्रवृत्ती आहेत.

सहकाराची संकल्पना विचारात घेताना "विनासहकार नहीं उद्धार, 'एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ" ही विधाने आपण नियमितपणे अनेक व्यक्तींच्या तोंडून ऐकतो. या वाक्यांचा व्यावहारिक अर्थ सर्वांनी एकत्रित येऊन समानतेच्या भावनेतून कार्य केल्यास स्वतःचा, समाजाचा, पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होईल असाच निघतो. सहकार्य म्हणजे एकत्र राहून एकविचाराने कार्य करणे हे तत्त्व मानवी जीवनाशी अत्यंत निगडित आहे. कारण मानव हा समाजशील प्राणी असून समाजात एकोपा करून राहतो. एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊन जीवन व्यतीत करतो. सहकार्य म्हणजेच सहकार. सहकार हे तत्त्व खूपच व्यापक आहे.

सहकार व सहकारी चळवळ

- १) समान आर्थिक उद्दिष्ट साधण्याकरिता समान गरज असणाऱ्या अनेक व्यक्ती स्वखुशीने ज्या चळवळीत सामील होतात त्यास सहकार असे म्हणतात, - **व्ही. एल. मेहता.**
- २) सहकार हा संघटनेचा असा प्रकार आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती स्वेच्छेने आणि मानव म्हणून एकत्र येतात आणि समानतेच्या तत्त्वाच्या आधारे आपले आर्थिक हितसंबंध सुधारतात - **हेन्री कॅल्हर्ट**
- ३) सहकार ही स्वतः उपयोग करणाऱ्यांनी स्थापन आणि नियंत्रित केलेली संस्था आहे. या संस्थेमध्ये लोकशाहीचे नियम पाळले जातात. ही संस्था सभासदांची आणि समाजाची सेवा करते- **प्रा. पॉल लॅम्बर्ट**
- ४) आपल्या सभासदांचे हित जोपासण्यासाठी सहकार तत्त्वावर स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय-**भारतीय सहकार कायदा, १९१२**
- ५) संयुक्त व्यापार करण्याच्या उद्देशाने दुर्बलांनी निर्माण केलेली ही सहकार एक संघटना असून तिचा कारभार निःस्वार्थपणे अशा अटीवर चालतो की, सभासदत्वाची कर्तव्ये स्वीकारण्यास तयार असणाऱ्यांना त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभात सहभाग मिळतो-**प्रा. सी. आर. के.**
- ६) सहकार ही एक पद्धती आहे, यापेक्षा त्यात अधिक काही तरी आहे. हृदय व मनाला आवाहन पारी एक संघटना - **एम.डालिंग**
- ७) संघटनेने परिणामकारक केलेले स्वावलंबन म्हणजे सहकार होय. उत्तम शेती, उत्तम व्यवसाय व उत्तम राहणीमान ही सहकाराची तीन तत्त्वे आहेत. - **सर होरेस प्लॅकेट**
- ८) सहकार म्हणजे एकता, लोकशाही समता आणि स्वातंत्र्य या तत्त्वावर आधारित सामाजिक संघटना होय - **डब्ल्यू. पी. बॅटकीन**
- ९) "सहकार म्हणजे स्वेच्छेने एकत्रित आलेल्या व्यक्तींची संघटना असून आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांनी निर्माण केलेली आणि निःस्वार्थी भूमिकेतून संयुक्त व्यवहारासाठी स्थापन केलेली चळवळ होय". चळवळीच्या माध्यमातून स्थापन झालेल्या संस्थांचा कारभार

सहकार तत्त्वावर चालविण्यात येतो. संस्थेत सभासद ज्या प्रमाणात व्यवहार करतात त्या प्रमाणात संस्थेच्या लाभात ते सहभागी होतात. **डॉ. गंगाधर वि. कायंदे-पाटील**

सहकार हे असे तत्त्वज्ञान आहे की, एकाकी, दुर्बल व्यक्तीला इतरांशी सहकार्य करून परस्पर सहाय्यांच्या व नैतिक विकासाच्या आधारे सधन व सबळ व्यक्तींना उपलब्ध असलेले भौतिक लाभ स्वतःसाठी मिळविता येऊ शकतात आणि व्यक्तीच्या नैसर्गिक क्षमतेचा विकास साधत. -**एडवर्ड मॅक्लॅगन समिती -१९१४**

१०) सहकारी संस्था ही व्यक्तिमूहांची किंवा समाजाची अशी संघटना आहे की, ज्या संघटनेच्या सभासदांचे आर्थिक व सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी परस्पर साहाय्य आणि नफ्याचे उच्चाटन यावर आधारलेला उद्योग किंवा व्यवसाय स्थापन केला जातो त्याद्वारे समाजाच्या सामान्य आर्थिक गरजांची पूर्तता होते. - **पी. ई. विरामन**

११) सहकार म्हणजे सामाजिक आशय असलेली अर्थपद्धती होय - **पी.एच. कॅसलमन**

१२) "सामुदायिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा आणि अपेक्षांच्या पूर्तीसाठी स्वेच्छेने एकत्र आलेल्या व्यक्तींच्या संयुक्त मालकीची व लोकशाही पद्धतीने नियंत्रित केली जाणारी स्वायत्त संस्था म्हणजे सहकारी संस्था." - **डॉ. इयान मॅकपर्सन अहवाल**

१३) सहकार ही जगातील अत्यंत अवघड आणि सौंदर्यसंपन्न कला आहे- **डॉ. एम. पी. जॅकस्**

१४) सहकार हे निर्मितीचे जागतिक अवजार आहे. **आर. ओवेन**

१५) सहकारी संस्था या आर्थिक विकास, सामाजिक उद्विष्टे, सामाजिक परिवर्तन साध्य करण्यासाठी प्रयत्नरत असलेल्या व सांस्कृतिक विकास साध्य करण्यासाठी सहकारी मूल्ये अबाधित राखून सहकारी तत्त्वावर काम करणारी व्यावसायिक संघटना होय - **मॅचेस्टर काँग्रेस-सप्टेंबर १९९५**

४.४ सहकाराचे स्वरूप व वैशिष्टे

सहकार एक चळवळ आहे. सहकार हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला देण्यात आलेला समर्थ पर्याय आहे. सहकाराची विविध गुणवैशिष्टे आणि लक्षणांवरून सहकार चळवळीचे नेमके स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल

१. सहकार ही व्यक्तींची संघटना:

सहकारी संस्था स्थापन करून आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी समान उद्दिष्टांच्या आधारे समाजातील काही व्यक्ती एकत्रित येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. त्यामुळे सहकार ही व्यक्तींची संघटना आहे. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारण्याबाबत कुणावरही सक्ती करता येत नाही. तथापि एखादा सभासद स्वेच्छेने

सभासदत्वाचा त्याग करू शकतो. याचाच अर्थ व्यक्तींची संघटना आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य या मुद्यांना सहकार या व्यक्तीच्या संघटनेत महत्त्व दिलेले आहे.

२. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना एकत्रित आणणारी चळवळ:

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील व्यक्ती एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. सभासद होणाऱ्या व्यक्ती समाजातील श्रीमंत किंवा भांडवलदार किंवा बड्या असामी नसतात. सभासदांमध्ये विचार करण्याची पातळी, आर्थिक विकास, इत्यादींबाबत ध्येय सारखे असते. सभासदांचे उद्देशही सारखेच असतात. त्यामुळे एकत्रित आलेल्या सभासदांमध्ये जात, धर्म, पंथ, वर्ग, ध्येय, इत्यादींबाबत एकसमानता असते. सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करताना या मुद्यांचा विचार करावा लागतो.

३. लाभप्राप्तीपेक्षा सभासदांचा सर्वांगीण विकास हे ध्येय:

सहकाराव्यतिरिक्त व्यवसाय संघटनेतील इतर प्रकारांत एकत्र व्यापार, भागीदारी आणि संयुक्त भांडवली प्रमंडळामध्ये लाभप्राप्ती हा महत्त्वाचा उद्देश असतो. सहकारी संस्था हा व्यवसाय संघटनेचा असा प्रकार आहे, ज्यामध्ये लाभप्राप्तीला गौण स्थान दिलेले आहे. सहकारी संस्थेच्या सभासदांचा सर्वांगीण विकास हे सहकारी संस्था करण्या मागील प्रमुख ध्येय असते. सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांच्या गरजांची पूर्तता करणे, सभासदांना वाजवी किमतीत चांगल्या दर्जाच्या वस्तू उपलब्ध करून देणे, सभासदांची सेवा करणे या ध्येयांना महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे लाभप्राप्ती गौणस्थान असते.

४. नीतिमूल्यांना महत्त्व:

सहकारी संस्थांमध्ये नीतिमूल्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. एवढेच नव्हे, तर सहकार चळवळ नीतिमूल्यांवर आधारित आहे, हे या चळवळीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. लाभप्राप्ती, पिळवणूक, फसवणूक, मालात भेसळ करणे, ग्राहकांची उपेक्षा करणे, खोटी मापे वापरणे इत्यादी बाबींना सहकार चळवळींमध्ये स्थान दिले जात नाही,

५. सभासदांना समान संधी

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील व्यक्तींनी समान उद्दिष्टांपोटी स्थापन केलेली सहकार ही चळवळ असल्याने संस्थेच्या सर्वच सभासदांना विकासाची समान संधी उपलब्ध होते. सभासदांना सहकार्य करून आर्थिकदृष्ट्या सशक्त करून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यात मदत मिळते, म्हणून सहकार चळवळीचे सभासदांना समान संधी हे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. ही बाब विचारात घ्यावी लागते.

६. सभासदांचे समान ध्येय व उद्दिष्ट:

कोणतीही एक व्यक्ती स्वप्रयत्नाने फार मोठी प्रगती करू शकत नाही. कारण प्रगतीच्या मार्गातील अडथळे त्या व्यक्तीस सहजपणे पार पाडता येत नाहीत. त्यामुळे सहकारी संस्था हा असा प्रकार आहे की, दुर्बल घटकांतील व्यक्ती समान ध्येय समोर ठेवून

एकत्र येतात. त्यांच्या प्रगतीचे उद्दिष्ट नीतिमूल्यांवर आधारित संबंधातून साध्य होते. म्हणून सहकाराचे स्वरूप विचारात घेताना या उद्दिष्टास महत्त्व दिले जाते.

७. स्वावलंबन आणि सेवा

सहकार याचा अर्थ सहकार्य असा असून एकमेकांना साहाय्य करणे, सभासदांना स्वावलंबनाचा मार्ग दाखविणे, नीतिमूल्यांचा विचार करून आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करणे, तसेच त्यांच्या आर्थिक जीवनमानात वाढ करण्यासाठी त्यांनी उचित आणि वाजवी दराने सेवा उपलब्ध करून देणे. या सर्व प्रकारांतून सभासदांचे आर्थिक हित जोपासणे, त्यांच्या प्रगतीचे विकासाचे दार उघडे करून देणे हाच यांमागील महत्त्वाचा उद्देश असतो. सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करताना स्वावलंबन व सेवेचा विचार करावा लागतो.

८. वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा सामूहिक हितास प्राधान्य:

सहकार चळवळीत एकापेक्षा अधिक व्यक्ती एकत्र येतात. त्यांचे ध्येय आणि उद्देश सारखे असल्याने सर्व सभासद सामूहिक ध्येयास प्राधान्य देतात. सभासदांचे सामूहिक ध्येय हे व्यक्तिविकास किंवा सभासद विकासावरच आधारित असते. त्यामुळे सभासदांना वैयक्तिक स्वार्थाचा विचार करण्याची गरज पडत नाही. तथापि वैयक्तिक स्वार्थ आणि सामूहिक ध्येय यांमध्ये प्रश्न उद्भवला, तर सभासदास वैयक्तिक हित दूर करावे लागते.

९. सामाजिक परिवर्तन

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोषांतून सहकार चळवळीचा उगम झालेला असल्याने सहकार चळवळीस सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख हत्यार मानले आहे. समान उद्दिष्टपूर्ती, नीतिमूल्याची जोपासना, आर्थिक विषमतेस पायबंद, मध्यस्थांचे उच्चाटन, सामूहिक हितास प्राधान्य. विकासाची समान संधी, इत्यादींमुळे सहकार चळवळ ही सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ मानली जाते.

१०. मध्यस्थांचे उच्चाटन:

उत्पादित वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी वितरणाचे अनेक मार्ग आहेत. या सर्व मार्गांमध्ये मध्यस्थास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. उत्पादक आणि ग्राहक यांमध्ये या मध्यस्थांचे प्राबल्य आहे. मध्यस्थ त्यांच्या सेवेचा मोबदला मोठ्या प्रमाणात घेत असल्याने ग्राहकांना वस्तू वाजवी किमतीत मिळत नाहीत. मध्यस्थांचे अनेक दोष वस्तू व सेवांच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात आढळून येतात. यावर उपाय म्हणून सहकारी संस्थांची स्थापना करून मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे व ग्राहकांना योग्य आणि वाजवी किमतीत वस्तूंचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने सहकार चळवळीस महत्त्व आहे.

११. लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटन

सहकार चळवळ ही मूलतः लोकशाही पद्धतीने कारभार करणारी, व्यवस्थापन बघणारी चळवळ / संस्था आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटने (I.L.O.) ने सामान्य मर्यादित

साधने असलेल्या व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्रित येऊन आपली समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी जी संस्था निर्माण केली जाते, त्या संस्थेस सहकारी संस्था असे म्हटले आहे. लोकशाही पद्धतीने व्यवस्थापन म्हणून व्यवसाय संघटनेस महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

१२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेस समर्थ पर्याय:

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत खासगी क्षेत्राचा प्रभाव, व्यक्तिस्वातंत्र्य, वैयक्तिक लाभप्राप्ती, सरकारी धोरणावर उद्योगपतींचे प्राबल्य असल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळे सर्वसामान्य ग्राहक आणि समाजातील दुर्बल घटक हा उपेक्षित राहतो. समाजात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसते, त्यातून वर्गसंघर्ष वाढण्यास खतपाणी मिळते पर्यायाने देशात अशांतता निर्माण होते. असे होऊ नये यासाठी प्रत्येकास विकासाची समान संधी मिळावी, नीतिमूल्यावर आधारित विकास व्हावा, यासाठी सहकाराचा समर्थ पर्याय म्हणून विचार केला जातो. सहकाराकडून अशा संस्थांना मदत मिळते.

१३. समताधिष्ठित स्वरूप:

समाजामध्ये समताधिष्ठित वातावरण निर्माण करावयाचे असेल, तर सहकार चळवळीच्या माध्यमातून असे वातावरण निर्माण करता येते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोषांवर उपाय, समाजवाद आणि भांडवलशाहीतील सुवर्णमध्य इत्यादी प्रकारांतून देखील या बाबींचा विचार होतो. समान दर्जा, समान ध्येय आणि समान विकासाची संकल्पना इत्यादी बाबींकडे या दृष्टीने लक्ष दिले जाते, कारण समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

१४. समाजहितविरोधी कार्यरत संस्थांचे निर्मूलन आणि त्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण:

समाजहिताच्या विरोधात कार्यरत व्यक्ती समाजाच्या विकासात अडथळे आणतात, एवढेच नव्हे तर त्यांच्या संस्थासुद्धा पद्धतशीरपणे त्यासाठी कार्यरत असतात. अशा संस्थांचे निर्मूलन करण्याचे कार्य सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे करता येते. सहकारी संस्थांचे सभासद त्यांना प्राप्त होणाऱ्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून समाजविकासाचे कार्य करू शकतात, म्हणून सहकाराचे स्वरूप बघताना समाजहित विरोधी कार्यरत संस्थांचे निर्मूलन आणि त्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण या मुद्द्यांचा परामर्श घ्यावा लागतो. वरील सर्व मुद्द्यांच्या आधारे सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट होते. शेवटी "सहकार ही सहकार्यासाठी, एकमेकांच्या आर्थिक विकासासाठी, नीतिमूल्यांवर आधारित असलेली चळवळ आहे" हे विधान सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी पुरेसे आहे.

➤ सहकाराची वैशिष्ट्ये

सहकारी संस्था ही एक ऐच्छिक संघटना असते सर्व सभासद आपल्या समान उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी स्वेच्छेने एकत्रित आलेले असतात. समता व एकता यावर त्याचा विश्वास असतो. अशा **सहकाराची वैशिष्ट्ये** पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. **१) ऐच्छिक संघटन:** सहकारी संस्था ही एक ऐच्छिक संघटना असते सर्व सभासद आपली समान

उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्वच्छेने एकत्रित आलेले असतात. समता व एकता यावर त्याचा विश्वास असतो.

२) **खुले सभासदत्व:** सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सर्वांसाठी खुले असते. जात, धर्म, पंथ, वंश असा भेद न करता सामान हित असणाऱ्या सर्व व्यक्तींना संस्थेचे सभासदत्व दिले जाते.

३) **नोंदणी:** एकत्रित आलेल्या व्यक्ती समुहाने सहकारी कायदानुसार संस्थेची नोंदणी करावयाची असते. नोंदणी अधिकाऱ्याकडे नोंदणी केल्यानंतर सहकारी संस्थेला कायदेशीर अस्तित्व प्राप्त होत.

४) **मतदानाचा समान हक्क / एक व्यक्ती एक मत:** सहकारी संस्थेत 'एक व्यक्ती एक' मत या पद्धतीने सभासदांना मताधिकार दिला जातो. भांडवली संस्थेप्रमाणे एक भाग एक मत असे तत्व नसते. सहकारी संस्थेत कारभार लोकशाही पद्धतीने चालवला जातो.

५) **मर्यादित जबाबदारी किंवा दायित्व:** सहकारी संस्थेतील सभासदाची जबाबदारी हे मर्यादित असते. सहकारी संस्थेतील निर्माण होणाऱ्या तोट्यास सभासदना व्यक्तित्व: जबाबदार धरल जात नाही. फक्त त्यांनी गुंतवलेली रक्कमच गृहीत धरली जाते.

६) **लोकशाही कारभार:** संस्थेचा कारभार लोकशाही तत्वाने चालविला जात असल्यामुळे संस्थेत आर्थिक सत्तेचे केंद्रीयकरण होत नाही. सर्वांना समान संधी प्राप्त होत असते.

७) **सभासद संख्या:** समान हित असलेल्या वेगवेगळ्या कुटुंबातील किमान दहा व्यक्ती सहकारी संस्थेच्या स्थापनेसाठी आवश्यक असतात. जास्तीत जास्त सभासद, सभासद संख्येवर मर्यादा नाही, पण सभासद होणारी व्यक्ती ही त्या विशिष्ट क्षेत्रातील किंवा विभागातील असावी असे बंधन असते.

८) **भांडवलशाही आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यांना जोडणारा दुवा:** सहकार हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यांना जोडणारा महत्त्वपूर्ण आर्थिक दुवा आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला पर्याय म्हणून सहकार चळवळ उदयास आली.

९) **सहकार ही मानवहिताची चळवळ :** सहकार चळवळीच्या माध्यमातून सभासदांना बचत, आर्थिक काटकसर यांची शिकवण देण्यात येते आणि ही शिकवण प्रत्यक्ष अनुभवातून मिळते. सहकार चळवळ ही मानवनिर्मित मानवहिताची चळवळ आहे.

यावरून सहकार ही सर्वाकरिता चालवलेली चळवळ असून, त्यामध्ये प्रामाणिकपणा, समान दर्जा, समान हक्क, एकमेकांबद्दल आदर आदी गुणांचा समावेश होतो. गरीब व श्रीमंत असा भेद सहकारामध्ये केला जात नाही, म्हणूनच सहकार ही जनतेची चळवळ असते आर्थिकदृष्टा कमकुवत वर्गातील व्यक्ती स्वतःची जात, धर्म, पंथ

विसरून समानतेच्या तत्त्वावर एकत्रित येऊन कार्य करतात. सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यांना जोडणारा सुवर्णमध्य आहे. सहकाराचा उगम मानवी संस्कृतीबरोबर झाला आहे. सहकाराचा अर्थ आणि व्याख्या याबाबत प्रत्येकाने वेगवेगळ्या अंगांनी विचार केलेला आहे हेही स्पष्टपणे आढळून येते.

४.५ सहकाराची उपयुक्तता व महत्त्व

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रकारचे दोष आढळून येतात, ज्यामध्ये उत्पादनाच्या साधनांवर मर्यादित व्यक्तीचा अधिकार, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांचे शोषण, वर्णद्वेष, वर्गसंघर्ष, संपत्तीचे असमान वितरण इ. भांडवलशाही व्यवस्थेस पर्याय म्हणून सहकारास महत्त्वाचे स्थान आहे. तथापि सहकाराचे महत्त्व विचारात घेताना अ) आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व, ब) सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व, क) शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व. ड) राज्य व देशाच्या दृष्टिने महत्त्व, इत्यादी घटकांचा विचार करून महत्त्व स्पष्ट करणे उचित ठरेल, सहकाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे:-

अ) आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व:

सहकाराचे आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल-

१. सहकारी संस्थेच्या सभासदांनाच नव्हे, तर समाजातील इतरांनादेखील वाजवी किमतीत वस्तू प्राप्त होतात.
२. गरजेनुसार जीवनावश्यक वस्तूंची खरेदी वाजवी दराने करून आर्थिकदृष्ट्या जीवनमान उंचावले जाते.
३. मध्यस्थ किंवा सावकारामार्फत अवाजवी दराने कर्ज न घेता सहकारी पतसंस्था किंवा सहकारी बँकांतून शासनाने रिझर्व्ह बँकेने निश्चित केलेल्या व्याजदराने कर्ज मिळते.
४. विविध प्रकारच्या लघु आणि कुटिरोद्योगांना सहकारी पतसंस्थांकडून उचित दराने कर्जपुरवठा होतो.
५. स्वतः घर बांधणे किंवा फ्लॅट घेणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वप्न असते. हे केवळ सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या माध्यमातून साकारले जाते.
६. कृषी उत्पादित माल सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून विक्री केल्यास शेतकऱ्यांची फसवणूक टाळता येते व पिळवणुकीस पायबंद बसतो.
७. खासगी क्षेत्रातील व्यापारी आणि उत्पादकांच्या मत्केदारीस आळा बसविता येतो.

ब) सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व - सहकाराचे सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येते -

१. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना सामाजिकदृष्ट्या एकत्र आणले जातात.
२. समान उद्दिष्टांच्या माध्यमातून सामाजिक विकास होतो.
३. आपापसात परस्पर प्रेम आणि आपुलकी निर्माण केली जाते.
४. सभासदांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वावलंबनाचा मंत्र शिकविला जातो.
५. समाजास व्यसनाधीनतेपासून दूर ठेवले जाते.
६. सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.

७. सभासदांना बचतीची आणि काटकसरीची सवय लावली जाते.
८. समाजात विकासाची भावना निर्माण करून वाढीस लावली जाते.
९. समाजाचे नीतिधैर्य वाढविले जाते.

क) शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व - सहकाराचे शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल-

१. शिक्षण संस्था स्थापन करून सर्व प्रकारचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले जाते.
२. सभासदांना सहकाराचे लोकशाही नीतिमूल्यांचे शिक्षण दिले जाते.
३. सभासदांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यात सुसंस्कृतपणाची भावना वृद्धिंगत केली जाते.
४. मानवी नीतिमूल्ये जोपासण्याचे आणि स्पर्धा, द्वेष टाळून विकास करण्याचे शिक्षण दिले जाते.

ड) राज्याच्या किंवा देशाच्या दृष्टीने महत्त्व - सहकाराचे राज्याच्या किंवा देशाच्या दृष्टीने महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल-

१. देशाच्या आर्थिक विकासाचा संदर्भ हा सहकार चळवळीशी जोडला जातो.
२. सहकारामध्ये समानतेच्या तत्वावर विकासाला महत्त्व दिले जात असल्याने सरकारी धोरणे सहकारी संस्थांना अनुकूल राहू शकतात.
३. सहकाराच्या माध्यमातून अनेक सरकारी योजना प्रभावी पद्धतीने राबविण्यात येतात.
४. सरकारकडून सहकारी संस्थांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत दिली जाते.
५. जनकल्याणासाठी सरकारकडून जे कार्य अभिप्रेत आहे, परंतु सरकारला करता येत नाही, अशी सर्व कार्ये सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जातात.

४.६ सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व

- **शेती विकासाचा चालना:** शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाची योग्य किंमत मिळवून देण्याच्या दृष्टीने सहकारी संस्थांची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरली आहे. शेती, शेतीसाठी पाणीपुरवठा, भांडवल तसेच गृहनिर्माण, कमी नफा घेवून वस्तू विनीमय, कर्जपुरवठा, शिक्षण, गरजेच्या वस्तू आदी बाबींमध्ये सहकाराचे महत्त्व आहे
- **ग्रामीण कमकुवत वर्गाचे हितरक्षण:** सहकारी संस्थांमध्ये वेगवेगळ्या कामासाठी व्यक्तींची गरज भासते. त्यामुळे स्थिर रोजगार उपलब्ध होतो. आर्थिक क्षेत्रात पिळवणूक करणाऱ्या वाढत्या विघातक प्रवृत्तींना आळा घालण्याचे आणि ग्रामीण भागातील लोकांचे विशेषतः कमकुवत वर्गाचे हितरक्षण करण्यासाठी सहकारी चळवळ ही एक प्रभावी आघाडी बनत चालली आहे.
- **ग्रामीण विकास व पतपुरवठा सहकारी संस्थांचे जाळे:** पश्चिम महाराष्ट्रात ग्रामीण विकासामध्ये सहकारी चळवळीचे स्थान फार मोठे आहे. शेती आणि ग्रामीण विकासाची जबाबदारी असलेल्या शासनाच्या कामगिरीपेक्षा महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळींचा सिंहाचा वाटा आहे. सहकारी यंत्रणेद्वारा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांचा सहभाग ग्रामीण विकासात महत्त्वाचा ठरला आहे. शासनाच्या विकास योजनांचा पुरेपूर फायदा घेण्यासाठी सहकारी यंत्रणा अधिक उपयोगी ठरते. त्याचप्रमाणे दुग्धव्यवसाय व

उपसासिंचन योजनाद्वारे शेतीसाठी पाणीपुरवठा करण्याचे महान कार्यही सहकारी संस्थाच करित आहेत. गूळउत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यासाठी सहकारी गुन्हाळ घर, मार्केटिंगसाठी खरेदी-विक्रीसंघ, सहकारी साखर कारखाने व उसापासून उपपदार्थ बनविण्यासाठी सहकारी अर्कशाळा, कागद कारखाने किंवा विविध उपयोगी रसायने तयार करणारे कारखानेही उभारले जात आहेत. शेतीला संलग्न अशा प्रकारची यंत्रणा सहकारी तत्त्वावर आज वापरली जात आहे.

- **ग्रामीण भांडवल निर्मितीला चालना:** भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीचे स्थान व सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत, समाजवादी समाजरचनेच्या ध्येयानुसार खाजगी व सार्वजनिक उपक्रमाबरोबर, सहकारी अर्थव्यवस्थेचाही मोठा वाटा आहे. सहकारी चळवळीद्वारे ग्रामीण भांडवल निर्मितीला चालना मिळत आहे.
- **ग्रामीण रोजगारात वाढ:** सहकारी चळवळी मुले ग्रामीण भागात अनेक शेती व शेती संबंधित उद्योगांना चालना मिळाली. शेतकी सहकारी संस्था, औद्योगिक सहकारी संस्था, दुग्ध सहकारी संस्थाचे जाळे देशात विशेषतः महाराष्ट्रात निर्माण झाले. या संस्थांच्या व त्यांच्या कार्यातून ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगारला चालना मिळाली.
- **ग्रामीण उद्योग व व्यापारात वाढ:** सहकारी चळवळीतील सहकारी पतपुरवठा दुग्धउत्पादन, साखरउत्पादन, कृषीमालाचे उत्पादन, बदकेपालन-ससेपालन उत्पादन, कृषी मालाचे विपणन, सहकारी गृहनिर्माण संस्थांबरोबरच मजूर, जंगल कामगार, आदिवासी, मच्छीमार, यांसारख्या दुर्बल घटकांच्या सहकारी संस्थांनी कृषि-ग्रामीण व नागरी भागाच्या विकासात मोलाची भर टाकली आहे.
- **ग्रामीण नेतृत्व विकास:** शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे, गरजू आणि दुर्बल घटकांना एकत्रित करून संघटनेच्या माध्यमातून आवश्यक त्या सेवा, उत्पादने हाती घेणे 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर चालविणे. सर्व गरजूंना मुक्त प्रवेश देणे, लोकशाही पद्धतीने कारभार चालविणे या मूलसिद्धांतावर सहकारी चळवळ आधारित आहे, या कामी खंबीर व सक्षम नेतृत्वाची गरज असते. सहकारी चळवळी च्या माध्यमातून आज ग्रामीण भागात असे नेतृत्व मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेले पहावयास मिळते.
- **विविध सहकारी संस्थांचा विकास:** सहकारी संस्था आपल्या सदस्यांच्या सामाजिक गरजांकडे वाढत्या प्रमाणात लक्ष घालू लागल्या आहेत. दुग्धउत्पादन, साखरउत्पादन, कृषीमालाचे उत्पादन विपणन सहकारीसंस्था, बालस्वास्थ्य व वृद्धांसाठी दिवसभराची काळजी घेणाऱ्या केंद्राची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. अशा संस्थांना आवश्यक ते अर्थसाहाय्य व सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न सहकारी ग्रामीण व नागरी समाजामध्ये क्रीडास्पर्धा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करून संपूर्ण समाजाचे जीवन समृद्ध करू लागल्या आहेत.

४.७ सहकारातील उणीवा काय व त्यावर उपाय

सहकारी चळवळ भारतात असमान वाढीस लागलेली आहे. महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक व उत्तर प्रदेशात काही प्रमाणात ही चळवळ जोमात आहे. पुर्वेकडील राज्यांत तर ही चळवळ नावालाच आहे. सहकारी संस्थांमध्ये परस्पर सहकार्याचा अभाव दिसतो. उदा. छोट्या ग्राहक दुकानांनी लागणारा माल मध्यवर्ती ग्राहक भांडारातून घ्यावा, मध्यवर्ती ग्राहक भांडाराने राज्य ग्राहक भांडारातून तर त्यांनी राष्ट्रीय ग्राहक भांडारातून माल घ्यावा हे मार्गदर्शक तत्व कोणी पाळत नाही तर सगळे खाजगी व्यापाऱ्यांकडून माल घेतात. आकडेवारी असे सांगते की राष्ट्रीय व्यापारी उलाढालीत सहकाराचा वाटा जेमतेम १०% आहे. सहकारी संस्थेतील सभासदांना सहकाराची तत्वे, शिक्षण देण्याची नियमात तरतूद आहे. किती संस्था आपल्या सभासदांना हे शिक्षण देतात? प्रमाण फारच नगण्य आहे. बहूतेक संस्था या हितसंबंधी गटाकडे आहेत. त्या स्वार्थी पद्धतीने चालवल्या जातात. सदोष कर्जवाटप व वाटप झालेली कर्जे वसूल न करणे ही सहकारी संस्थांना लागलेली किड आहे. अकूशल राजकिय नेतृत्व, भ्रष्टाचार, सहकारी संस्था म्हणजे खाजगी मालमत्ता अशी प्रवृत्ती बळावते आहे.

सहकाराची झालेली वाढ हि केवळ संख्यात्मक वाढ होती, गुणात्मक नव्हती असे नाईलाजाने म्हणावे लागते कारण सहकाराचे वरील फायदे बघीतल्यास आपल्या समाजाची जी काही प्रगती व्हायला पाहीजे ती झालेली नाही. पहिल्यांदा सहकारी तत्वावर पतपेढ्या शेतकऱ्याला सावकारी पेचातून बाहेर काढण्यासाठी निर्माण झाल्या. शेतकरी सावकारी कर्जातून पिळून निघत होता. आजही तिच परिस्थिती आपण बघतो. शेतकरी आजही आत्महत्या करत आहेत. ग्राहक आजही वाजवी भावात माल मिळवू शकत नाही. नोंदणी झालेल्या सहकारी संस्था जास्त आहेत व कामे करणाऱ्या कमी. सहकारी संस्थेचा प्रत्येक सभासद हा सहकाराची तत्वे बाणणारा पाहीजे. अनेकांना सहकारी संस्था ही काहीतरी नैतिक अधिष्ठान असणारी संस्था आहे हेच मान्य नसते. सहकारी संस्थेतील संचालक, अधिकारी, सेवक मनाला येईल तसे निर्णय घेतात. त्यामुळे दुसऱ्या पक्षावर अन्याय होतो.

सहकारातील उणीवा व उपाय

- **अकार्यक्षम संस्था,** सहकारी संस्थां व पतपेढ्या मध्ये विकासासाठी आवश्यक व्यवस्थान नसल्याने अनेक वेळा अनावश्यक खर्च वाढून संस्थांमधील तोटा वाढत असे. चांगले व्यवस्थान ही एक गरज असून ज्या संस्थांमधील व्यवस्थान सुधारले, त्या संस्थांनी प्रगती केली.
- **थकबाकीचे वाढते प्रमाण:** थकबाकीत व थकबाकीदार ही या संस्थांमधील एक मोठी समस्या आहे. आर्थिक व्यवहार करणाऱ्यां इतर व्यावसायिक संस्थां व बँक प्रमाणे आर्थिक व व्यावसायिक धोरणांच्या अभावामुळे दिलेली कर्जे वसूल न झाल्याने सहकारी संस्थां डबघाईला आल्या. डॉ. धनंजयराव गाडगीळांनीही थकबाकी राहू नये व थकबाकी वसूल करण्याबाबत जे काही वक्तव्य केले ते सत्य आज समोर येताना दिसते.
- **भ्रष्टाचार:** सहकार क्षेत्रात बोकाललेल्या भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी सहकार कायदा सक्षम असतानाही त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे केली जात नाही. राज्यकतेच भ्रष्टाचारी बनल्याने तो आपल्या गटाचा आहे म्हणून त्याच्या दुष्कृत्यावर

पांघरुण घालतात, त्याला संरक्षण देतात. सरकारमधील नोकरशहा, अधिकारी हे धुतल्या तांदळासारखे स्वच्छ नाही. त्यांनाही प्रलोभणाची आशा असते. या त्रुटीमुळे सहकार क्षेत्र अडचणीत सापडले आहे.

- **नियम न पाळण्याची वृत्ती:** सहकारी संस्थांत अनेक संधीसाधू, दलाल, सावकारांचे वर्चस्व आहे. निष्ठावंत नेते, कार्यकर्ते आदी मागे पडत आहेत. आपल्या सरकारचे धोरणही याला काही प्रमाणात कारणीभूत आहे. प्रत्येक राज्य सहकाराकडे वेगवेगळ्या नजरेने बघते. कायद्याने वेळकाढू पणा स्विकारला आहे. धडाडीचे निर्णय घेतले जात नाही. नियमांबाबत चालढकल केली जाते. संस्थेचे आर्थिक परिक्षण काटेकोर पणे केले जात नाही. यामुळे सहकारी संस्थेची वाढ निकोप होत नाही.
- **नेते व सावकारांचे वर्चस्व:** सहकार चळवळ हि राजकीय व्यक्ती व स्वार्थी लोकांच्या हातातले बाहूले बनले आहे. सहकारातील बऱ्याच व्यक्ती या राजकीय, व्यापारी असतात. त्यांना सहकाराबद्दल फारशी आस्था नसते. आपल्याच लोकांना कर्जपुरवठा करणे, आपलाच माल विक्रीला ठेवणे, भ्रष्टाचार, आपल्याला अनुकूल नियम बनवणे आदी गोष्टी ते अवलंबतात. त्यामुळे सहकाराच्या तत्वाला हरताळ फासला जातो. राजकीय नेते व सावकार यांचे या संस्थांवरील वर्चस्व व मनमानी हा आणखीन एक या संस्थांच्या विकासातील अडथळा ठरला. राजकीय नेते व सावकार यांनी आपल्या स्वार्थ करीता बऱ्याचदा अशा संस्थांचा वापर केल्याची उदाहरणे आहेत.

उपाय: केंद्राने केलेल्या ९७ व्या घटना दुरुस्तीमुळे राज्य सरकारने सहकार कायदा तयार केला असून १६ फेब्रुवारी २०१३ पासून हा नवीन कायदा अस्तित्वात आला.

- **नवीन सहकार कायदा अंमलबजावणी:** सहकार कायद्याने रस्ता तयार करण्यात आणि सहकार चळवळला योग्य दिशा देण्यामध्ये मोठी भूमिका बजावली. सहकारी संस्थांचे अस्तित्व सुनिश्चित करण्यात कायदेशीर चौकट खूप महत्त्वाची आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविध कायद्यांची पूर्तता करण्यात आली स्थानिक तसेच राज्य पातळीवर सहकारी संस्थांच्या गरजांची पूर्तता करण्यात लक्षणीय पावले उचलली गेली आहेत, तरी नवीन कायदाची परिणामकारक अंमलबजावणी तातडीची गरज आहे.
- **थकित कर्जवसूली:** अनेक वेळा श्रीमंत शेतकऱ्यांनीही कर्जाचे हप्ते योग्य वेळी भरण्याचे टाळले. कर्ज वसूल अभावाचे रुपांतर वाढत्या NPA मध्ये झाले. थकित कर्जवसूली तातडीची गरज आहे. डॉ. धनंजयराव गाडगीळांनी थकबाकी राहू नये व थकबाकी वसूल करण्याबाबत जे काही वक्तव्य केले होते, ते सत्यात उतरलेले आपण अनुभवतो.
- **प्रभावी नेतृत्व:** चांगले नेतृत्व ही केवळ सहकार निर्माण करण्यासाठीच नव्हे तर, सदस्य आणि सदस्यांसाठी एक दृष्टी, प्रेरणा आणि मार्गदर्शन प्रदान करणेसाठी पूर्व-आवश्यक अट आहे. सहकारी संस्थांना एक प्रामाणिक, कुशल, उत्साही आणि समर्पित नेता हवा ...सहकारी संस्थांना त्यांचा उद्देश साध्य करता येईल.
- **सहकाराच्या तत्वांचा पुरस्कार:** धडाडी आदी काही धोरणे प्रभावीपणे अवलंबली नाहीत तर सहकारी चळवळीची स्वाहकारी चळवळ लवकरच बनेल. सहकाराच्या

तत्वांचा पुरस्कार केला पाहीजे. ही तत्वे दुसऱ्यांना पटवून द्या. नियमांचा आग्रह धरा. एक पणती पेटली की त्या पणतीने आपण इतर सर्व पणत्या पेटवू शकतो.

४.८ समारोप

सहकार ही चळवळ आहे. सहकार चळवळीच्या माध्यमातून अनेक संस्था स्थापन केल्या जातात. सहकारी संस्थांचा उद्देश नफा प्राप्ती नसला तरी सभासदांच्या गरजांकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते. ग्राहकांना कमीत कमी किमतीमध्ये उत्कृष्ट दर्जाच्या वस्तू उपलब्ध करून दिल्या जातात. सहकारी संस्थेच्या आर्थिक कार्याच्या माध्यमातून जमीन सुधारणा, जलसिंचनाच्या सोयी, तांत्रिक ज्ञान, जमिनीचे तुकडे जोडणे, खते व बी-बियाण्यांचा पुरवठा, पतपुरवठा, विजेचा पुरवठा आणि ग्राहकांसाठी वेगवेगळ्या वस्तूंचा पुरवठा केला जातो. सहकार चळवळी शिवाय ग्रामीण भागातील असंघटित दुर्बल व छोट्या शेतकऱ्यांना स्पर्धेच्या या आधुनिक युगात वाटचाल करणे केवळ अशक्य झाले असते, म्हणून सहकार चळवळ हा शेतीनिष्ठ ग्रामीण समाजाचा आधारस्तंभ आहे.

४.९ स्वाध्याय

---

१. सहकाराची संकल्पना स्पष्ट करून सहकाराची वैशिष्ट्ये थोडक्यात सांगा.
२. सहकारचे स्वरूप सांगून सहकाराची व्याप्ती विशद करा,
३. सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व सांगा.
४. सहकाराचे सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक फायदे सांगा.

४.१० संदर्भग्रंथ

---

1. *Micro Finance & Women Empowerment, B. Malleswari Serials Publications, New Delhi, India.*
2. *Micro Finance & Rural Development in India - S.K. Das, B.P. Nanda & Rath, New Century Publications,*
3. *New Delhi, India.*
4. *भारतीय अर्थव्यवस्था - प्रा. एन. एल. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स,*
5. *स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्था - भोसले, काटे, फडके प्रकाशन.*
6. *.डॉ. भालेराव देसाई भारतीय अर्थव्यवस्था बँकर टूटपूर नीराली प्रकाशन, पुणे*
7. *डॉ. विजय कविमंडन कृषि अर्थशास श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर २०००,*
8. *अल्पबचत नियोजन (बचत गट) - मा. डॉ. एम्. यू. मुलाली, डायमंड पब्लिकेशन्स*

५

सामाजिक बदल

पाठ्य रचना :

- ५.० उद्दिष्ट
- ५.१. परिचय
- ५.२. सामाजिक बदलाची संकल्पना
- ५.३. सामाजिक बदलाचे स्वरूप
- ५.४. सामाजिक बदलाचे घटक
- ५.५. सामाजिक बदलाची कारणे
- ५.६. ग्रामीण सामाजिक जीवनात बदल
- ५.७. सारांश
- ५.८. स्वअभ्यास-

५.०. उद्दिष्टे

- 1) सामाजिक बदलाची संकल्पना समजून घेणे.
- 2) सामाजिक बदलाचे स्वरूप अभ्यासणे (
- 3) सामाजिक बदलाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- 4) ग्रामीण समाजजीवनातील बदलांचा अभ्यास करणे.
- 5) सामाजिक बदलासाठी लोकसहभागाचा अभ्यास करणे.

५.१. परिचय

सामाजिक बदल म्हणजे समाजाच्या सामाजिक व्यवस्थेतील बदलमाजिक सा . बदलामध्ये निसर्गातील बदल, सामाजिक संस्था, सामाजिक वर्तन किंवा सामाजिक संबंध यांचा समावेश असू शकतोसामाजिक बदल सामाजिक प्रगती किंवा सामाजिक सांस्कृतिक .

उत्क्रांतीच्या, समाज द्वंद्वत्मक किंवा उत्क्रांतीवादी मार्गाने पुढे सरकणारा तात्विक व वैचारिक कल्पनेचा संदर्भ घेऊ शकतात. आर्थिक रचनेतील -याचा संदर्भ सामाजिक . प्रतिमानात्मक बदलाचा संदर्भ असू शकतो, उदाहरणार्थ सरंजामशाहीपासून भांडवलशाहीकडे वळणे. त्यानुसार मार्क्सवादात मांडलेल्या समाजवादी क्रांतीसारख्या . सामाजिक क्रांतीचा किंवा महिला मताधिकार किंवा नागरी हक्क चळवळीसारख्या इतर सामाजिक चळवळींचाही संदर्भ असू शकतो.

सामाजिक बदल सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शक्तीद्वारे चालवले जाऊ शकतात . खेड्यातील सामाजिक जीवनाची स्वतःची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत . गावातील सामाजिक जीवनाचे नियम प्रशासनातील हुकूमशाही आणि श्रेणीबद्ध मानदंडांना बळकट करतात. ग्रामीण सामाजिक जीवन ., जे श्रेणीबद्ध विनिमय संबंधांवर आधारित आहे, ते सार्वजनिक संस्थांमधील नागरी सेवकांच्या वर्तनावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पाडते . समाजशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार, भारतीय खेड्यांची व्याख्या करण्यासाठी त्यांची लोकसंख्या, भौतिक रचना आणि उत्पादन पद्धती निश्चितच महत्त्वाच्या आहेत . 'भारत हा खेड्यांचा देश आहे' असे म्हणतात . शेती हा भारतीयांचा मुख्य व्यवसाय आहे आणि भारतातील बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात . साधारणपणे, एका गावात पाच हजारांपेक्षा कमी लोक असतात . आपली गावे आपले सामाजिक बंध दृढ करण्यात आणि आपल्या समाजात स्थिरता आणण्यासाठी एकमेकांना अनेक प्रकारे मदत करतात. आपली गावे . आपल्या समाजाला आपली संस्कृती जपण्यासाठी मदत करतात.

अलीकडच्या काळात भारतीय ग्रामीण समाजात लक्षणीय बदल झाले आहेत, विशेषतः जमीन सुधारणा कायद्यांच्या मालिकेमुळे स्वातंत्र्यानंतर . या बदलाची गती वाढली आहे . भारत हा विविधतेचा देश आहे आणि भारताला समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. समाजजीवनातील वैविध्य समाजाच्या बहुसामाजिक-, बहुभाषिक, बहु-धार्मिक आणि बहु-जातीय स्वरूपामध्ये दिसून येते. रचनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे भारतीय सामाजिक सं . लहान खेड्यांमध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण वस्ती, बहुजातीय सामाजिक -धार्मिक आणि बहु-अलीकडच्या वर्षांत . ओळख आणि सामाजिक जीवनात कुटुंबाची महत्त्वपूर्ण भूमिका, जातीय संघटना सामाजिक जीवनात खूप सक्रिय झाल्या आहेत; परिणामी देशाच्या विविध भागांमध्ये जातीय संघर्ष निर्माण झाला आहे.

५ २. सामाजिक बदलाची संकल्पना:

विस्तारपणे सांगायचे तर, सामाजिक बदल या दोन प्रकारच्या प्रक्रिया आहेत. एक सामाजिक व्यवस्था टिकवून ठेवणारी आणि दुसरी जी व्यवस्थेत बदल घडवून आणते आणि व्यवस्था बदलते. क्रियांना अनुसूचतापहिल्या प्र ., यथास्थिती आणि सातत्य असे म्हटले जाऊ शकते. सांस्कृतिक आणि संरचनात्मक बदलाची प्रक्रिया म्हणून दुसऱ्या . सामाजिक बदल हा सार्वत्रिक असल्याने त्याचा न . संबोधले जाऊ शकते. मुना आणि घटक वेळोवेळी आणि ठिकाणे बदलू शकतात किंवा सामाजिक हा बदल एखाद्या समाजाच्या . घटनेच्या संबंधात काळ आणि इतिहासाच्या घटकांच्या दृष्टीने पाहता येतो

मॅकआयव्हर आणि पेज यांनी 1967 मध्ये या संदर्भात लिहिले आहे:

"समाज फक्त काल ही एक क्रमानुसार अस्तित्वात असतो-केवळ प्रक्रिया नसून सध्याच्या नातेसंबंधाचा बदलणारा समतोल आहे." सामाजिक बदल हा सांस्कृतिक किंवा सभ्यता बदलापेक्षा वेगळा आहेसामाजिक बदलामध्ये सामाजिक संबंधांवर भर दिला . जातो

सामाजिक रचना हे नातेसंबंधांचे एक जाळे आहे जेथे सामाजिक संबंधांमध्ये भाग घेणारे सदस्य टिकून राहतातसामाजिक बदल म्हणजे समाजरचनेतील बदलसामाजिक मूल्ये ., संस्था, आर्थिक व्यवसाय, मालमत्ता संबंध, वैयक्तिक आणि भूमिका वितरणातील बदल ही आधुनिक समाजातील सामाजिक बदलाची उदाहरणे म्हणून सूचित केली जातातवेळ ., जागा आणि अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने सामाजिक बदल नेहमीच सापेक्ष असतोया तीन . सामाजिक बदलाला विरोध हे .ची तुलना करता येतेघटकांच्या आधारे बदलाच्या नमुन्यां देखील एक सामान्य वैशिष्ट्य आहे कारण बदलामुळे चालू असलेल्या सामाजिक व्यवस्था आणि संबंधांना त्रास होतोसामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम झालेल्या . लोकांकडून प्रतिकार नोंदविला जातो.

किंग्सले डेव्हिस यांनी 1967 मध्ये सामाजिक बदलाच्या आकलनासंदर्भात अनेक प्रश्नांची यादी केली आहेसामाजिक परिवर्तनाची दिशा कोणती .? सामाजिक बदलाचा दर किती आहे? सामाजिक बदलाचे स्रोत काय आहे? सामाजिक बदलाचे कारण काय? सामाजिक बदलाचे कारण निसर्गात कमालीचे निर्धारवादी आहे का? सामाजिक बदलाला अपेक्षित दिशेने नियंत्रित करता येईल का?

पीटर एल बर्गर आणि ब्रिजिट बर्गर यांनी 1976 मध्ये असे म्हटले आहे की "सामाजिक बदलाचा अनुभव हा एक शिस्त म्हणून समाजशास्त्राचा गाभा आहेउत्प्रेरक सामाजिक . बदलांना बौद्धिक प्रतिसाद म्हणून समाजशास्त्र विकसित केले गेले आहे.

सामाजिक बदलाचे प्रमुख सिद्धांत

बदल दोन स्रोतांमधून येतोएक स्रोत म्हणजे यादृच्छिक किंवा अद्वितीय घटक जसे की . हवामानकिंवा लोकांच्या विशिष्ट गटांची उपस्थिती .दुसरा स्रोत म्हणजे पद्धतशीर घटक . उदाहरणार्थ, यशस्वी विकासासाठी समान सामान्य गरजा व बाबींची आवश्यकता असतात; जसे की स्थिर आणि लवचिक सरकार, पुरेशी मुक्त आणि उपलब्ध संसाधने आणि समाजातील विविध सामाजिक संस्थातर ., एकंदरीत, सामाजिक बदल हे सहसा काही यादृच्छिक किंवा अद्वितीय घटकांसह पद्धतशीर घटकांचे संयोजन असतेसामाजिक . सामान्यतः .हेतुबदलाचे अनेक सिद्धांत आ, बदलाच्या सिद्धांतामध्ये बदलाचे संरचनात्मक पैलू (जसे की लोकसंख्येतील बदल), सामाजिक बदलाची प्रक्रिया आणि यंत्रणा आणि बदलाच्या दिशा यांसारख्या घटकांचा समावेश असावा.

हेगेलियन: बदलाचे परिपूर्ण हेगेलियन द्वंद्वतात्मक मॉडेल विरोधी शक्तींच्या परस्परसंवादावर आधारित आहेक्षणीक स्तब्धतेच्या बिंदूपासून प्रारंभ करून ., अँटीथिसिसने प्रतिवाद

केलेला प्रबंध प्रथम संघर्ष उत्पन्न करतो आणि त्याचा परिणाम नंतर नवीन संश्लेषणात होतो.

मार्क्सवादी: मार्क्सवाद इतिहासाची द्वंद्वात्मक आणि भौतिकवादी संकल्पना मांडतो .
.जातीचा इतिहास हा सामाजिक वर्गांमधील मूलभूत संघर्ष आहेमानव

कुहनियन: विज्ञानाचे तत्वज्ञानी थॉमस कुहन यांनी कोपर्निकन क्रांतीच्या संदर्भात 'वैज्ञानिक क्रांतीची रचना' मध्ये असा युक्तिवाद केला आहे की लोकांनी एक अकार्यक्षम सामाजिक पेच अथवा प्रतिमान सोडवण्याची शक्यता नाही, जरी अनेक संकेत असूनही, प्रतिमान योग्यरित्या कार्य करत नाही, जोपर्यंत एक चांगला नमुना तयार होत नाही .

हेरॅक्लिटन: ग्रीक तत्ववेत्ता हेरॅक्लिटस याने बदलाबद्दल बोलण्यासाठी नदीचे रूपक वापरले आहे, "नद्यांमध्ये पाऊल ठेवले तरी आणि इतर पाण्याचा प्रवाह मात्र समान राहतो हेराक्लिटस येथे .".हे सुचवत आहेत की, नदी नदीच राहण्यासाठी, सतत बदल घडत असावेतअशा प्रकारे एखाद्याला हेराक्लिटन मॉडेल सजीवांच्या समांतर असे वाटू . शकते, ज्यांना जिवंत राहण्यासाठी सतत बदलत राहणे आवश्यक आहेया दृष्टिकोनाचा . बदल सिद्धांत समकालीन उपयोग सामाजिकबीज स्तरावर दर्शविला गेला आहे जो उद्भवण्याच्या जटिलतेच्या सिद्धांताच्या सहकारी क्षेत्रातून तयार होतो.

माओवादी: चिनी तात्विक कार्य डाओ डी जिंग पाण्याचे रूपक बदलाचे आदर्श घटक म्हणून वापरतेपाणी ., जरी मऊ आणि हळुवार असले तरी, कालांतराने त्याच्या मार्गातील दगड नष्ट होईल या मॉडेलमधील बदल .जरी अदृश्य असला तरी हा नैसर्गिक, सामंजस्यपूर्ण आणि स्थिर असला पाहिजे.

तुमची प्रगती तपासा -

प्रश्नसामाजिक बदलाच्या प्रमुख सिद्धांतांवर छोटी टीप लिहा -

---

५ ३. सामाजिक बदलाचे स्वरूप

सामाजिक बदल म्हणजे समाजाच्या सामाजिक व्यवस्थेतील बदलदलामध्ये सामाजिक ब . निसर्गातील बदल, सामाजिक संस्था, सामाजिक वर्तन किंवा सामाजिक संबंधांचा समावेश असू शकतो सामाजिक बदल सामाजिक प्रगती किंवा .समाज द्वंद्वात्मक किंवा उत्क्रांतीवादी मार्गाने पुढे सरकणारा तात्विक विचार आणि सामाजिक सांस्कृतिक उत्क्रांतीच्या कल्पनेचा संदर्भ घेऊ शकतात हा .संदर्भ सामाजिकआर्थिक रच-नेतील प्रतिमानात्मक बदलाचा संदर्भ असू शकतो, उदाहरणार्थ सरंजामशाहीपासून दूर जाणे आणि भांडवलशाहीकडे जाणे . वादात मांडलेल्या समाजवादी क्रांतीसारख्या सामाजिक क्रांतीचा किंवा त्यानुसार मार्क्स

गरी हक्क चळवळीसारख्या इतर सामाजिक महिलांच्या मताधिकार किंवा ना चळवळीचाही संदर्भ असू शकतो.

सामाजिक बदल सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शक्तीद्वारे चालवले जाऊ शकतात .सामाजिक बदल म्हणजे समाजाच्या सामाजिक व्यवस्थेतील बदल . सामाजिक बदलामध्ये निसर्गातील बदल, सामाजिक संस्था, सामाजिक वर्तन किंवा सामाजिक संबंधांचा समावेश असू शकतोयापैकी .हे सर्व बदल परस्परावलंबी आहेत . .कोणत्याही एकामध्ये बदल केला तर दुसऱ्यामध्ये बदल होईल

---

५ ४. सामाजिक बदलाचे घटक

---

१) भौतिक वातावरण: भौतिक वातावरणातील मोठे बदल जेव्हा घडतात तेव्हा ते खूप सक्तीचे असतातउत्तर आफ्रिकेतील वाळवंटातील कचरा एकेकाळी हिरवागार आणि भरीव . .होताजसजसे हवामान बदलते तशी मातीची झीज होते आणि तलाव हळूहळू दलदलीत आणि शेवटी मैदानी बनतातसंस्कृतीवर अशा बदलांचा मोठ्या प्रमा .णावर परिणाम होतो . काहीवेळा ते बदल इतक्या हळूवारपणे घडतात की त्यांच्याकडे लक्ष दिले जात नाही . ;मानवी गैरवापरामुळे भौतिक वातावरणात खूप जलद बदल होऊ शकतात ज्यामुळे लोकांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन बदलू शकतेजंगलतोडीमुळे जमिनीची धूप होते आणि . .पाऊस कमी होतोजगातील बहुतेक ओसाड जमीन आणि वाळवंट जमीन मानवी अज्ञान आणि गैरवापराचा पुरावा आहेसर्वात महान सभ्यतेच्या पतनात पर्यावरणाचा नाश हा . इतिहासात अनेक मानवी समूहांनी स्थलांतराद्वारे त्यांचे .किमान योगदान देणारा घटक आहे भौतिक वातावरण बदलले आहेआदिम समाजा .तील सदस्य त्यांच्या भौतिक वातावरणावर थेट अवलंबून असतात. त्यांचे वेगळ्या वातावरणात स्थलांतर झाल्यामुळे संस्कृतीत मोठे बदल होतातसभ्यता संस्कृतीची वाहतूक करणे आणि नवीन आणि भिन्न वातावरणात . .सराव करणे सोपे करते

२) लोकसंख्येतील बदल: लोकसंख्येतील बदल हा एक सामाजिक बदल आहे आणि तो सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांमध्ये देखील प्रासंगिक घटक बनतो जेव्हा .एखादी व्यक्ती कमी महत्वाची असते तेव्हा आदरातिथ्य पद्धत कमी होते, दुय्यम गट संबंध वाढतात, संस्थात्मक संरचना अधिक विस्तृत होतात आणि इतर अनेक बदल होतातएक . स्थिर लोकसंख्या बदलाचा प्रतिकांकार करण्यास सक्षम असू शकते परंतु वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येने स्थलांतर, उत्पादकता सुधारणे किंवा उपासमार होणे अशा समस्या निर्माण होऊ शकतातहून ., वायकिंग्स आणि इतर अनेकांचे महान ऐतिहासिक स्थलांतर आणि विजय मर्यादित संसाधनांवर वाढत्या लोकसंख्येच्या दबावातून उद्भवले आहेतस्थलांतर . ते एखाद्या गटाला नवीन वातावरणात आणते आणि पुढील बदलांना प्रोत्साहन देते कारण .त्याला नवीन सामाजिक संपर्कांच्या अधीन करते आणि नवीन समस्यांना तोंड देते .लोकसंख्येतील कोणताही मोठा बदल संस्कृती अपरिवर्तित ठेवत नाही

३) सामाजिक रचना: समाजाची रचना त्याच्या समाज बदलाच्या दरावर सूक्ष्मातीत परिणाम करते .समाज बदल उच्च केंद्रीकृत नोकरशाही बदलाच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी खूप अनुकूल असतो. काहीवेळा नोकरशाहीचा वापर बदल दडपण्याच्या प्रयत्नात केला गेला आहे .जेव्हा एखादी संस्कृती अत्यंत एकात्मिक असते आणि त्यातील प्रत्येक घटक इतर सर्व घटकांशी योग्यरित्या विणलेला असतो, तेव्हा परस्पर परस्परावलंबी प्रणालीमध्ये बदल करणे कठीण आणि महाग असते परंतु जेव्हा संस्कृती कमी प्रमाणात .जतन केली जाते व काम, खेळ, कुटुंब, धर्म आणि इतर क्रियाकलाप एकमेकांवर कमी प्रमाणात अवलंबून असतात तेव्हा बदल करणे सोपे आणि वारंवार होतेरचित समाज एक घट्ट सं . ज्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीची भूमिका, कर्तव्ये, विशेषाधिकार आणि दायित्वे तंतोतंत आणि कठोरपणे परिभाषित केली जातात, तेव्हा अधिक सैल संरचित समाजापेक्षा बदलांना कमी महत्व दिले जाते ,तेथे भूमिका, अधिकार, विशेषाधिकार आणि दायित्वे वैयक्तिक पुनर्रचनासाठी अधिक खुली असतात.

४) वृत्ती आणि मूल्ये: विकसित राष्ट्रे आणि समाजातील लोकांसाठी बदल होणे सामान्य आहेसमाज .तिथली मुले बदलाची अपेक्षा आणि कौतुक करण्यासाठी सामाजिक असतात . बदलाविषयीच्या त्यांच्या सामान्य वृत्तीमध्ये खूपफरक असतातजे लोक भूतकाळाचा . णि परंपरा आणि विधींमध्ये व्यस्त असतात तेआदर करतात आ हळूहळू आणि अनिच्छेने बदलतातजेव्हा एखादी संस्कृती बर्याच काळापासून तुलनेने स्थिर असते तेव्हा लोक असे . .गृहीत धरतात की ती अनिश्चित काळासाठी राहिली पाहिजेजे तीव्रतेने आणि नकळतपणे मूल्य केंद्रित आहेत; ते असे गृहीत धरतात की त्यांच्या चालीरीती आणि तंत्रे योग्य आणि चिरंतन आहेत .जेथे संभाव्य बदलाचा गांभीर्याने विचार केला जाण्याची शक्यता नाही ,अशा समाजात होणारा कोणताही बदल लक्षात येण्याइतपत चालू असतो.

झपाट्याने बदलणाऱ्या समाजाचा बदलाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन वेगळा असतो आणि ही वृत्ती आधीच होत असलेल्या बदलांचे कारण आणि परिणाम दोन्ही असतेझपाट्याने . ते त्यांच्या पारंपारिक .बदलणाऱ्या समाजांना सामाजिक बदलाची जाणीव असते संस्कृतीच्या काही भागांबद्दल काहीसे संशयवादी आणि टीकात्मकअसतात मात्र नवकल्पनांचा विचार आणि प्रयोग करतात ती समाजातील व्यक्तींद्वारेअशी वृ .सामाजिक बदलाच्या प्रस्ताव आणि स्वीकृतीसाठी जोरदारपणे प्रेरणा करते.

परिसर किंवा समाजातील भिन्न गट बदलासाठी भिन्न ग्रहणक्षमता दर्शवू शकतातप्रत्येक . बदलत्या समाजाचेधोरण उदारमतवादी आणि पुराणमतवादी असू शकतेअशिक्षित . साक्षर आणि शिक्षित लोक बदल अधिक सहजतेने स लोकांपेक्षा ्वीकारतातवृत्ती आणि . कोणताही .मूल्ये सामाजिक बदलाची रक्कम आणि दिशा या दोन्हींवर परिणाम करतात समाज सर्व पैलूंमध्ये तितकाच गतिमान राहिला नाही .त्याची मूल्ये कोणत्या न कोणत्या क्षेत्रात जसे कला-, संगीत, युद्ध, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान किंवा धर्म नाविन्यपूर्ण असतील याबाबत निर्णय घेतात.

५) सांस्कृतिक घटक: सांस्कृतिक घटक तांत्रिक बदलाच्या दिशा आणि वैशिष्ट्यांवर प्रभाव टाकतात. संस्कृती केवळ आपल्या सामाजिक संबंधांवरच प्रभाव टाकत नाही, तर ती तांत्रिक बदलाची दिशा आणि वैशिष्ट्य देखील प्रभावित करतेकेवळ आपल्या श्रद्धा आणि . सामाजिक संस्थांनी तंत्रज्ञानातील बदलांशी सुसंगत असले पाहिजे असे नाही तर आपल्या विश्वास आणि सामाजिक संस्था तंत्रज्ञानाचा शोध कोणत्या वापरासाठीकरतात हेही ठरवले पाहिजे . तंत्रज्ञानाची साधने आणि तंत्रे आपण वापरतो. उदाहरणार्थ, अणुऊर्जेचा वापर प्राणघातक युद्ध शस्त्रांच्या निर्मितीसाठी किंवा माणसाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणाऱ्या आर्थिक वस्तूंच्या निर्मितीसाठी केला जाऊ शकतो.

कारखाने शस्त्रास्त्रे किंवा जीवनावश्यक वस्तू तयार करू शकतातयुद्धनौका किंवा ट्रॅक्टर . साठी स्बांधण्याटील आणि लोखंडाचा वापर केला जाऊ शकतोतांत्रिक आविष्कार . अलीकडच्या काळात तंत्रज्ञान .कोणत्या उद्देशाने लावायचा हे ठरवणारी ही संस्कृती आहे भौमितिकदृष्ट्या प्रगत झाले असले तरी, केवळ तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक बदल होत होतो असे नाही .सामाजिक बदल स्वतःच तंत्रज्ञानात आणखी प्रगती घडवून आणत नाही . हे तंत्रज्ञान आणि सामाजिक मूल्यांचे जटिल .सामाजिक मूल्ये येथे प्रबळ भूमिका बजावतात .संयोजन आहे जे पुढील तांत्रिक बदलांना प्रोत्साहन देणारी परिस्थिती निर्माण करते उदाहरणार्थ, वैद्यकीय उपचारांच्या गरजांसाठी मानवी जीवनाचा त्याग केला जाऊ नये हा विश्वास किंवा कल्पना करून वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमध्ये योगदान दिलेअशा प्रकारे . सांस्कृतिक घटक तांत्रिक बदल घडवून आणण्यात सकारात्मक आणि नकारात्मक भूमिका .बजावतात

सवयी, प्रथा, परंपरा, पुराणमतवाद, पारंपारिक मूल्ये इत्यादी सांस्कृतिक घटक तांत्रिक आविष्कारांना विरोध करू शकतातदुसरीकडे सामाजिक मूल्यांची एकात्मता बिघडणे ., नवीन विचार, मूल्ये इत्यादींसाठी आसुसलेल्या सामाजिक संस्थांचे वैविध्यीकरण यासारखे घटक तांत्रिक आविष्कारांना हातभार लावू शकतात ते .तांत्रिक बदल स्वतःहून होत नाहीत . फक्तव्यक्ती द्वारे तंत्र विकसित केलेले आहेत .तंत्रज्ञान ही माणसाची निर्मिती आहे .लोक नेहमी कल्पना, विचार, मूल्ये, श्रद्धा, नैतिकता आणि तत्वज्ञान इत्यादींनी प्रेरित असतातहे . वा हे काहीवेळा तंत्रज्ञान बदलत असलेल्या दिशेने निर्णय घेतात किं .संस्कृतीचे घटक आहेत प्रभावित करतातदृष्टिकोन .पुरुष त्यांच्या वृत्तीमध्ये अधिकाधिक भौतिकवादी होत आहेत . अशा प्रकारे आरामदायी जीवन .आणि दृष्टीकोनातील हा बदल तांत्रिक क्षेत्रात दिसून येतो जगण्यासाठी आणि अंंगमेहनत कमी करण्यासाठी माणसाने नवनवीन तंत्रे, यंत्रे आणि उपकरणे शोधण्यास सुरुवात केली.

६) तांत्रिक घटक: तांत्रिक घटक मानवाने निर्माण केलेल्या परिस्थितीचे प्रतिनिधित्व करतात ज्याचा त्याच्या जीवनावर खोल प्रभाव पडतोआपल्या गरजा पूर्ण करण्याच्या . आणि आपले जीवन अधिक आरामदायक बनवण्याच्या प्रयत्नात माणूस सभ्यता निर्माण करतो न हेतंत्रज्ञान .सभ्यतेचे उपजेव्हा वैज्ञानिक ज्ञान जीवनातील .उत्पादन आहे- .समस्यांवर लागू केले जाते तेव्हा ते तंत्रज्ञान बनते

तंत्रज्ञान हे एक पद्धतशीर ज्ञान आहे जे व्यवहारात आणले जाते. मानवी उद्देशासाठी साधने वापरणे आणि मशीन चालवणे म्हणजे तांत्रिक प्रगती होय . विज्ञान आणि तंत्रज्ञान एकत्र येतात .तंत्रज्ञानाच्या उत्पादनांचा वापर करून माणूस सामाजिक बदल घडवून आणतो . .तंत्रज्ञानाचे सामाजिक परिणाम दूरगामी आहेत कार्ल मार्क्सच्या मते अगदी सामाजिक संबंधांची निर्मिती ,मानसिक संकल्पना आणि वृत्ती तंत्रज्ञानावर अवलंबून आहेतनी तंत्रज्ञानाला सामाजिक बदलाचे एकमेव धोरण मानले आहे.

डब्लू एफ . ओगबर्ण म्हणतात की, तंत्रज्ञान आपल्या वातावरणात बदल करून समाज बदलतो ज्यात आपण बदलून घेतोभौतिक वातावरणात असतात :हे बदल सामान्यतः क संस्थांमध्ये आणि या बदलांसह आपण केलेले समायोजन अनेकदा प्रथा आणि सामाजिक बदल घडवून आणतात

एका शोधाचे असंख्य सामाजिक परिणाम होऊ शकतातमानवी स्वातंत्र्याची हानी आणि मानवाचा मोठ्या प्रमाणावर होणारा नाश हे विशिष्ट प्रकारच्या तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे आहे ज्यामुळे संपूर्ण पृथ्वीवरील जीवन समर्थन प्रणालींना धोका निर्माण होऊ लागला आहे.

५.५. भारतातील सामाजिक बदलांची कारणे

भारतीय समाज बदलत आहे आणि सामाजिक बदल आणि विकासाच्या काही दिशा स्पष्टपणे दिसत आहेत, परंतु तरीही आपल्याला जी उद्दिष्टे साध्य करायची होती ती सर्व आपण साध्य करू शकलो नाहीगुन्नार मायडूल .रणे आहेतया अडथळ्यांमागे अनेक का . सारख्या काही पाश्चिमात्य विद्वानांनी असे सुचवले आहे की भारताच्याआर्थिक दुर्बलतेचे मुख्य कारण लोकांमधील तांत्रिक कौशल्याचा अभाव नसून पुढाकाराचा अभाव, त्यांची स्थिती सुधारण्यात स्वार्थ्य आणि श्रमाचा आदर आहेअशी मते अतार्किक ., पक्षपाती आणि मॉरिस)1967), मिल्टन सिंगर)1966, 1969), टी) मदन .एन.1968), योगेंद्र सिंग)1973), आणि एस) दुबे .सी.1982) ,यांसारख्या भारतीय आणि काही पाश्चात्य विद्वानांनी जोरदारपणे प्रकाशित केलेली आहेत.

ग्रामीण भारतातील अनेक अभ्यासांनी सुधारणेसाठी ग्रामस्थांची तीव्र इच्छा दर्शविली आहे . ते कठोर परिश्रम करण्यास, त्यांच्या हानिकारक प्रथा बदलण्यास, प्रलोभने टाळण्यास आणि मानवी अविश्वसनीयतेच्या वर चढण्यास तयार आहेतविकासाच्या प्रयत्नातील . अडथळे हे मानवी घटक नसून राजकीय वातावरण, सामाजिक संरचना आणि आर्थिक अपंगत्व आहेत.

१. परंपरेची शक्ती :कोणतेही कार्य करण्याच्या नवीन पद्धतीं स्वीकारण्याच्या वृत्तीला प्रोत्साहन देऊनच समाजात बदल शक्य आहेपरंपरा आणि संस्कृतींना चिकटून राहणे . आणि नवीन कल्पना स्वीकारण्यास नकार देणे हे सामाजिक बदलामध्ये अडथळा म्हणून

णि इतर समाजांशी संपर्काचे प्रमाण समाजातील सांस्कृतिक संचय आ .काम करतात .सामाजिक बदलाचे स्वरूप आणि व्याप्ती निर्धारित करते विलग झालेल्या समाजांमध्ये थोडासा बदल होतो, तर विविध संस्कृतींमधील भिन्न लोकांना भेटणारे समाज जलद सामाजिक बदल अनुभवतातलोक सहज आणि मुक्तपणे . त आणि ज्या समाजात बदल होऊ इच्छित नाही किंवा बदल एकत्र येण्यास नकार देता स्वीकारू इच्छित नाही अशा समाजात इतर लोकांच्यापरंपरा, चालीरीती, ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि विचारधारा सामायिक करण्यास नकार देतातयाचे कारण असे की त्यांचा असा . योग्यता पवित्र अभिमुखतेतून विश्वास आहे की त्यांच्या परंपरा पवित्र आहेत आणि परंपरेची .प्रसारित झाल्यामुळे प्राप्त होते शोधाची शक्यता आणि इतर संस्कृतींमधून नवीन वैशिष्ट्यांचा परिचय सांस्कृतिक संचयनाच्या प्रमाणात मर्यादित आहे .इतर संस्कृतींशी संपर्क साधून बहुतेक सामाजिक बदलांचे स्रोत ,अकार्यक्षम आणि गैरवादी परंपरांचा त्याग करण्याच्या इच्छेवर उपयोगिता- .अवलंबून आहे पारंपारिक नियम समाजात एक स्थिर कार्य करतातपारंपारिकपणे प्रसारित केलेले नियम . स्वीकारले जातात कारण ते दिलेल्या परिस्थितीत नियम असण्याची गरजपूर्ण करतात . रिक निकषांची भूमिका समाजात आर्थिक आणि तांत्रिकदृष्ट्या बदलत्या समाजात पारंपा केंद्रित वर्तन कोणत्-परंपराया स्थानावर आहे यावर अवलंबून असतेपारंपारिक समाजात ., पारंपारिक मूल्यांना महत्त्व दिले जाते कारण ते भूतकाळापासून प्रसारित केले जातातपरंतु . आधुनिक समाजात, बदलाच्या परिस्थितीचे स्वागत केले जाते कारण ते उपस्थित समस्यांवर उपाय देतात.

२. मूल्ये: सामाजिक बदलामध्ये मूल्यांची भूमिका हा वादग्रस्त विषय आहेहेगेलला वाटले . मार्क्सला असे वाटले की .की सामाजिक बदल हा विचारांच्या उलगडण्याचा परिणाम आहे असे वाटले त्याला .दीर्घकालीन सामाजिक बदलांवर मूल्यांचा कोणताही परिणाम होत नाही की सामाजिक बदल हा केवळ आर्थिक शक्तींच्या परस्परसंवादाचा परिणाम आहे आणि तो वर्ग संघर्षातून प्रकट झाला आहेबहुतेक भारतीय समाजशास्त्रज्ञ सहमत आहेत की . मूल्ये वैयक्तिक आणि सामूहिक वर्तनावर प्रभाव टाकतात आणि त्याद्वारे सामाजिक त्यांना असेही वाटते की मूल्ये हे बदलाचे परिणाम आहे .तातप्रक्रियांवर प्रभाव टाकत आणि नेहमीच सामाजिक बदलाचा प्राथमिक घटक म्हणून विचार केला जाऊ नयेभारतीय . समाज बदलण्यात जातिव्यवस्थेतील मूल्ये जसे की श्रेणीबद्धता, प्रदुषण, अंतःविवाह इहा . .मोठा अडथळा होता

भौगोलिक गतिशीलता आणि परिणामी सामाजिक गतिशीलता तेव्हाच शक्य झाली जेव्हा तंत्रज्ञान आणि औद्योगिकीकरण सामान्य लोकांनी स्वीकारलेकठोर परिश्रम आणि . पूर्वी दुष्काळ .सामाजिक परिवर्तन देखील नियतीवादामुळे रोखले गेले, पूर, भूकंप, गरिबी, बेरोजगारी हे सर्व देवाच्या क्रोधाचे परिणाम मानले जात होतेपरंतु आता औद्योगिक . समाजात, लोकांनी हे सिद्ध केले आहे की निसर्गावर काही नियंत्रण शक्य आहे आणि अनिष्ट परिस्थिती हे माणसाच्या चातुर्याला आव्हान आहे.

एखाद्याच्या संस्कृतीच्या श्रेष्ठतेवर विश्वास लोकांना इतर संस्कृतींमधून (एथनोसेन्ट्रिझम) वंशकेंद्रितता भारतीय .स्वीकारण्यापासून प्रतिबंधित करते नवकल्पना / गोष्टींच्या मनात

इतकी खोलवर रुजलेली आहे की ते सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या तत्त्वज्ञानाप्रती संवेदनशील असतानाही त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनातून इतरांचे मूल्यमापन करण्यास : / लोकांना इतरांनी सुचवलेल्या गोष्टी अभिमान आणि प्रतिष्ठा .सहज बळी पडतात नवकल्पना स्वीकारण्यापासून रोखतात आणि त्या टाकून देतात.

३) जातिव्यवस्था: जातिव्यवस्था हा न्याय आणि समता या दोन्ही गोष्टी साध्य करण्यात मोठा अडथळा आहे किंवा डेव्हिस म्हणाले की वंशानुगत व्यवसायाची संकल्पना ही . गिक अर्थव्यवस्थेशी निगडीत खुल्या संधीगतिमान औद्योगिक, मुक्त स्पर्धा, वाढती विशेषीकरण आणि वैयक्तिक गतिशीलता या कल्पनेच्या अगदी विरुद्ध आहे जात आणि पोटजातींचे . .सदस्यत्व हा गट तयार होण्याचा एक आधार आहे

ग्रामीण भागात गटबाजी हा विकास प्रकल्पांच्या अपयशाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे . अनेक क्षेत्रात शेतकरी एकाच जातीचे आहेत. इतर जाती सहकार्य करू इच्छित नाहीत कारण त्यांचा त्यांना थेट फायदा होणार नाही ज्या भागात शेतकरी सत्ताधारी गट आहेत ., तेथे विकास कार्यक्रमही व्यापक मान्यता मिळवण्यात अपयशी ठरतोवरवर पाहता एका . .गताही प्रकल्प इतर सर्व जातींकडून विरोध केला जातोजातीला मदत करणारा कोत्यांना एकतर समाजातील त्यांच्या स्थानाचा हेवा वाटतो किंवा इतर त्यांच्या खर्चावर स्वतःच्या स्थानाचे रक्षण करण्यास उत्सुक असतातजातीय गटांप्रमाणे ., आंतरजातीय गट देखील सामाजिक बदलामध्ये अडथळा म्हणून काम करतात.

पूर्वी, इतर जातींच्या लोकांशी संवाद साधण्यावर जातिव्यवस्थेच्या निर्बंधांमुळे गतिशीलता आणि औद्योगिकीकरणास परवानगी नव्हतीआज त्याचा राजकारणात वापर केल्यामुळे . विल्यम कॅप यांनी असेही निदर्शनास .राज्यकर्त्यांना विधायक मार्गाने काम करता येत नाही की हिंदू संस्कृती आणि हिंदू सामाजिक संस्था भारताच्या आणून दिले आहेकमी विकास दराचे कारण ठरत आहेत .तर मिल्टन सिंगरचा युक्तिवाद असा आहे की हिंदू संस्कृती आणि जातिव्यवस्थेचा भारताच्या विकासावर प्रभाव पडला आहे हे दर्शविणारे कोणतेही महत्त्वपूर्ण पुरावे नाहीतनिष्कर्षाचे वर्णन मोठ्या प्रमाणात सद्दा लावलेल्या त्यांनी कॅपच्या . श्ास्त्रवचनांच्या गैरसमजातून काढलेले निष्कर्ष म्हणून केले आहे.

४) निरक्षरता, अज्ञान आणि भीती: निरक्षरतेमुळे व अज्ञानामुळे भीती निर्माण होते; जी सामाजिक बदलांना विरोध करते .कार्य करण्याच्या परंपरागत पद्धतींना प्राधान्य दिले जाते . खेड्यापाड्यात किंवा साध्या समाजातल्या खटल्याबद्दलचे मत तितकेसे तर्कसंगत नाही . लोकांना बदलाची सवय होते आणिविविध समाजोपयोगी अविष्कार विद्यमान भौतिक संस्कृतीद्वारे निर्धारित केले जातात. परंतु जर भौतिक संस्कृतीचे आविष्कार वारंवार होत नसतील तर बदल दुर्मिळ आणि भीतीदायक असू शकतातसुशिक्षित . लोक नवीन कल्पना, इच्छा, आविष्कार इत्यादि निर्माण करतात आणि त्या साध्य करण्याच्या साधनांचा विकास करतातनिरक्षरता पदानुक्रमाला चालना देते ., तर शिक्षण समानता आणि तर्कशुद्धतेच्या कल्पनेवर जोर देते.

५. लोकसंख्येचा स्फोट: आपल्या लोकसंख्येतील स्फोटांमुळे निर्धारित उद्दिष्टे साध्य करण्याची राष्ट्राची क्षमता कमी झाली आहे. आपल्या विद्यमान लोकसंख्येमध्ये दररोज .

सुमारे ४६, ५००, व्यक्ती किंवा दरवर्षी १७ दशलक्ष व्यक्ती किंवा एका दशकात १७० दशलक्ष लोक जोडले जातात. मोठ्या आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे गरिबी दूर त्यामुळे .
करण्यासाठी आणि जलद विकास घडवून आणण्याच्या सर्व प्रयत्नांची पराकाष्ठा होते.

६) पॉवर एलिट: आपल्या देशात सरकार ही सामाजिक बदलाची प्रमुख संस्था आहे .
सरकारी संस्थांनी सामाजिक बदलाचा चांगला भाग उत्तेजित आणि निर्देशित केला आहे .
त्यामुळे . समाजाचा विकास हा राजकीय उच्चभूंच्या प्रकारावर अवलंबून असतो .
सरकारमध्ये नाविन्यपूर्ण आणि सुधारणावादी कार्ये सत्ताधारी वर्गावर अवलंबून असतात
काही समाज कल्याणासाठी वचनबद्ध आहेत, परंतु अनेक निहित स्वार्थांच्या आधारावर
कार्य करतात.

तुमची प्रगती तपासा

प्रश्न . भारतातील सामाजिक बदलांची कारणे सांगा -

---

५. ६. ग्रामीण सामाजिक जीवनात बदल

भारतातील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात (६८.८%), भारतीय समाज हा प्रामुख्याने ग्रामीण समाज आहे. ग्रामीण भागातील लोक शेती किंवा संबंधित व्यवसायातून .
स याचा अर्थ शेतजमीन ही . आपला उदरनिर्वाह करतात. तर्वात महत्त्वाचे उत्पादक संसाधन आहे, परंतु अनेक भारतीयांसाठी ही एक महत्त्वाची मालमत्ता आहे जमीन हे केवळ .
'उत्पादनाचे साधन' नाही किंवा केवळ 'मालमत्तेचे स्वरूप' नाही. शेती हा केवळ .
आपल्या कृषी पद्धती आणि नमुने . उपजीविकेचा एक प्रकार नसून जीवनाचा एक मार्ग आहे
आपल्या कृषी पार्श्वभूमीवर शोधले जाऊ शकतात. उदाहरणार्थ ., भारतातील विविध प्रदेशात
नवीन वर्षांचे बहुतेक सण जसे की मकर संक्रांती -, गुढीपाडवा, महाराष्ट्रात अगेरा,
तामिळनाडूमधील पोंगल, पंजाबमधील बैसाखी, आसाममधील बिहू, कर्नाटकातील उगादी -
रा करतात आणि मुख्य कापणीचा हंगाम साजरा करून कृषी हंगामाची सुरुवात सूचित
करतात.

कृषी आणि संस्कृती: भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण देश आहे . 2011 च्या जनगणनेनुसार,
देशातील ६८.८ टक्के लोकसंख्या आणि ७२.४ टक्के कर्मचारी ग्रामीण भागात राहतात .
वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये शेतीचे देशाच्या . शेती आणि संस्कृती यांचा जवळचा संबंध आहे
स्वरूप आणि सराव मोठ्या प्रमाणात बदलतो आणि हे फरक वेगवेगळ्या प्रादेशिक
संस्कृतींमध्ये दिसून येतात. असे म्हटले जाते की ग्रामीण भारतातील संस्कृती आणि .
. हेतसामाजिक रचना या दोन्ही गोष्टी शेती आणि कृषी जीवनपद्धतीशी घट्ट बांधलेल्या आ

बहुसंख्य ग्रामीण लोकसंख्येसाठी शेतीहे उपजीविकेचे एकमेव महत्त्वाचे साधन असले तरी ते केवळ शेती नाहीशेती आणि ग्रामीण जीवनाला आधार देणारे अनेक उपक्रम आहेत . आणि हे उपक्रम ग्रामीण भारतातील लोकांसाठी उपजीविकेचे स्रोत देखील आहेत बारा बलुतेदार पद्धत ही आताच्या महाराष्ट्र राज्याच्या काही प्रदेशांमध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या वापरल्या जाणाऱ्या जातींवर आधारित बारा व्यापारांची आनुवंशिक ग्रामसेवक प्रणाली होती . बलुतेदाराला एका जटिल वस्तुविनिमय प्रणाली अंतर्गत गावातील उत्पादनांसह प्रदान बलुतेदार पध्दतीने गावातील कृषी क्षेत्रा .केलेल्या सेवांसाठी मोबदला मिळत असेला आधार दिलाया प्रणालीखालील नोकरांनी शेतकऱ्यांना आणि गावातील आर्थिक व्यवस्थेला सेवा . मंदिराचा सेवक गुरव :उदाहरणार्थ .दिली, न्हावी, परीट धोबी, कुंभार, सुतार, लोहार, तेल व्यावसायिक तेली, सोनार इ.

dreamsvacationindia.wordpress.com

कथा सांगणारे, ज्योतिषी, पुजारी, पाणी वितरक या नात्याने इतर अनेक तज्ञ आणि हस्तकला व्यक्तींचा ग्रामीण जीवनाचा आधार असतो.जरी हे पारंपारिक व्यवसाय नाकारले .;गेले असले तरीही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा वाढता परस्पर संबंध आहे ज्यामुळे अनेक वैविध्यपूर्ण व्यवसाय सुरू झाले आहेत ग्रामीण भागात .अनेक लोक ग्रामीण बिगरशेती कार्यात काम करतात किंवा त्यांची उपजीविका असते.उदाहरणार्थ ., ग्रामीण लोक सरकारी सेवा जसे की टपाल सेवा आणि शिक्षण विभाग, कारखान्यातील कामगार किंवा सैन्यात नोकरी करणारे लोक आहेत जे बिगर कृषी-कार्य देखील करतात.

वर्षानुवर्षे नागरीकरणात होत असलेल्या स्थिर संक्रमणामुळे लोकसंख्या, कर्मचाऱ्यांची संख्या आणि देशाच्या जीडीपीमधील ग्रामीण वाटा कमी होत आहे .२००१ ते २०११ दरम्यान, भारताच्या शहरी लोकसंख्येमध्ये ३१ ८.०% ने वाढ झाली असून ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये १२ १८.०% वाढ झाली आहेया कालावधीत शहरी लोक .संख्येतील पन्नास टक्क्यांहून अधिक वाढीचे श्रेय ग्रामीणशहरी स्थलांतर आणि ग्रामीण वसाहतींचे शहरीमध्ये - प्रधान) पुनर्वर्गीकरण(२०१३) होते लोकसंख्येचा अंदाज असे दर्शवितो की भारत .२०५०

पर्यंत प्रामुख्याने ग्रामीण राहणार आहे त्यानंतर शहरी लोकसंख्या ग्रामीण लोकसंख्येला मागे टाकेल असा अंदाज आहे संयुक्त राष्ट्र)२०१२).

अनियोजित ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर, विशेषतचांगल्या आर्थिक संधीच्या शोधात :, शहरी सुविधांवर गंभीर दबाव आणत आहे आणि ग्रामीण भागातून मोठ्या संख्येने कमी वेतनाच्या स्थलांतरितांना अस्वच्छ आणि वंचित परिस्थितीत राहण्यास भाग पाडत आहेग्रामीण . भागातून शहरी भागात होणारे अनियोजित स्थलांतर थांबवण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी आणि देशातील बहुसंख्य लोकसंख्येची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी, ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करणे आणि ग्रामीण आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. दरडोई ग्रामीण आणि शहरी उत्पन्नातील असमानता कमी करण्यासाठी ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा करणे देखील आवश्यक आहेयासाठी शहरी भारताच्या तुलनेत ग्रामीण . वस्थेत लक्षणीयअर्थव्य वाढ आवश्यक आहेपर .ंपरेने, कृषी हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आणि ग्रामीण रोजगाराचे प्रमुख क्षेत्र आहेदेशाच्या ग्रामीण आणि एकूण अर्थव्यवस्थेत . आर्थिक वाढ आणि परिवर्तनाचा महत्त्वाचा स्रोत म्हणून कृषी क्षेत्रातून उत्पादन आणि तील संक्रमण अधिक उत्पादक बिगरशेतीव्यवसायाच्या संरचनेक्षेत्र मानले जाते .परंतु ,

अनेक विद्वानांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की भारतीय अर्थव्यवस्थेत अतिशय संथ गतीने असे संक्रमण होत आहे अग्रवाल आणि कुमार) .२०१२ ; मौर्य आणि वैशंपायन २०१२; पापोला २०१२)

The impact of the Green Revolution on structural change |
voxdev.org

हरितक्रांती: पण १९६० आणि ७० च्या दशकात हरित क्रांतीनंतर उत्पादकतेत आमूलाग्र बदल झाला आणि ज्या भागात पाण्याची उपलब्धता आणि सुपीक जमीन होती त्या भागात त्याची ओळख झाली.

हरितक्रांतीचे फायदे असे की भारताने प्रथमच अतिरिक्त धान्य निर्यात करण्यास सुरुवात केली, रोजगाराच्या संधी वाढल्या आणि शेतमजुरांची मागणी वाढलीही केवळ सरकारचीच . हरितक्रांतीचे .नाही तर बियाणे तयार करणाऱ्या भारतीय शास्त्रज्ञाचीही मोठी उपलब्धी होती

;अनेक तोटे होते जसे की ग्रामीण भागात विषमता वाढली कारण खालच्या वर्गाने निर्वाह शेतीचा सराव केला आणि ते अतिरिक्त उत्पन्न करू शकले नाहीत, परंतु श्रीमंत जमीनदारांना HYV बियाणे विकत घेणे आणि नफा मिळवणे परवडणारे आहे, सेवा वर्गाचे विस्थापन होते (शेती .यांत्रिकीकरण), भाडेकरूंचे विस्थापन जमीनमालकांनी अतिरिक्त) साठी भाडेकरूंकडून जमीन हिरावूननफा मिळवण्या घेतली(, श्रीमंत अधिक श्रीमंत झाले आणि गरीब अधिक गरीब झाले कारण मोबदला जमिनीवरून रोखीत हलविला गेला आणि शेतमजुरांची अधिक मागणी असल्याने मजुरी कमी झाली.

तुमची प्रगती तपासा

प्रश्न.जीवनातील बदल उत्तर थोडक्यात ग्रामीण सामाजिक-

गावाची रचना बदलणे

भारत हा एक वैविध्यपूर्ण देश आहे ज्यात विविध संस्कृती, भिन्न भाषा बोलणारे आणि भिन्न पार्श्वभूमी असलेले लोक राहतातदेशातील लोकांचे भौगोलिक ., आर्थिक आणि सामाजिक मूळ हे या मनोरंजक विषमतेचे कारण आहेभारतातील प्रत्येक गाव अद्वितीय . तीची वेगळीआहे आणि त्याच्या उत्क्रां कथा आहेदेशाची स्वयंपूर्णता आधुनिक युगाने . .प्रभावित झाली आहे आणि कालांतराने बदलली आहे

पायाभूत सुविधा आणि जीवनशैली: कालांतराने भारतीय खेड्यांमध्ये अनेक बदल झाले आहेतमाती आणि खाच . अथवा कौलांच्याच्या छताने बांधलेली घरे सिमेंटच्या छताने बदलली आहेतअरुंद गल .ल्यांनी विस्तीर्ण सुहातपंप .प्रकाशित रस्ते बदलले आहेत-बैलगाडीची जागा दुचाकी .आणि विहिरी बदलून नळ आणि सतत पाणीपुरवठा झाला आहे खेड्यापाड्यात जनरल स्टोअर्स आणि ब्युटी पार्लर .आणि चारचाकी वाहनांनी घेतली आहे

पारंपरिक प पुरुषांच्या-ग्रामीण भागातील स्त्री .आहेत ेहरावाच्या पद्धतीला आता पाश्चात्य प्रभाव प्राप्त झाला आहेस्थानिक स्वच्छतेची समस्या सोडवण्यासाठी सरकारने स्वच्छ . खेड्यातील समुदायांना शौचालयाचा वापर .भारत मिशन उपक्रम हाती घेतला आहे ना स्वच्छतालोकां .करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी सरकारने आणखी काम केले आहे आणि आरोग्याचे महत्त्व याविषयी जागरूक करण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम सुरू करण्यात आले आहेत.

सामर्थ्य: जमीन सुधारणांनंतर समाजातील उच्च वर्गाकडे फारच कमी शक्ती उरली होती आणि त्यांना खेड्यात राहण्याचा कोणताही फायदा वाटत नव्हता आणि त्यांना शहरी जीवनशैलीचा शोध घ्यायचा होतावाहतूक आणि दळणवळणाच्या आधुनिक साधनांमुळे . दूर झालेल्या शहरांना मोठ्या जगाशी जोडले गेले आणि त्यांची विचारसरणी आणि लोकांना जगातील उपलब्ध पर्यायांची जाणीव होऊ लागली आणि .मानसिकता बदलली बाह्य जगाशी ग्रामीण भागात .त्यांना अधिक एक्सप्लोर करायचे होतेसंपर्क वाढल्याने समाधानाची पातळी कमी होऊ लागलीउच्च वर्ग खेड्यांच्या विद्यमान सामाजिक आणि . त्या .सांस्कृतिक संचामध्ये हस्तक्षेप करतो आणि त्यात परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करतो भागातील ग्रामीण .परिवर्तनाचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण भारताचा नवा चेहरा उदयास आला स्थिरता बिघडली आणि त्यामुळे भारतीय गावांच्या रचनेत प्रतिक्रियांची साखळी सुरू झाली.

उपजीविका: कृषी कारागिरांव्यतिरिक्त सुतार, विणकर, कुंभार, सुवर्णकार, लोखंडी इत्यादींचा उपजीविका कमावणारा एक मोठा भाग बनला आहेशहरी क्षेत्राच्या वाढत्या . लोकांना उत्प प्रभावामुळेन्नाचे विविध स्रोत वापरण्यास भाग पाडले आहेग्रामीण भागातील . विदेशी वस्तूंमुळे .अनेक कलाकार चांगल्या उत्पन्नासाठी शहरांमध्ये स्थलांतरित झाले देशभरातील विकासाबरोबरच स्वस्त विदेशी .हस्तकलेच्या वस्तूंची मागणी कमी झाली आहे निक कारागिरवस्तूंच्या मागणीमुळे स्थांंच्या क्षमता कमी झाल्या आहेतकारागिरांना . परदेशी बाजारपेठेतील प्रचंड स्पर्धेचा सामना करावा लागला आणि त्यांचे जगणे कठीण .स्वदेशी उत्पादनांचा वापर वाढल्याने स्वावलंबी समाज अडचणीत येऊ लागला .झाले वाबाहेर संधीकालांतराने निर्माण झालेला समतोल बिघडल्याने लोक गाशोधू लागले.

अर्थव्यवस्था: गावकरी स्वावलंबी होते .त्यांनी त्यांच्या जगण्यासाठी पुरेसे अन्नधान्य निर्माण केलेआधुनिक युगाची ओळख करून दिल्याने ग्रामीण भागातील लोक . उपजीविकेसाठी शहरांकडे स्थलांतर करू लागले, परिणामी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत मोठा बदल दिसून आलाकृष .ी आणि स्थानिक हस्तनिर्मित उत्पादनांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आलेऔद्योगिकीकरणाने गावांच्या आर्थिक रचनेवर वर्चस्व गाजवण्यास सुरुवात केली . पुरुषांनी गावाबाहेर कामासाठी जायला सुरुवात .ज्यामुळे खेड्यांमध्ये मोठे परिवर्तन झाले गिक विविधता बदकेल्याने समाजातील लैलली.

लोकसंख्या: अधिकाधिक लोक चांगल्या उपजीविकेच्या शोधात शहरांमध्ये स्थलांतर करू लागले, देशाच्या ग्रामीण शहरी लोकसंख्येमध्ये मोठा बदल झाला आहेपरिणामी शहरी .

खेड्यातील पुरुषांचे .आणि ग्रामीण भारतातील लोकसंख्येची घनता त्यानुसार बदलते स्थलांतर झाल्या शहरांकडेमुळे लिंग गुणोत्तरही बदलले आहे.

भूगोल: आधुनिक युगात शहरांचा विस्तार वेगाने होत आहे शहरांसाठी प्रगत पायाभूत . सुविधा विकसित करण्यासाठी शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी कमी किमतीत विकायला भाग जागा घेत आहेत गावांच्या सीमा कमी होत आहेत आणि शहरे त्यांची .पाडले जाते ज्यामुळे रोजगाराच्या आणखी संधी निर्माण झाल्यामुळे ग्रामीण भागातून शहरी क्षेत्राकडे लोकांचे स्थलांतर वाढले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

प्रश्न.बदलत्या गावाची रचना स्पष्ट करा -

---

५ ७. सारांश:

सामाजिक बदल म्हणजे समाजाच्या सामाजिक व्यवस्थेतील बदलमाजिक सा . बदलामध्ये निसर्गातील बदल, सामाजिक संस्था, सामाजिक वर्तन किंवा सामाजिक संबंध समाविष्ट असू शकतातसामाजिक बदल सामाजिक प्रगती किंवा सामाजिक सांस्कृतिक . सामाजिक बदल सांस्कृतिक .उत्क्रांतीच्या कल्पनेचा संदर्भ घेऊ शकतात, धार्मिक, आर्थिक, वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शक्तीद्वारे चालवले जाऊ शकतातसामाजिक बदल . सामाजिक बदलामध्ये निसर्गातील .म्हणजे समाजाच्या सामाजिक व्यवस्थेतील बदल बदल, सामाजिक संस्था, सामाजिक वर्तन किंवा सामाजिक संबंध समाविष्ट असू शकतात . भारतातील सामाजिक बदलाच्या दिशेचा संबंध आहे तोपर्यंत, आधुनिक मूल्ये, पद्धती आणि संस्था आत्मसात करण्यावर आधारित बदलाबरोबरच सांस्कृतिक सातत्यही लक्षणीय आहेपारंपारिक नमुने स्थिर ठेवलेले नाहीत आणि आधुनिक वर्तन सामान्यतः . .दीर्घकाळ चाललेल्या कृतीच्या नमुन्यात बसवले जाते

५ ८. स्व:अभ्यास-

- प्रश्न १. सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना द्या.
प्रश्न २. सामाजिक बदलाचे स्वरूप यावर छोटी टीप लिहा .
प्रश्न ३. सामाजिक बदलाचे घटक कोणते आहेत?
प्रश्न ४. सामाजिक बदलाची कारणे द्या.
प्रश्न ५. ग्रामीण सामाजिक जीवनातील बदलाचे थोडक्यात उत्तर द्या .

References:

Lalitha N. Dominant Publishers, New Delhi, 2004 - “ Rural Development in India”.

Sundaram Satya, 2nd rev, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2002 “Rural Development”.

Desai Vasant, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2005 - “ Rural Development in India - Past Present and Future”.

G. Rajnikanth & R. R. Prasad, Discovery Publishing House, New Delhi, 2006 - “ Rural Development and Social Change”.

Bhargava Harsh & Kumar Deepak, published by The ICFAI University press, Hyderabad, 2006 - “ Rural Transformation- Socio Economic Issues”.

<https://www.yourarticlelibrary.com>

[https://niti.gov.in/writereaddata/files/document_publication/Rural Econo my DP.pdf](https://niti.gov.in/writereaddata/files/document_publication/Rural_Econo_my_DP.pdf)

<https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2>

<010071.pdf> www.researchgate.net

pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

prezi.com

FYBA Rural Development IDOL University of Mumbai

सामाजिक बदलाशी संबंधित संकल्पना - I

प्रकरणाची रूपरेषा

- ६.१ पाठाची उद्दिष्टे.
- ६.२ प्रस्तावना.
- ६.३ सांस्कृतिकरण संकल्पना-व्याख्या.
- ६.४ संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया.
- ६.५ सांस्कृतिकरणाची वैशिष्ट्ये.
- ६.६ संस्कृतीकरणास चालना देणारे घटक.
- ६.७ संस्कृती करण्याला विरोध करणारे घटक.
- ६.८ पाश्चिमात्यीकरणाची
- ६.९ पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये.
- ६.१० भारतीय जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा झालेला प्रभाव:
- ६.११ सारांश.
- ६.१२ स्वाध्याय.
- ६.१३ संदर्भ सूची.

६.१ उद्दिष्टे

१. सांस्कृतिकरण संकल्पना समजावून घेणे
२. भारतीतील सांस्कृतिकरणाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
३. पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे..
४. संस्कृतीकरणास चालना देणारे घटक जाणून घेणे.
५. भारतीय जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा झालेला प्रभाव जाणून घेणे.

६.२ प्रस्तावना

सांस्कृतीकरण (Sanskritization)

भारतीय समाजातील सामाजिक आणि धार्मिक परिवर्तन प्रक्रिया स्पष्ट करण्यासाठी डॉ. एम. एस. श्रीनिवास यांनी संस्कृतीकरण संकल्पनेचा उपयोग केला आहे. सुरुवातीला सांस्कृतीकरणाऐवजी ब्राह्मणीकरण ही संज्ञा श्रीनिवास यांनी वापरली. कुर्ग समाजातील ब्राम्हण वर्गातील लोकांचे आचार-विचार, पेहराव, आहार विषयक गोष्टींचे अनुकरण कनिष्ठ जातीतील लोक आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी करीत असत हे जेव्हा श्रीनिवास यांना आढळून आले तेव्हा त्यास ब्राम्हणीकरण अशी संज्ञा त्यांनी वापरली. श्रीनिवास यांनी ग्रामीण समुदायातील जाती विषयीच्या केलेल्या अध्ययनाच्या आधारे ब्राह्मणीकरण ही परिवर्तनदर्शक संकल्पना प्रथम उपयोगात आणली. त्यांच्या मते, "खालच्या जातीचे लोक ब्राम्हण जातीच्या रीतीरिवाज, प्रथा-परंपरा, विधिविधान, विश्वास यांचा एक आदर्श जीवन शैली म्हणून स्वीकार करतात आणि त्यांनी अशुद्ध मानलेल्या गोष्टींचा (मद्यपान, मांसभक्षण) त्याग करतात" या प्रक्रियेला ब्राम्हणीकरण असे म्हणतात. परंतु वरिष्ठ जातीच्या परंपरांचे, रितीरिवाजांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती कनिष्ठ जातीतील लोक प्रत्येक प्रादेशिक समाजात कमी अधिक प्रमाणात करीत असत असे श्रीनिवास यांना जेव्हा आढळून आले तेव्हा ब्राह्मणीकरणाऐवजी सांस्कृतीकरण हा शब्द वापरण्यास सुरुवात केली. म्हणून ब्राह्मणीकरण हा शब्दप्रयोग फक्त कुर्ग समाजातील परिवर्तनासाठी वापरला तर सांस्कृतीकरण हा शब्दप्रयोग सर्व प्रादेशिक समाजातील परिवर्तनासंबंधी वापरला.

भारतात पाश्चात्य आणि भारतीय अशा दोन परस्परविरोधी संस्कृती एकमेकांच्या संपर्कात आल्या व त्याचा परस्परांवर परिणाम व प्रभाव घडून आला. असा परिणाम घडून येणे हेही स्वाभाविकच असते. दोन विभिन्न संस्कृतींचा जसा परस्परांवर प्रभाव पडतो, तसा प्रभाव एकाच संस्कृतीत अनेक स्तर असल्यामुळे ह्या स्तरांचाही प्रभाव पडतो. गुणवैशिष्ट्याची देवाणघेवाण सुरू होते. सर्वसामान्य रीतीने ग्रामीण ग्रामीण संस्कृती स्वरूप आणि किंवा एकरूप असली तरी तिचा तिच्या पोटात उच्च-नीच, वरिष्ठ - कनिष्ठ असे विविध स्तर असतात. उदाहरणार्थ ब्राम्हण व तत्सम जातीची संस्कृती, मराठा, कुणबी जातीची संस्कृती व महार - मांग यासारख्या शूद्र समजल्या जाणाऱ्या जातीची संस्कृती असे भिन्न - भिन्न स्तर असतात. ते परस्परांच्या संपर्कात येतात व त्यांचा परस्परांवर प्रभाव पडतो.

अशा रीतीने, "दोन किंवा अनेक संस्कृतींचा परस्परांवर प्रभाव पडून त्यांच्यात समन्वय किंवा संगतीकरण घडून येण्याची प्रक्रिया म्हणजे संस्कृतीकरण."

६.३ सांस्कृतीकरण संकल्पना - व्याख्या

डॉ. एम. एस. श्रीनिवास यांच्या मते, "संस्कृतीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया की ज्या प्रक्रियेद्वारे निम्न हिंदू जातीचे किंवा समूहाचे लोक उच्च जातीचे रीतीरिवाज, कर्मकांड आणि विचार आत्मसात करून उच्च सामाजिक स्थिती प्राप्त केल्याचा दावा करतात या प्रक्रिया प्रक्रियेला संस्कृतीकरण म्हणतात." थोडक्यात, "संस्कृतीकरण याचा अर्थ म्हणजे सुसंस्कृत समाजाचे विचार व मूल्य आत्मसात करणे होय."

किंवा

"कनिष्ठ जाती अगर जमातींनी वरिष्ठ जातीची जीवन पद्धती स्वीकारणे म्हणजे संस्कृतीकरण होय."

किंवा

" उच्च

जातींचे अनुकरण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे संस्कृतीकरण होय. "

६.४ संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया

भारतात अनेक जाती आहेत. भारतीय संस्कृती जरी एकच असली तरी भारतातील विविध जाती आपल्या विविध संस्कृती कायम टिकवून आहेत. प्रत्येक जातीच्या वेगवेगळ्या प्रथा, चालीरीती, श्रद्धा, सण-समारंभ, पोशाख भिन्न असतात. उच्च जाती व प्रजाती यात सांस्कृतिक दृष्ट्या अनेक भेद आढळतात. आज बहुतेक उच्च जाती पाश्चात्यांच्या शिष्टाचाराचे, सवयींचे व पोशाखांचे अनुकरण करतात. या अनुकरणाला आधुनिकीकरण म्हणतात. उच्च जातीतील आधुनिकीकरण शीघ्र गतीने होते. तर निम्न जातीत ते मंद गतीने होते. तसेच शहरात आधुनिकीकरणाची गती जास्त असते. तर खेड्यात ही गती फार कमी असते. म्हणजेच एका अर्थाने संस्कृतीकरण म्हणजे आधुनिकीकरण होय. आपल्या जातीला उच्च समजावे, सामाजिक स्तरीकरणात उच्च स्थान प्राप्त व्हावे म्हणून ती जात आधुनिकीकरणाच्या मागे धावते. याचा अर्थ असा की सांस्कृतिकरणाचा उद्देश उच्च पद प्राप्त करून घेण्याचा असतो.

याचा अर्थ असा की, " उच्च जातीचे अनुकरण करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच संस्कृतीकरण होय."

संस्कृतीकरण ही प्रक्रिया असून ती सर्व समाजात सुरू असते.

संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेची लक्षणे :-

- १) उच्च व निम्न जातीत परस्पर संबंध असणे.
- २) उच्च जातीच्या संपर्कामुळे निम्न जातीच्या संस्कृतीत परिवर्तन घडून येते.
- ३) निम्न जाती उच्च जातीचे अनुकरण करतात.
- ४) निम्न जाती आपले सामाजिक स्थान व प्रतिष्ठा जोपासण्याचा प्रयत्न करतात.
- ५) वरिष्ठ जातीचे आचार-विचार, व्यवहार, धार्मिक कर्मकांड यांचा स्वीकार करतात.
- ६) संस्कृतीकरण प्रक्रिया संपन्न होण्यासाठी एक - दोन पिढ्यांचा कालावधी आवश्यक असतो संस्कृती करण्याचा संबंध व्यक्ती किंवा कुटुंबातील समूहाशी असतो.
- ७) संस्कृतीकरणाचा संबंध व्यक्ती किंवा कुटुंबातील समूहाशी असतो.
- ८) संस्कृतीकरणाचे अनेक आदर्श असू शकतात.
- ९) संस्कृतीकरण ही अंतर्जनीत परिवर्तनाचा स्रोत आहे.
- १०) संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया बहुआयामी आणि सार्वभौम आहे.
- ११) संस्कृतीकरण ही प्रक्रिया दुहेरी आहे.
- १२) संस्कृतीकरण ही सामाजिक गतिशीलतेची प्रक्रिया आहे.

१३) संस्कृतीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.

६.५ सांस्कृतिकरणाची वैशिष्ट्ये

संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) ब्राह्मणीकरण यापेक्षा व्यापक :-

श्रीनिवास यांनी ब्राह्मणीकरण या संकल्पनेपेक्षा संस्कृतीकरण या संकल्पनेस अधिक प्राधान्य दिले आहे. त्यांची त्याची त्यांनी काही कारणे सांगितली आहेत. संस्कृतीकरण ही ब्राह्मणीकरणापेक्षा व्यापक संज्ञा आहे. वैदिक काळात ब्राह्मण मांसभक्षण व मद्य सेवन करीत पशू बळी देत असत. उत्तर वैदिक काळात मात्र त्यांनी या गोष्टीचा त्याग केला. आज बहुसंख्य ब्राह्मण शाकाहारी असून ते मद्यपानाचा निषेध करतात. ब्राह्मणीकरणाच्या प्रक्रियेत नेहमीच समूह ब्राह्मण असतो. इतर जाती ह्या उच्च जातीच्या आचार विचारांचे अनुकरण करताना दिसतात. दक्षिण भारतातील लोहार स्वतःलाच विश्वकर्मा ब्राह्मण मानतात. ते जानवे घालतात व इतर निम्न जातीय त्यांचे अनुकरण करताना दिसतात.

२) आंधळे व अविवेकी अनुकरण :-

संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत काही वेळा कनिष्ठ जाती वर्तमानकाळातील आदर्शानुसार योग्य व कार्यात्मक ठरणान्या आपल्या आचरणाचा त्याग करून त्या जागी ब्राह्मणांच्या योग्य नीतिमूल्यांबरोबर अयोग्य गोष्टींचे अंधानुकरण करतात. अविवेकी आचरणाच्या अनुकरणाचे एक उदाहरण म्हणजे ब्राह्मण व इतर उच्चजातीय स्त्रीकडून तिने पतीला परमेश्वर मानणे, पतीने जेवल्यानंतर तिने जेवणे, पतीच्या दीर्घायुष्यासाठी तिने व्रतवैकल्ये करणे, पुत्र प्राप्ति हे धार्मिक कर्तव्य मानणे इत्यादी अपेक्षा निम्न जातीय लोकही स्त्रियांकडून करतात. संस्कृतीकरणात या आणि अशाच आचार चांगल्या वाईट गोष्टींचे - विचारांचे अनुकरण कनिष्ठ जातीकडून होते. त्यामुळे संस्कृतीकरण हे उच्च जातीच्या जीवनपद्धतीचे आंधळे व अविवेकी अनुकरण ठरते.

३) प्रभावशाली जातींचे अनुकरण :-

श्रीनिवास यांच्या मते कनिष्ठ जातींनी काही काळ ब्राह्मणांचे अनुकरण केले. परंतु नंतर कनिष्ठ जातींनी स्थानिक प्रभावशाली जातींचे अनुकरण करण्यास सुरुवात केली. श्रीनिवास यांच्या मते ज्या जातीची लोकसंख्या इतर जाती पेक्षा अधिक असते, जिच्याकडे आर्थिक व राजकीय सत्ता असते, जातीचा रचनेत जिचा धार्मिक दर्जा उच्च असतो, ज्या जातीमध्ये उच्चशिक्षित व उच्च व्यावसायिकांची संख्या अधिक असते ती जात त्या भागात प्रभावशाली ठरते. अशा जातीकडे मोठ्या प्रमाणात शेतजमीन असते. त्यामुळे तिला त्या भागात प्रतिष्ठा - वर्चस्व लाभलेले असते. अशा जातींचे अनुकरण निम्नस्तरीय जातियां कडून केले जाते.

४) धार्मिक विधींचे अनुकरण :-

काही वेळा काही कनिष्ठ जाती आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सत्ताधारी असल्याचे दिसून येते. पण धार्मिक दृष्ट्या मात्र त्यांना उच्च सामाजिक स्थान मिळालेले नसते. हे स्थान प्राप्त झाल्याशिवाय त्यांचे संस्कृतीकरण झाले असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या शक्तिशाली व प्रभावशाली असणाऱ्या कनिष्ठ जाती उच्च जातीचे धार्मिक विधी व कर्मकांड आत्मसात करून आपला दर्जा उंचावला अशा असा दावा करतात. त्यामुळे संस्कृतीकरणात धार्मिक विधींच्या अनुकरणास विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते.

५) आर्थिक स्थितीशी संबंध नाही :-

आर्थिक उन्नती होणे ही संस्कृती करण्याची आवश्यकता नाही. आर्थिक उन्नती बरोबरच संस्कृतीकरण झालेच पाहिजे असे नाही. संस्कृतीकरणाबरोबरच आर्थिक उन्नती झालीच पाहिजे असे नाही. एखाद्या कनिष्ठ जातीने अगर आदिवासी जमातीने राजकीय सत्ता हस्तगत केल्यास त्यामुळे तिची आर्थिक उन्नती होऊ शकते. तसेच संस्कृतीकरण ही होऊ शकते. मात्र सांस्कृतिकरणामुळे आर्थिक उन्नती होतेच असे नाही. या संदर्भात श्रीनिवास यांनी म्हैसूरजवळील रामपुरा खेड्यातील अस्पृश्यांचे उदाहरण दिले आहे. त्यांचे खूप मोठ्या प्रमाणात संस्कृतीकरण झाल्याचे दिसते. मात्र त्यांच्या आर्थिक स्थितीत कोणताही बदल झालेला दिसत नाही.

६) दुहेरी प्रक्रिया :-

संस्कृतीकरण ही एकमार्गी प्रक्रिया नसून दुहेरी प्रक्रिया आहे. संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ जाती जमाती कडून अशा काही गोष्टी स्वीकारल्या जातात की त्यामुळे त्यांच्या आचार विचारात फरक पडतो. तसेच या निम्न जातींच्या काही आचारांचे अनुकरण ब्राह्मणांकडूनही केले जाते. ब्राम्हण मंडळी भारतभर पूजनीय असणाऱ्या महान हिंदु देवतांच्या बरोबरच काही स्थानिक देव - देवतांची पूजा करताना आढळतात. काही अशीही उदाहरणे सापडतात की, ब्राम्हण आपल्या ब्राम्हणेतर मित्रांच्या द्वारे देवतांना पशू बळी देतात. अर्थातच स्थानिक संस्कृतीत देण्यापेक्षा घेण्याची प्रवृत्ती अधिक दिसून येते.

७) आदिवासी जमातीचे संस्कृतीकरण :-

संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया केवळ हिंदू धर्मातील कनिष्ठ जाती पुरतीच मर्यादित नसून ती आदिम क्षेत्रातही दिसून येते. बहुतेक आदिम जमातीत शेजारी हिंदू असल्याने फार वर्षा पूर्वीपासून आदिम जमातीने संस्कृतीकरणाद्वारे हिंदूंच्या श्रद्धा व कर्मकांडांचा स्वीकार केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ हिमालयातील थारु व खासा जमातींनी जानवे व हिंदू कर्मकांड स्वीकारून ठाकूर लोकांशी विवाह संबंध जोडून स्वतंत्र क्षत्रिय म्हणून संबोधण्यात पर्यंत मजल मारली आहे. पश्चिम भारतातील भिल्ल व मध्य भारतातील गोंड व उराल जमातींनीही संस्कृतीकरणाद्वारे स्वतंत्र जाती व दर्जाची मागणी केलेली दिसून येते.

८) अनिश्चित कालावधी :-

संस्कृती करण्याच्या प्रक्रियेत समूहाला उच्च स्थान व दर्जा आपोआपच प्राप्त होत नाही. त्यासाठी अनिश्चित काळापर्यंत वाट पाहावी लागते. त्यासाठी सतत दबाव टाकत रहावे लागते.

संस्कृतीकरण कनिष्ठ जातीला उच्च स्थान प्राप्तीसाठी जरी सहाय्यक ठरले नाही तरी ते मांसभक्षण, मद्यपान, अशुद्ध व्यवसाय इत्यादी त्याग करण्यास व सांस्कृतिक परंपरा विश्वास व देवदेवता इत्यादींचा स्वीकार करण्यास रोखू शकत नाही. अशा प्रकारे गतिशीलतेचा उद्देश सफल न होता ही संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया लोकप्रिय होऊ शकते.

६.६ संस्कृतीकरणास चालना देणारे घटक

भारतात संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया प्राचीन काळापासून चालत आलेली दिसून येते. या प्रक्रियेत चालना देणारे घटक वेगवेगळ्या कामात वेगवेगळे असल्याचे दिसून येते.

१) राजाची कृपादृष्टी :-

पूर्वी भारतात छोटी छोटी राज्ये होती. राजाच्या सेवेत असलेल्या काही कनिष्ठ जातींना आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्याची संधी मिळत असे. राजे लोक आपल्या सेवेत असणाऱ्या कनिष्ठ जातीतील लोकांची स्वामीनिष्ठा, युद्धातील शौर्य, इमाने इतबारे निभावलेली कर्तव्ये इत्यादीमुळे संतुष्ट होऊन त्यांना इनाम, वतन, किताब, प्रतिष्ठा बहाल करीत. अशाप्रकारे राजाची कृपादृष्टी लाभल्याने काही कनिष्ठ जातीतील लोक स्वतःला उच्च दर्जाचे मानू लागले.

२) तीर्थक्षेत्रे :-

श्रीनिवास म्हणातात की, भारतातील तीर्थक्षेत्राचा सांस्कृतिकरणातील सहभाग मोठा आहे. तीर्थक्षेत्रांच्या अभिक्षेत्रात अनेक जाती धर्माचे लोक एकत्र येतात. त्या ठिकाणी उच्च - नीच, प्रबळ - दुर्बल, जातीचे लोक एकत्र जमतात. कनिष्ठ जातीतील लोकांना तेथे राहून प्रबळ व उच्च जातीच्या आचार विचारांचे अनुकरण करण्याची संधी मिळते.

३) ब्रिटिश राजवट :-

ब्रिटिश राजवटीत संस्कृतीकरणास विशेष चालना मिळाली. ब्रिटिश राजवटीत औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, व्यवसाय गतिशीलता, साक्षरता प्रसार, दळणवळणाची प्रगत साधने व पाश्चात्य तंत्रज्ञान इत्यादी चा प्रभाव पडून कनिष्ठ जातींना काही सोयी सवलती दिल्या. त्यांच्यावरील काही पारंपारिक निर्बंध उठवले. त्यामुळे कनिष्ठ जातीतील लोकांना खाणेपिणे, आचार-विचार, पूजाअर्चा इत्यादीत बदल घडवून आणणे शक्य झाले. मागास जातीच्या संघटना उदयास येऊन त्यांनी आपल्यासाठी सुधारणा मागण्यास प्रारंभ केला. तसेच या संघटनांनी आपल्या लोकांना स्वतःच्या अनिष्ट प्रथा व सवयींचा त्याग करण्यास सुचविले. परिणामी संस्कृती करण्याचा मार्ग सुलभ होण्यास मदत झाली.

४) जनगणना :-

भारतीयांची आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक स्थिती जाणून घेण्याच्या उद्देशाने ब्रिटिश शासनाने सुरु केलेल्या जनगणनेत जातवार नोंद होऊ लागली. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना आपले स्थान उंचावण्याची संधी मिळाली. बऱ्याच कनिष्ठ जातींना आपली उच्च जात म्हणून जनगणनेत नोंद करून घेतली. लेखी नोंद झाल्याने कनिष्ठ जातींना उच्च जात म्हणून कायदेशीर मान्यता मिळण्यास मदत झाली.

६) भारतीय संविधान :-

श्रीनिवास यांच्या मतानुसार स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने संसदीय लोकशाहीतील राजकीय संस्थांचा स्वीकार केल्यामुळे ही संस्कृतीकरणाचा प्रसार होण्यास काही प्रमाणात चालना मिळाली आहे. संस्कृतीकरणात मद्य निषेध केला जातो. भारतीय संविधानाने दारुबंदीचे व स्वीकारले आहे.

७) संस्कृतीकरणासाठी निम्न जाती समूहात परिवर्तनाची आकांक्षा असली पाहिजे.

८) त्याचबरोबर वरच्या जातीमध्ये खुलेपणा असावा.

९) निम्न जाती गटातील सदस्यांनी राजकीय सत्ता हस्तगत करणे, आर्थिक सुबत्ता, शिक्षणाचा प्रसार, नेतृत्व, व्यावसायिक गतिशीलता हे प्रोत्साहक घटक महत्त्वाचे आहेत.

१०) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाहीचा स्वीकार, त्यातून सर्व नागरिकांना उपलब्ध झालेली समान संधी, समता, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी राबविलेल्या अनेक योजना याचा प्रभाव पडलेला आढळतो.

११) दळणवळण आणि संदेश वहनाच्या साधनामुळे जाती गटातील सामाजिक अंतर घटण्यास मदत झाली आहे. तसेच शहरीकरणातून तेथील निम्न जातीय गटांचे संस्कृतीकरण विशेष अडथळे न होता संभव होण्याची शक्यता जास्त आहे.

१२) जतीनिष्ठ व्यवसायाच्या ऐवजी नव्या व्यवसायाचे प्रचलन उदाहरणार्थ नोकरी, शिक्षक, टेलिफोन ऑपरेटर, नर्सिंग इत्यादी संस्कृतीकरणाला पुष्टी देणारे आहे.

६.७ संस्कृती करण्याला विरोध करणारे घटक:-

सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण करण्याच्या दृष्टीने संस्कृतीकरण या संकल्पनेची उपयुक्तता खूपच मर्यादित आहे असे श्रीनिवास यांनी म्हटले आहे. त्यांच्या मते, ही संकल्पना अत्यंत विजातीय आहे. ती एकच एक संकल्पना नसून अनेक संकल्पनांची गोळाबेरीज आहे. संस्कृतीकरण हे अत्यंत विस्तृत अशा सांस्कृतिक प्रक्रियेचे केवळ नाव आहे. संस्कृतीकरण संकल्पनेच्या मर्यादा पुढील प्रमाणे आहेत.

१) एक संस्कृती करण्याची एक मर्यादा अशी की या संकल्पनेच्या सहाय्याने जातिव्यवस्थेवर आधारलेल्या भारतासारख्या समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप जाणून घेता येते. इतर समाजासाठी जेथे जातीव्यवस्था नाही तेथे ही संकल्पना उपयुक्त ठरत नाहीत.

२) संस्कृतीकरणातून येणाऱ्या गतिशीलतेमुळे समूहाच्या केवळ स्थानात बदल होतो. संरचनेत बदल होत नाही. संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया ही वर्णव्यवस्थेचे उच्चाटन न करता तिला अधिकच बळकटी आणते.

३) श्रीनिवास यांनी म्हटले आहे की, भूतकाळात अनेक कनिष्ठ जातीने उच्च स्थान प्राप्त केलेले आहे. आणि या जाती राजकीय आदेशामुळे किंवा शक्ती प्राप्त करून प्रभावशाली बनल्या आहेत.

४) संस्कृतीकरणाची संकल्पना सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण मुख्यतः संस्कृतीच्या संदर्भात करते.

५) भारताच्या काही भागात इस्लामी परंपरांचेही अनुकरण केलेले दिसते. शीख धर्मात हिंदू व मुस्लीम परंपरांचे अनुकरण दिसून येते.

६.८ पाश्चिमात्यीकरण (WEATERNIZATION)

प्रस्तावना :-

आधुनिक भारतीय संस्कृती ही प्राचीन हिंदू आणि मुस्लिम संस्कृती आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे संयोजन आहे.

पाश्चात्यीकरण म्हणजे पाश्चात्य देशांची म्हणजेच युरोप आणि अमेरिका यांची संस्कृती स्वीकारणे. यामध्ये त्या देशांचे खाद्य, पेय, पेहराव, राहणीमान इत्यादींचा समावेश होतो.

पाश्चिमात्यीकरणाची संकल्पना-व्याख्या

पाश्चात्य संस्कृतीच्या रंगात रंगण्याच्या प्रक्रियेला पाश्चात्यीकरण म्हणतात. पाश्चात्यीकरण ही अनुकरणाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेद्वारे भारतीय लोक पाश्चात्य सभ्यता आणि संस्कृतीचे अनुकरण करतात.

पाश्चिमात्यीकरणाच्या प्रक्रियेतून पाश्चात्य संस्कृती भारतात पसरली आहे. ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे गैर-पाश्चिमात्य समाजाच्या संस्था, ज्ञान, श्रद्धा आणि मूल्यांमध्ये बदल नैसर्गिक बनतात.

पाश्चिमात्यीकरणाची व्याख्या :-

पाश्चात्य देशांचा विशेषतः ब्रिटीश राजवटीचा परिणाम भारतीय समाज आणि संस्कृतीवर झाल्याने भारतीय समाज आणि संस्कृतीत होत असलेल्या बदलांना पाश्चिमात्यीकरण म्हटले जाते.

पाश्चिमात्यीकरणाचा अर्थ आणि व्याख्या पाहिल्यानंतर पाश्चिमात्यीकरण अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी पाश्चात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे आवश्यक आहे.

६.९ पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये.

पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

1. नैतिक तटस्थता :-

पाश्चिमात्यीकरणाचे परिणाम चांगले किंवा वाईट असू शकतात. पाश्चिमात्यीकरणाची प्रक्रिया नैतिकदृष्ट्या तटस्थ आहे. पाश्चिमात्यीकरणाबाबत कोणताही मूल्यमापन निर्णय देता येत नाही. आधुनिकीकरणाचा उपयोग चांगल्या बदलासाठी केला जातो, पण पाश्चिमात्यीकरणाचा वापर चांगला की वाईट हे दर्शवत नाही.

2. मर्यादित संकल्पना :-

पाश्चिमात्यीकरणाच्या सीमा निश्चित आहेत. आपण पाश्चिमात्यांचे जे काही अनुकरण करतो, त्याचा उगम पश्चिमेतून झाला असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. उदा = 1. ख्रिश्चन धर्माचा उगम आशियामध्ये झाला. 2. दशांश प्रणालीचा शोध प्रथम भारतातील शास्त्रज्ञांनी लावला.

3. जाणीव-अचेतन प्रक्रिया :-

पाश्चात्यीकरण ही जाणीव अचेतन प्रक्रिया आहे. अनेक पाश्चात्य सांस्कृतिक घटकांचा समावेश आपण आपल्या जीवनात नकळतपणे केला आहे आणि सामाजिक बदल जाणीवपूर्वक पाहिले जातात.

4. एक प्रक्रिया :-

पाश्चात्यीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे पाश्चिमात्य जीवनशैली, कल्पना आणि संस्कृतीचा अवलंब केला जातो. कधी कधी माणूस मुद्दाम पाश्चात्य विचार आणि संस्कृती अंगीकारतो.

5. ब्रिटिशांनी आणलेली पाश्चात्य संस्कृती :-

या प्रक्रियेत ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी त्यांच्यासोबत आणलेल्या सर्व सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव समाविष्ट करण्यात आला आहे. ख्रिश्चन धर्माचा उगम आशियामध्ये झाला होता परंतु तो ब्रिटीशांनी भारतात आणला होता.

6. गुंतागुंतीची प्रक्रिया :-

पाश्चात्यीकरण ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. यामध्ये पाश्चात्य, औद्योगिक आणि आधुनिक विज्ञानाचा परिणाम म्हणून भारतीय समाजात होत असलेले सर्व बदल समाविष्ट आहेत. हि प्रक्रिया गुंतागुंतीची तसेच बहुस्तरीय आहे. पाश्चिमात्यीकरणाची संकल्पना भारतीय समाज आणि संस्कृतीत होत असलेल्या बहुस्तरीय बदलांची कल्पना देते.

६. १० भारतीय जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा झालेला प्रभाव:

भारतीय जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा झालेला प्रभाव पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

पाश्चिमात्यीकरणाच्या प्रभावामुळे भारतीय जीवनातील जातिव्यवस्था, शिक्षण, सामाजिक प्रबोधन, राजकीय प्रबोधन, संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, अर्थव्यवस्था, विवाहसंस्था, अस्पृश्यता आणि चालीरीती इत्यादींवर प्रभाव झाला आहे.

1. जातिव्यवस्थेवरील प्रभाव :-

पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भारतात जातिव्यवस्थेचे बंधन तुटू लागले. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या रंगात रंगून सर्व जातींचे अन्न, वस्त्र, राहणीमान, चालीरीती इत्यादी एक झाल्या. जाती ऐवजी वर्गाचा भेद त्यांच्यात दिसू लागला. खालील घटकांमुळे जातीची बंधने सैल झाली.

i) औद्योगिकीकरण :-

इंग्रजांच्या आगमनाने भारतात नवीन उद्योग आणि व्यवसाय वाढले. कारखान्यांमध्ये सर्व धर्म, जातीचे लोक एकत्र काम करतात. त्यांच्या समस्या सारख्याच आहेत आणि त्यांचे हितही तेच आहे. एकत्र काम करणे इत्यादींमुळे एकमेकांशी संवाद साधणे आवश्यक झाले. अशा स्थितीत उच्च आणि नीचचा अर्थ असू शकत नाही. त्यामुळे जातीभेदाची बंधने सैल होऊ लागली.

(ii) शहरीकरण :-

औद्योगिकीकरणामुळे देशात शेकडो लहान-मोठी शहरे वाढू लागली आणि लाखो मजूर गावे सोडून शहरांमध्ये काम करू लागले. शहरांच्या गर्दीमुळे दूरदूरवरून येणाऱ्या लोकांच्या जाती-धर्माचा विचार कमी होऊ लागला. त्यांच्यावरील जातपंचायतींचे नियंत्रण सुटल्याने जातिबंध सैल होऊ लागले. अशा प्रकारे, नागरीकरणाने जातिव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात कमकुवत केली.

(iii) वाहतुकीची साधने :-

दळणवळणाच्या साधनांमुळे जातीचे बंधन सैल झाले. वाहतुकीची साधने: रेल्वे, बस, टॅक्सी, रिक्शा इत्यादींनी प्रवास करणारे अस्पृश्यतेचा विचार करत नाहीत, म्हणून जेव्हा पहिली ट्रेन सुरू झाली तेव्हा लोकांनी तीव्र विरोध केला, परंतु आता सर्व लोक ट्रेन आणि बसचा वापर करतात.

(iv) इंग्रजी शिक्षण :-

भारतात इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे जातिव्यवस्थेला मोठा धक्का बसला. इंग्रजीचा अभ्यास करून लोकांमध्ये उदारमतवादी विचारांचा प्रसार केला गेला. त्यांच्या राहणीमान, खाद्यपदार्थ, पेहराव याबरोबरच त्यांच्या विचारांवर पाश्चिमात्य, स्वातंत्र्य समानता इत्यादी विचारांचाही प्रभाव होता. त्यामुळे सुशिक्षित लोकांमध्ये आंतरजातीय विवाह होऊ लागला. परदेशात अभ्यासासाठी गेलेली माणसे अनेकदा साहेब म्हणून परत यायची. सुरुवातीला परदेशात जाण्यास खूप विरोध होता, पण आता हळूहळू या प्रकारात संकुचितपणा वाढत आहे. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांमध्ये स्वातंत्र्य आणि समानतेची भावना पसरली.

2. अस्पृश्यतेवर प्रभाव :-

जातिव्यवस्था कमकुवत करण्याबरोबरच पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावामुळे भारतातील अस्पृश्यतेची कल्पना नष्ट होण्यास मदत झाली. दळणवळण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण इत्यादी साधनांमुळे अस्पृश्यतेचा विचारही सैल झाला, कारण रस्त्यावर, बस, ट्रेन आणि रिक्शा, स्टेशन आणि हॉटेल्स आणि कारखान्यांमध्ये वावरतांना जाती नियमांचे पालन करणे अशक्य झाले. पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रचारामुळे लोकांमध्ये समानतेची भावना निर्माण झाली.

3. महिलांवर प्रभाव :-

भारतात पाश्चिमात्य देशांचा प्रभाव स्त्रियांवर खूप मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. हिंदू स्त्रियांनी पाश्चात्य विचारांच्या अनुकरण केले. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाने आपण पुरुषांपेक्षा कोणत्याही प्रकारे कमी नाही हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे पाश्चिमात्य विचारांच्या प्रभावामुळे स्त्रियांनी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांकडून समानतेची मागणी केली. भारतात महिलांना उच्च शिक्षण घेण्याची परवानगी नव्हती. त्यांना रामायण वाचनाचे ज्ञान असणे अत्यंत महत्त्वाचे मानले जात असे. स्त्रीशिक्षणासाठी सुधारकांना खूप संघर्ष करावा लागला. सर्वप्रथम कलकत्ता विद्यापीठाने महिलांना उच्च शिक्षणासाठी परवानगी दिली. हळुहळू महिलांमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढू लागले. इंग्रजी शिक्षणाद्वारे भारतीय महिलांवर इंग्रजी सभ्यतेचा प्रभाव पडला. या प्रभावामुळे पडदा पद्धतीवर बहिष्कार, स्त्री - पुरुष समानतेची मागणी असे सकारात्मक बदल घडून आले.

4. सामाजिक संरचनेवर प्रभाव :-

भारतीय समाजरचनेवर पाश्चिमात्य देशांचाही मोठा प्रभाव पडला आहे. भारतीय सामाजिक संघटना जातीव्यवस्थेवर आधारित आहे. या जाती अंतर्विवाह गट आहेत आणि जन्मानुसार निर्धारित केल्या जातात. हे विशेषतः ग्रामीण सामाजिक रचनेवर आधारित आहेत, पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावामुळे जातिव्यवस्था कमकुवत होत आहे आणि तिची जागा पाश्चात्य देशांच्या वर्ग व्यवस्थेने घेतली आहे.

5. ग्रामीण समाजरचनेचे विघटन :-

देशात यंत्रांच्या प्रभावामुळे वाढलेल्या औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या जागी औद्योगिक अर्थव्यवस्था प्रस्थापित होत आहे. पाश्चिमात्य विचारांच्या प्रभावाखाली समाज

अधिक गतिमान झाला आहे आणि जुन्या रूढीवादी विचारांना वेग आला आहे. शहरी व्यवस्थेत जाती-धर्माचे बंधनही चालत नाही.

6. धर्मनिरपेक्षता :-

पाश्चात्य शिक्षण हे धर्मनिरपेक्ष असल्यामुळे धार्मिक विधींचे महत्त्व कमी करते. आज देशात व्यवसायांच्या आधारे संघटना निर्माण होत आहेत. जातीय जाणीवेची जागा वर्ग जाणीवेने घेतली आहे.

7. विवाह संस्थेवर प्रभाव :-

सामाजिक संस्थांमध्ये, भारतातील पाश्चात्यांचा प्रभाव विवाहसंस्थेवर सर्वाधिक होता. आज भारतात लग्नाचा आधार धर्म नसून वैवाहिक प्रेम हा आहे. विवाहाच्या आधाराबरोबरच विवाह पद्धतीतही थोडासा बदल झाला आहे. पाश्चात्य प्रभावामुळे, आता तरुण पुरुष आणि महिलांना स्वतःचा जीवनसाथी निवडू लागले आहेत. बालविवाहावर बहिष्कार टाकण्यात आला. पाश्चिमात्य प्रभावामुळे लग्नाचे वय वाढले. विवाहांमधील अस्थिरता वाढत आहे. विवाह हे एक सामाजिक करार बनले आहेत जे विशेष परिस्थितीत तोडले जाऊ शकते. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आंतरजातीय विवाह होऊ लागले आहेत. काही ठिकाणी आंतरधर्मीय विवाहही पाहायला मिळतात. पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावाखाली काही लोकांची लग्न टाळण्याची व मुक्त शरीर सुख उपभोगण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. स्त्री-पुरुषांमध्ये आजकाल अविवाहित राहणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. लग्नाशिवायही शारीरिक संबंध शक्य होऊ लागले आहेत आणि लग्नाचे बंधन अनिष्ट मानले जाऊ लागले आहे.

8. कुटुंबाच्या संस्थेवर पश्चिमेचा प्रभाव :-

विवाहसंस्थेसोबतच, पाश्चात्य विचार आणि आदर्शांचा भारतातील कुटुंबसंस्थेवरही प्रभाव पडला आहे. संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊ लागले आहे. आधुनिक तरुण कुटुंबासाठी स्वतःचा त्याग करणे आणि वडीलधाऱ्यांच्या हाताखाली जीवन जगणे मूर्खपणाचे समजतात. पाश्चात्य विचारसरणीमुळे कुटुंबेही लहान होऊ लागली आहेत. लग्नाचा आधार बदलल्यामुळे आता कुटुंबातील मुलांची संख्या कमी होऊ लागली आहे. भारतात गर्भनिरोधकांचा प्रभाव वाढू लागला आहे. या सर्व कारणांमुळे भारतातही कुटुंब लहान होत चालले आहे. सुशिक्षित महिलाही पुरुषांप्रमाणेच नोकऱ्या करू लागल्या आहेत. स्त्री आणि पुरुष दोघांच्याही रोजगारामुळे त्यांच्या जीवनाची क्षेत्रे विभागली जातात. वाढत्या व्यक्तिमत्त्व आणि स्वातंत्र्य आणि प्रेम हा विवाहाचा आधार असल्याने आणि मुलांबद्दलची घटती ओढ यामुळे घटस्फोट घेणे आता इतके अवघड राहिलेले नाही. एकंदरीत भारतातील कुटुंबाची स्थिरता कमी होत आहे.

9. भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव :-

भारतीय चालीरीतींबरोबरच भारतीय संस्कृतीच्या इतर अंगांवर पाश्चात्य संस्कृतीचा मोठा प्रभाव पडला आहे. हा प्रभाव 'भाषा साहित्य', संगीत, कला, धर्म, नैतिकता इत्यादींवर दिसून येतो.

(i) भाषा :-

इंग्रजी भाषेतील अनेक संज्ञा ग्रामीण लोकांच्या बोलीभाषेत शिरल्या आहेत. नागरी प्रशासनाच्या विस्तारामुळे न्यायालय, कलेक्टर, न्यायाधीश, बॅरिस्टर इत्यादी संज्ञा लोकप्रिय झाल्या त्याचप्रमाणे वाहतूक सुविधांच्या विस्तारामुळे रेल्वे, स्टेशन, सिग्नल इत्यादी दैनंदिन वापरातील बाबींचा समावेश झाला आहे. स्वातंत्र्यानंतर खेड्यांच्या राजकीयीकरणामुळे गावांना पक्ष, समाजवाद, साम्यवाद, मंत्रालय इत्यादी शब्दांचा परिचय झाला आहे आणि त्याचप्रमाणे आता वैद्यकीय सुविधांचा प्रसार झाल्याने इंजेक्शन, मिश्रण, पेनिसिलिन इत्यादी शब्दही घरगुती शब्द बनले आहेत.

(ii) साहित्य :-

भारतीय साहित्यावर पाश्चात्य साहित्याचा मोठा प्रभाव आहे. थ्रिलरिझम, अस्तित्ववाद, मनोविश्लेषण इत्यादी पाश्चात्य साहित्यातील प्रवृत्तींचा स्पष्ट प्रभाव भारतीय साहित्यात कादंबरी, कथा आणि नाटकांमध्ये दिसून येतो. कवितेत, टोकाच्या आणि पुरोगामी कवितांमध्ये पाश्चिमात्यांचा प्रभाव दिसून येतो. पाश्चिमात्य देशांच्या प्रभावामुळे साहित्यात लघुकथा आणि एकांकिका यांचा प्रसार झाला. याशिवाय धर्मनिरपेक्षता, नास्तिकता, गूढवाद, साम्यवाद, पुरोगामीवाद आणि स्वातंत्र्य, समता इत्यादी प्रवृत्तींचा साहित्यात पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव आहे.

iii) कला :-

भाषा आणि साहित्याप्रमाणेच भारतीय संस्कृतीवर पाश्चिमात्य देशांचा प्रभाव कलेच्या क्षेत्रातही स्पष्टपणे दिसून येतो. कलेच्या क्षेत्रात, नृत्य, संगीत आणि इतर अनेक गोष्टींमध्ये भारतीय चित्रपट विश्वात पाश्चिमात्य देशांचे स्पष्ट अनुकरण आहे. अनेक पाश्चात्य वाद्ये भारतात मोठ्या प्रमाणावर पसरली आहेत. त्यामध्ये व्हायोलिन, गिटार, बँजो, माउथ ऑर्गन आणि पायोन इत्यादी अनेक प्रसिद्ध आहेत. या वाद्यांव्यतिरिक्त भारतीय संगीत, विशेषतः चित्रपट संगीतातील तालावर पाश्चात्य प्रभाव आहे. पाश्चिमात्य देशांच्या अनुकरणाने मेक-अपची कला भारतात विकसित झाली आहे. नृत्यामध्ये पाश्चात्य नृत्यांचा प्रचार देखील वाढत आहे, जरी या दिशेने पाश्चिमात्यांचे थोडेसे अनुकरण झाले आहे. चित्रात पाश्चात्य विचारसरणी दिसून येते. मॉडर्न आर्टच्या नावाखाली भारतीय चित्रकलेमध्ये जे प्रयोग केले जात आहेत ते बहुतांशी पाश्चिमात्य देशांच्या अनुकरणाने होत आहेत. इमारत बांधणीच्या कलेमध्ये भारत पाश्चिमात्य देशांचा खूप ऋणी आहे. या दिशेने भारताने पाश्चिमात्य देशांकडून किती पाऊल उचलले आहे, हे जाणून घेण्यासाठी ब्रिटिशांनी भारत सोडल्यानंतर बांधलेल्या सरकारी-निमसरकारी इमारती आणि नवीन शहरे पाहणे पुरेसे ठरेल.

(iv) धर्म :-

भारतीय धर्मावरही पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडला आहे. पाश्चात्य बुद्धिवादाच्या प्रभावामुळे भारतीय लोकांमध्ये अनेक धार्मिक अंधश्रद्धा निर्माण झाल्या आहेत. कर्मकांडाचा प्रभाव हळूहळू कमी होत आहे. धर्म एकतर तात्विक किंवा यांत्रिक आणि व्यावसायिक होत आहे. जे धार्मिक रीतिरिवाजांचे पालन करतात, ते बहुतेक रूढींच्या रूपात मानले जातात. अनेक निरक्षर लोक आता देवावरचा विश्वास सोडू लागले आहेत.

(v). ड्रेस पॅटर्नवर परिणाम :-

पाश्चिमात्यीकरणाच्या प्रभावाखाली खेड्यापाड्यात राहणाऱ्या लोकांनीही घसगुती कपड्यांऐवजी नायलॉन, टेरिलीन, टेरीकोट इत्यादी कारखान्यात तयार केलेले कपडे निवडले आहेत, रेडिमेड कपडे लोकप्रिय झाले आहेत. पेहरावाच्या पद्धतीतही आमूलाग्र बदल झाला आहे. जुन्या शैलीच्या शर्टची जागा आधुनिक शैलीतील शर्ट्सने घेतली आहे. पाश्चात्य कपडे अधिक लोकप्रिय झाले.

(vi) खाण्याच्या सवयी आणि खाण्याच्या पद्धतीवर परिणाम :-

पाश्चात्यीकरणाने खाण्याच्या सवयी आणि खाण्याची पद्धत या पातळीपर्यंत पोहोचली आहे. पारंपारिकपणे, भारतीय त्यांचे जेवण जमिनीवर बसून खातात. पानांवर किंवा पितळ, पितळ किंवा चांदीच्या ताटांवर अन्न दिले जात असे. उच्चवर्णीयांमध्ये आणि विशेषतः ब्राह्मणांमध्ये भोजन हे धार्मिक कार्य होते. स्वयंपाक आणि सेवा करण्याची जबाबदारी असलेल्या स्त्रिया धार्मिक रीतीने शुद्ध स्थितीत असताना अन्न थंड करावे लागले. ज्येष्ठतेनुसार मुलांना आणि प्रौढांना जेवण दिले जात होते. पण आता स्टेनलेस स्टीलची भांडी, चमचे इत्यादींसह टेबलवर जेवायला प्राधान्य दिले जाते. ग्रामीण आणि शहरी भागात तुपाचा वापर वाढत्या प्रमाणात वनस्पती तेलाने घेतला आहे. चहाची दुकाने आता बहुतेक रस्त्याच्या कडेला असलेल्या खेड्यांमध्ये सामान्य आहेत आणि सर्व जातीचे लोक चायना कप, ग्लास किंवा मातीच्या कपमध्ये चहा घेतात, जरी चहा खालच्या जातीच्या व्यक्तीने काढला असेल. ब्राह्मण जातीतील लोकांकडून मांस आणि अंडी खाण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की भारतीय जीवनात पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव झपाट्याने वाढत आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावाने अनेक लोक इतके बुचकळ्यात पडले आहेत की, त्यांना भारतीय संस्कृतीचे सर्वस्वच हरवून बसल्याचे दिसते.

10. सार्वत्रिक कायदेशीर प्रणालीची वाढ :-

पाश्चिमात्यीकरणाच्या प्रक्रियेने नवीन कायदेशीर मानदंड आणले. ज्याने भारतातील कायद्याच्या सार्वत्रिक सकारात्मक स्वरूपाच्या वाढीस हातभार लावला. पूर्वी कायदेशीर व्यवस्थेची स्थापना पदानुक्रम आणि होलिझमच्या तत्वांवर केली गेली होती. त्यानुसार स्थानिक पदानुक्रमातील विविध जाती आणि वर्गांच्या स्थितीच्या आधारे न्याय मिळाला. अशा प्रकारे, मनुच्या नियमानुसार, क्षत्रियाची निंदा करणाऱ्या ब्राह्मणाला पन्नास पानांचा

दंड भरावा लागला, परंतु वैश्य किंवा शूद्राची निंदा केल्याबद्दल त्याला अनुक्रमे पंचवीस आणि बारा पानांचा दंड भरावा लागला. खालच्या जातींनी उच्च जातीची निंदा केली तर दंड अधिक कठोर होता. न्याय देण्याच्या बाबतीत पदानुक्रमाचे तत्त्व काटेकोरपणे पाळले गेले. आपली पारंपारिक कायदेपद्धती समूहाभिमुख आणि असमानतावादी राहिली. भारतात ब्रिटीश सत्ता स्थापन झाल्यावर देशाच्या कायदेशीर व्यवस्थेत नवे वळण आले. सार्वभौमिकतावाद, बुद्धिवाद आणि व्यक्तिवादाच्या तत्त्वांवर आधारित कायदेशीर नवकल्पनाचे विविध प्रकार सादर केले गेले आणि त्याद्वारे नवीन न्यायव्यवस्था व्यक्तिभिमुख आणि सार्वत्रिक बनवली गेली. विवाह प्रथा, विवाहाचे वय, विवाहासाठी संमतीचे वय अशा अनेक संवेदनशील क्षेत्रांमध्ये सामाजिक सुधारणांचा परिचय करून देणारे कायदे तयार केले. याने समानतेचे तत्त्व प्रस्थापित केले आणि खालच्या-दलित जातींमध्ये सकारात्मक हक्कांची जाणीव निर्माण केली.

11. पाश्चात्यीकरणाचा शिक्षणावर होणारा परिणाम :-

परंपरागत शिक्षणाची सामग्री आधिभौतिक होती. ते उच्च वर्ग किंवा दोनदा जन्मलेल्या जातींपुरते मर्यादित होते. त्याची रचना आनुवंशिक आणि बंद होती. शिक्षक आणि अध्यापन या दोघांच्याही भूमिका गुणात्मक - वर्णनात्मक होत्या. समकालीन शिक्षण हे पाश्चिमात्य वंशाचे आहे. परंतु आधुनिक शिक्षणामध्ये मूलभूतपणे भिन्न अभिमुखता आणि संघटना आहे. त्याची सामग्री उदारमतवादी आहे आणि ती वैज्ञानिक जागतिक दृष्टिकोनाचा उपदेश करते. स्वातंत्र्य, समानता, मानवतावाद आणि कष्टरतावादावरील विश्वास नाकारणे हे आधुनिक शिक्षणाचे प्रमुख विषय आहेत.

12. संप्रेषण नेटवर्कवर प्रभाव :-

संपर्काची माध्यमे पाश्चात्य संपर्कातून भारतात आली. भारताचा पाश्चिमात्य देशांशी संपर्क आल्यानंतरच छापील वृत्तपत्रे अस्तित्वात आली. ब्रिटीशांनी भारतात टेलिग्राफ, रेल्वे आणि आधुनिक टपाल व्यवस्था सुरू केली. दळणवळण आणि वाहतुकीच्या इतर माध्यमांमध्येही अशीच सुधारणा झाली आहे. रेल्वे, रस्ते, हवाई मार्ग आणि जलमार्गांद्वारे वाहतुकीच्या विस्तारामुळे एका प्रदेशाशी दुसऱ्या प्रदेशातील परस्परसंवाद आणि संपर्क वाढण्यास हातभार लागला आहे. सर्व जातीधर्माचे लोक एकाच रेल्वे डब्यात किंवा बसमधून प्रवास करत असल्याने शुद्धता आणि प्रदूषण या संकल्पनेला सवलत देण्यात आली आहे.

13. राष्ट्रवादाची वाढ :-

समकालीन स्वरूपातील राष्ट्रवाद आणि लोकशाही या दोन्ही पाश्चात्यीकरणाच्या देणग्या आहेत. राष्ट्रवाद म्हणजे एखाद्याच्या राष्ट्रत्वाची जाणीव. त्याचे समाजशास्त्रीय प्रकटीकरण म्हणजे राष्ट्र-राज्याची कल्पना. लोकशाही ही राजकीय संघटना आणि मूल्यांच्या प्रणालीचा एक विशेष प्रकार आहे ज्यावर राष्ट्र-राज्य स्थापित केले जाऊ शकते. राष्ट्रीयत्वाची भावना आणि लोकशाही नियमांचा आदर हा पाश्चिमात्यीकरणाचा परिणाम आहे. पाश्चिमात्य लोकांच्या उत्कट देशभक्तीच्या आवेशामुळेच आपल्या नेत्यांना भारताला एकसंध देश म्हणून विकसित करण्याचा विचार करायला लावला. भारतातील स्वातंत्र्यलढ्यातील

बहुतेक राष्ट्रवादी नेत्यांना पाश्चात्य साहित्य आणि विचारातून प्रेरणा मिळाली. तथापि, भारतीय राष्ट्रवाद पूर्णपणे पाश्चात्य धर्तीवर तयार केलेला नव्हता.

14. सामाजिक वाईट गोष्टींचे निर्मूलन :-

पाश्चिमात्यीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ज्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तींनी भारतीय समाजाला समाजाला ग्रासले होते त्याविरुद्ध निर्धारपूर्वक लढा देणे शक्य झाले. याआधीही काही समाजसेवकांनी या समाजकंटकांच्या विरोधात बोटं उचलली होती, यात शंका नाही, पण पाश्चात्यीकरणाच्या प्रक्रियेने या प्रयत्नांना फळ मिळू शकले. विधवा जाळण्याची प्रथा, भ्रूणहत्या, गुलामगिरीसाठी मुलांची चोरी, बालविवाह, विधवाविवाहावर बंदी, अस्पृश्यता या अशा काही सामाजिक कुप्रथा आहेत ज्यांच्याशी आजही लढा सुरू आहे.

अशाप्रकारे पाश्चिमात्यीकरणाने संपूर्ण भारतीय समाज व्यापला आहे.

६.११ सारांश.

भारतात पाश्चात्य आणि भारतीय अशा दोन परस्परविरोधी संस्कृती एकमेकांच्या संपर्कात आल्या व त्याचा परस्परांवर परिणाम व प्रभाव घडून आला. असा परिणाम घडून येणे हेही स्वाभाविकच असते. दोन विभिन्न संस्कृतींचा जसा परस्परांवर प्रभाव पडतो, तसा प्रभाव एकाच संस्कृतीत अनेक स्तर असल्यामुळे ह्या स्तरांचाही प्रभाव पडतो. गुणवैशिष्ट्याची देवाणघेवाण सुरू होते.

६.१२ स्वाध्याय.

---

1. सांस्कृतिकरण व्याख्या संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया सविस्तर सांगा.
2. सांस्कृतिकरणाची वैशिष्ट्ये सविस्तर सांगा.
3. संस्कृतीकरणास चालना देणारे व विरोध करणारे घटक.
4. पाश्चिमात्यीकरणाची व्याख्या पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
5. भारतीय जीवनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा झालेला प्रभाव सांगा:

६.१३ संदर्भ सूची.

- १)समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना : डॉ. सर्जेराव साळुंखे, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे -2.
- २)समाजशास्त्र : भा. कि. खडसे, प्रकाशन - हिमालय बुक्स प्रा. लि., गिरगाव - मुंबई.
- ३)ग्रामीण विकास : ग्रामीण समाजव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था, आयडॉल - मुंबई यूनिवर्सिटी, पेपर क्रमांक २ चेपुस्तक.

७

सामाजिक बदलाशी संबंधित संकल्पना - II

पाठाची रचना

- ७.० उद्दिष्टे.
- ७.१ प्रस्तावना.
- ७.२ आधुनिकीकरण अर्थ आणि व्याख्या.
- ७.३ भारतीय आधुनिकीकरण प्रक्रिया.
- ७.४ आधुनिकीकरणाची लक्षणे.
- ७.५ आधुनिकीकरणाची कारणे.
- ७.६ आधुनिकीकरणाचे पैलू किंवा घटक.
- ७.७ आधुनिकीकरणाच्या समस्या.
- ७.८ आधुनिकीकरणाचा भारतीय समाजावरील परिणाम.
- ७.९ सारांश.
- ७.१० स्वाध्याय.
- ७.११ संदर्भ सूची.

७.० उद्दिष्टे

---

१. आधुनिकीकरण संकल्पना समजावून घेणे
२. भारतीतील आधुनिकीकरण प्रक्रिया अभ्यासणे.
३. आधुनिकीकरणाची कारणे व लक्षणे सविस्तर सांगा.
४. आधुनिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यां जाणून घेणे.
५. आधुनिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना.

आधुनिकीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची गतिमान प्रक्रिया आहे. आधुनिकीकरणातून समाजाच्या पारंपारिक जीवनपद्धतीत अमूलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. आधुनिकीकरणाचा प्रारंभ ग्रेट ब्रिटनमध्ये झाला. त्यानंतर फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका, जपान इत्यादी विकसित राष्ट्रांमध्ये झाला. संस्कृतीकरणाचा विचार भारतीय समाजाच्या संदर्भात करण्यात येतो. तर पाश्चिमात्यीकरण याचा संबंध इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशांची आहे. या दोन्ही प्रक्रियांपेक्षा आधुनिकीकरण ही व्यापक प्रक्रिया आहे. वसाहतवादी चौकटीतून आधुनिकीकरणाची सुरुवात झाली. वसाहतवादातून इंग्रजांनी स्वीकारलेल्या प्रागतिक धोरणामुळे औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, धर्मनिरपेक्षता, नवीन मूल्य आणि विचारसरणी दृढ होत गेली. यातून पारंपारिकतेची चौकट बदलत गेली. आधुनिकीकरणातून समाजाच्या पारंपरिक जीवन पद्धतीत आमूलाग्र स्वरूपात बदल झालेले दिसून येतात. खाणेपिणे, आचार-विचार, वेशभूषा, केशभूषा, विवाह, जातीव्यवस्था, सण - समारंभातील विधी इत्यादी मध्ये फार मोठे बदल घडून येऊ लागले आहेत. एकूणच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वैचारिक, शैक्षणिक, इत्यादी क्षेत्रात विविध बदल घडून येत आहेत. युरोपीय देशात प्रथम औद्योगिकीकरण घडून येण्यास प्रारंभ झाला. त्यामुळे तेथील समाजात व एकंदर जीवनशैलीत काही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. पौरात्य देशातील काही उच्च मध्यमवर्गीय स्तरांतील लोकांनी मग युरोपीय व पाश्चिमात्य जीवन पद्धतीचे अनुकरण करण्यास प्रारंभ केला. याचा निर्देश करण्यासाठी प्रथम युरोपीकरण (Europeanization) आणि पाश्चात्यीकरण (Westernization) या संकल्पना वापरल्या जाऊ लागल्या. पण पुढे त्या ऐवजी आधुनिकीकरण (Modernization) ही संकल्पना वापरात आली. युरोपीकरण आणि पाश्चात्यीकरण याहून निराळा असा आधुनिकीकरण या संकल्पनेचा अर्थ आहे. नामवंत विद्वानांच्या आधुनिकीकरणाच्या संकल्पनेचा अर्थ उलगाडून सांगताना द. ना. धनागरे म्हणतात, " इतर परिवर्तन प्रक्रिया प्रमाणे आधुनिकीकरण ही देखील एक परिवर्तन प्रक्रियाच आहे. त्यात प्रामुख्याने बदल घडून येतो तो जीवनपद्धती आणि आचार विचारांमध्ये. आणि हे परिवर्तन युरोपी करण पाश्चिमात्यीकरण याप्रमाणे समाजातल्या उच्चभू वर्गापुरते मर्यादित न राहता समाजातल्या सर्व थरांमध्ये व्यक्तींवर त्याचा प्रभाव पडतो तो मुख्यत्वेकरून संचार माध्यमांद्वारे. त्यातून नवीन कल्पना आणि मनोवृत्तीचा प्रादुर्भाव होतो आणि प्रसारही. हा बदल सर्वसमावेशक असतो. एवढेच नाही तर आधुनिकीकरण प्रक्रियेत सातत्याने परिवर्तन घडत राहणे व त्याद्वारे व्यक्ती व्यक्तींची सामाजिक व मानसिक गतिशीलता हाच समाजाचा स्थायीभाव बनतो. याखेरीज बदल हा लादला जात नाही, तर स्वेच्छेने स्वीकारला जातो. आधुनिकीकरण प्रक्रियेचा गाभा धर्मातीत / धर्मनिरपेक्ष असतो. म्हणजेच त्या संक्रमणावरस्थेतून जाणाऱ्या समाज अथवा राष्ट्रांमध्ये साधारणपणे एक सारखे परिणाम दिसू शकतात."

७.२ आधुनिकीकरण अर्थ आणि व्याख्या.

आधुनिकीकरणाच्या व्याख्या किंवा अर्थ अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी मांडले आहेत. "विशिष्ट सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारी गतिमान आणि सर्वस्पर्शी अशी सातत्याने कार्यान्वित असलेली प्रक्रिया म्हणजे आधुनिकीकरण होय."

१) एम. एन. श्रीनिवास:-

एम. एन. श्रीनिवास यांनी मात्र आधुनिकीकरणापेक्षा पाश्चिमात्यीकरण ही सामाजिक परिवर्तन दर्शक संकल्पना मान्य केली आहे. त्यांच्या मते आधुनिकीकरणात मानवी मूल्य आणि बुद्धीसंगततेचा विचार दिसत नाही.

२) एम. एस. गोरे:-

"आधुनिकीकरण ही परिवर्तन दर्शन प्रक्रिया असून या प्रक्रियेतून मूल्य, विश्वास आणि प्रमाणकांमध्ये बदल अपेक्षित असतो."

३) बी. व्ही. शाह :-

"आधुनिकीकरण एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे. ती निव्वळ आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया नाही, तर ती एक जटिल प्रक्रिया असून विशिष्ट समाजाच्या संपूर्ण जीवनाशी संबंधित आहे."

४) मराठी विश्वकोश :-

"आधुनिकीकरण म्हणजे विशिष्ट सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारी गतिमान आणि सर्वस्पर्शी अशी सातत्याने चालू असलेली प्रक्रिया होय."

५) टीशलेर, व्हायटन, हंटर:-

"पारंपारिक समाजाचे जसजसे औद्योगिकीकरण होत जाते तसतसे त्या समाजात घडून येणाऱ्या गुंतागुंतीच्या परिवर्तनांच्या संचाला आधुनिकीकरण असे म्हणतात."

६) डेव्हिड पॉपीनो :-

"पारंपारिक, औद्योगिकीकरणपूर्व समाजातील संस्थांचे औद्योगिकीकरण झालेल्या समाजातील संस्थांप्रमाणे सामाजिक रूपांतरण घडून येणे म्हणजे आधुनिकीकरण होय."

७) लाईट आणि केल्लर :-

"प्रगत औद्योगिक देशातील समाजांप्रमाणे बदल किंवा परिवर्तन घडवून आणणे म्हणजे आधुनिकीकरण होय."

वरील व्याख्यांवरून असे म्हणता येईल की, औद्योगिकीकरण घडून येणे हाच आधुनिकीकरणाचा प्रमुख गाभा असला तरी निव्वळ औद्योगिकीकरण म्हणजे आधुनिकीकरण असे मात्र म्हणता येणार नाही. एखाद्या देशात नवे उद्योग निघाले एवढे यावरूनच त्याचे आधुनिकीकरण झाले असे म्हणता येत नाही. औद्योगिकीकरणा बरोबरच औद्योगिकीकरण

पूर्व अशा पारंपारिक समाजातील समाज संरचना, मूलभूत सामाजिक संस्था, नियमने, मूल्ये, श्रमविभाजन, स्तरीकरण इत्यादी घटकांत ही परिवर्तन घडून येणे आधुनिकीकरणाच्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. थोडक्यात आधुनिकीकरण ही संपूर्ण समाजाला व्यापून टाकणारी परिवर्तनाची एकगुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे.

७.३ भारतीय आधुनिकीकरण प्रक्रिया.

---

१) जुन्या प्रक्रियेचे नवे नाव:-

आधुनिकीकरण हे परिवर्तनाच्या जुन्या प्रक्रियेत दिलेले नवे नाव आहे. ही प्रक्रिया अठराव्या शतकात मुख्यतः इंग्लंड, फ्रान्स या देशांमध्ये सुरू झाली. नंतर ती बेल्जम, पोर्तुगीज, नेदरलँड, जर्मनी, हॉलंड या देशात सुरू झाली.

२) आधुनिकीकरण म्हणजे केवळ औद्योगिकीकरण नव्हे:-

एखाद्या देशात मोठे उद्योगधंदे निघाले एवढ्यावरूनच त्याचे आधुनिकीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही. औद्योगिकीकरणाबरोबरच समाजातील पारंपारिक संस्था, आचार-विचार, रितीरिवाज, चालीरीती, मानवी मूल्ये, समाजातील सामाजिक स्तरीकरण इत्यादी मध्ये बदल घडून येणे आधुनिकीकरणात अभिप्रेत आहे.

३) आर्थिक विकास :-

देशातील आर्थिक विकासाबरोबर आधुनिकीकरणात वाढ होत जाते. प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र, तृतीय क्षेत्रातील प्रगती व विकासामुळे आधुनिकीकरणास चालना मिळते.

४) प्राथमिक व दुय्यम आधुनिकीकरण :-

जगातील सर्व देशांमध्ये आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया घडून येत असली तरी तिचे स्वरूप सर्वत्र सारखे नसते. विकसित व अविकसित किंवा विकसनशील देशातील आधुनिकीकरण प्रक्रियेतील फरक दर्शवण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम आधुनिकीकरण अशा संज्ञा वापरल्या जातात. पश्चिम युरोपातील देशात आधुनिकीकरण प्रथम घडून आले. इंग्लंड आणि फ्रान्स हे आधुनिकीकरण घडून आलेले पहिले देश आहेत. त्यानंतर अमेरिका, रशिया, जर्मनी, जपान या देशात आधुनिकीकरण घडून आले. हे देश आता विकसित देश मानले जातात.

'अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रात नियोजनबद्ध पद्धतीने आधुनिकीकरण घडवून आणले जाते त्याला दुय्यम आधुनिकीकरण म्हटले जाते.'

विकसनशील राष्ट्रांना विकसित राष्ट्रांच्या आधुनिकीकरणाच्या अनुभवांचा फायदा होतो.

७.४ आधुनिकीकरणाची लक्षणे.

- १) आदान-प्रदान :-अविकसित समाज विकसित समाजाकडून पुरोगामी विचारसरणीचा स्वीकार करतात.
- २) नव आकांक्षाची पातळी उंचावत ठेवणे:- मानवी आशा आकांक्षात सतत होणारी वाढ.
- ३) स्वावलंबी व कर्तृत्व सिद्धी प्रेरणा:- स्वावलंबी व कर्तृत्ववान बनण्याची इच्छा शक्ती.
- ४) नवीन जीवनशैलीचा वापर:- मानवी जीवनपद्धतीत सतत होत राहणारा बदल किंवा परिवर्तन.

७.५ आधुनिकीकरणाची कारणे.

- १) ऐहिक संपत्ती वाढवण्याची राष्ट्रीय प्रवृत्ती.
- २) उपभोग्य वस्तूंचा अधिकाधिक संग्रह करण्याची मानवाची लालसा.
- ३) मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात यांत्रिकीकरणाचा शिरकाव व प्रसार
- ४) जैवशक्ती ऐवजी अजैव शक्तीचा जास्त वापर. (उदा. कोळसा, वीज, तेल इ.)
- ५) वैज्ञानिक दृष्टिकोनात वाढ.
- ६) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा स्वीकार.

७.६ आधुनिकीकरणाचे पैलू किंवा घटक.

आधुनिकीकरणामुळे समाजाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक संरचनेत मूलगामी परिवर्तन घडून येतात. त्याचप्रमाणे समाजातील व्यक्तींच्या विचार सरणीत, त्यांची अभिवृत्ती आणि मुल्यात व एकूणच त्यांच्या व्यक्तीमत्वात ही महत्त्वपूर्ण बदल घडून येतात. आधुनिकीकरणामुळे घडून येणारे हे बदल म्हणजेच आधुनिकीकरणाचे विविध पैलू किंवा घटक होय.

१) आर्थिक आधुनिकीकरण :-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उदरनिर्वाह प्रधान किंवा शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्थेचे औद्योगिक, बाजारी, खुल्या अर्थव्यवस्थेत टप्प्याटप्प्याने रूपांतरण घडून येते. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शेतीची आधुनिक तंत्रे वापरून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन वाढ शक्य होते. तसेच नगदी पिकांना महत्त्व येते. पैसा हे विनिमयाचे माध्यम बनते. मोठे उद्योगधंदे वाढतात. नव्या आर्थिक संस्था (वित्त पुरवठा करणाऱ्या) उदयास येतात. नव्या स्पर्धात्मक बाजारपेठांची निर्मिती होते. आर्थिक श्रमविभाजन अधिकाधिक विकसित होत जाते व विशिष्टीकरण कमालीचे वाढते. अनेक नवे व्यवसाय निर्माण होतात. त्यासाठी नवी कौशल्ये संपादन करणेही आवश्यक ठरते. उत्पादनासाठी मानवी शक्तीचा वापर कमी कमी होत जातो व विजेवर चालणाऱ्या व कृत्रिम उर्जेवर चालणाऱ्या यंत्रांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो.

अ) औद्योगिकीकरण:-

अवजड उद्योगधंद्यांचा विकास होणे, श्रमच्याऐवजी यंत्रपद्धतीस प्राधान्य दिले जाते, यंत्रांच्या सहाय्याने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होणे, घरगुती उत्पादन पद्धतीच्या जागी कारखाना पद्धती येणे, कामगारांच्या संघटना उदयास येणे, इत्यादी प्रकारचे बदल औद्योगिक क्षेत्रात घडून येतात.

ब) कृषी विकास:-

शेती अवजारे, रासायनिक खते, सुधारित व संकरित बी-बियाणे, जंतुनाशके व कीटकनाशके, कृत्रिम पाणीपुरवठा, पाणी सिंचनाच्या पद्धतीत बदल इत्यादी चा अवलंब करण्यास सुरुवात होते. शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोनात बदल होते. उदरनिर्वाह शेतीऐवजी व्यापारी शेती करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढतो. नगदी व व्यापारी पिके घेण्यास प्राधान्य मिळते. मिश्र पीक पद्धती, पीक विमा, शेती व्यवस्थापन, शेती पूरक व्यवसाय इत्यादी बाबींना महत्त्व दिले जाते. शेती क्षेत्रात विविध कृत्रिम यंत्रणेचा वापर केला जातो. शेती संशोधन, शेती प्रशिक्षण यामध्ये वाढ होते.

क) सेवाक्षेत्रातील अधुनिकीकरण :-

आधुनिकीकरणामुळे सेवा क्षेत्राचा विकास व विस्तार होतो. या क्षेत्रातून प्रचंड प्रमाणात वाढतो.

i) नव्या आर्थिक संस्थांचा विकास :-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देशांमध्ये विविध खाजगी, सरकारी-निमसरकारी बँका, पतपेढ्या, बाजारपेठा इत्यादी उदयास येऊ लागतात. सुपर मार्केट, बिग बाजार इत्यादी मॉल संस्कृतीचा उदय होतो. नेट बँकिंग, आरटीजीएस, एन इ एफ टी, मोबाईल बँकिंग, कॅशलेस ट्रांजेक्शन यामध्ये वाढ होते.

ii) विविध बाजारपेठांचा विकास व विस्तार :-

देशांतर्गत बाजारपेठा, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांचा विकास व विस्तार होतो. ई कॉमर्स मध्ये वाढ होते. ऑनलाइन शॉपिंगचा विकास व विस्तार होतो.

iii) माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास :-

यामधून विविध प्रकारे रोजगारनिर्मिती होते. आयटी कंपन्यांची संख्या वाढते. आयटी पार्क, आयटी हब यामध्ये वाढ होते.

iv) स्वयं रोजगारात वाढ :-

नोकरी करण्यापेक्षा स्वतःचा व्यवसाय, उद्योग करण्याकडे लोकांचा कल वाढतो. स्वयंरोजगारात प्रचंड वाढ होते.

v) दळणवळण :-

संदेशवहन व वाहतूक याचा यामध्ये समावेश होतो. विविध वाहतुकीची साधने व वाहतुकीच्या मार्गाचा विकास व विस्तार होतो. दूरध्वनी, मोबाइल सेवा, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे, रेडिओ, इंस्टाग्राम, फेसबुक, व्हाट्सअप, इंटरनेट, टेलिग्राम, वर्तमानपत्रे, टीव्ही, जाहिरात, इत्यादींचा विकास व विस्तार होतो. याच्या वापरात वाढ होत जाते.

vi) व्यापारात वाढ :-

राज्यांतर्गत व्यापाराबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापारात देखील वाढ होते. जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला जातो. कुठल्याही निर्बंधाशिवाय सर्व देशांशी आयात निर्यात करणे शक्य होते. देश-विदेशातील वस्तू यामुळे लोकांना वापरायला मिळतात. मॉल संस्कृती, सुपरमार्केट, बिग बाजार, इ ट्रेडिंग इत्यादी चा विकास होतो.

vii) शिक्षण क्षेत्र :-

पारंपरिक शिक्षणाबरोबरच विविध प्रकारचे व्यवसायिक शिक्षण घेण्याकडे लोकांचा कल वाढतो. कौशल्य प्रधान शिक्षणाला संधी निर्माण होते. इ लर्निंग मध्ये देखील वाढ होते. या क्षेत्रातूनही रोजगारात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

viii) आरोग्य क्षेत्र :-

जादूटोणा, भगत, रूढी प्रथा परंपरा यांचे प्राबल्य कमी होऊन आरोग्य यंत्रणा चा विकास होतो. दवाखाने, हॉस्पिटल, फिरती रुग्णालय, रुग्णवाहिका, परिचारिका, वैद्यकीय अधिकारी यामध्ये वाढ होत जाते. हेल्थ प्रोग्राम मध्ये वाढ होते. वैद्यकीय क्षेत्रात विविध शाखांचा विकास व विस्तार होतो. उदा. होमिओपॅथी, ऍलोपॅथी, आयुर्वेद, दंतचिकित्सा, नॅचरोपॅथी, फिजिओथेरेपी, अक्युपंचर, विपश्यना केंद्र, निसर्गोपचार केंद्र, योगा केंद्र इत्यादी. रोगानुसार विशिष्ट डॉक्टरांचा सल्ला घेण्याकडे लोकांचा कल वाढतो. या क्षेत्रातूनही रोजगारात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

ड) सहकार क्षेत्राचा विकास:-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकाराला ही महत्त्वाचे स्थान आहे. विविध सहकारी बँका, सहकारी गृहनिर्माण, सहकारी ग्राहक भंडारे इत्यादींचा विकास होऊ लागतो. सहकारी तत्त्वावरील बाजारपेठा, सहकारी तत्त्वावरील उद्योग धंदे यांचा विस्तार होतो. डेन्मार्क जपान यासारख्या देशांची अर्थव्यवस्था तर संपूर्ण सहकारावर आधारलेली आहे.

फ) गुंतवणुकीत बदल :-

उद्योग , व्यवसायात, व्यापारात लोक मोठ्या प्रमाणात पैसे गुंतवतात. शेअर मार्केटमध्ये देखील गुंतवणूक वाढवली जाते. शासन उदारीकरण, खासगीकरण, जागतिकीकरण याला प्रोत्साहन देते. सार्वजनिक क्षेत्रातून शासन गुंतवणूक कमी करते. देशांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वाढ होते.

इ) देशाचा आर्थिक विकास :-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न वाढते. लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. लोकांच्या आर्थिक कल्याणात भर पडते. उपभोग व उत्पादन वाढते आणि अर्थव्यवस्थेला गती येते.

२) राजकीय आधुनिकीकरण :-

राजकीय आधुनिकीकरण प्रक्रियेत राज्य आपल्या कार्याचा विस्तार घडवून आणते आणि परंपरागत संस्थांची अनेक कार्य स्वतःकडे घेते. निर्णय घेण्याचे अधिकार, विविध धोरणे निश्चित करण्याचे व त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या अधिकारांचे शासकीय नोकरशाहीच्या हाती केंद्रीकरण होते. अर्थव्यवस्थेवर शासनाचे नियंत्रण राहते. आधुनिकीकरणामुळे लोकशाही शासनव्यवस्थेत लोकांचा राजकीय सहभागही उत्तरोत्तर वाढत जातो.

i) निधर्मी राज्य :-

समाज निधर्मी राज्याची संकल्पना स्वीकारतो. राज्याचा स्वतःचा कोणताही धर्म नसतो. नागरिकांत धर्माच्या आधारे भेदभाव न करणे या स्वरूपाचे बदल आधुनिकीकरणात घडून येतात.

ii) कायद्याचे राज्य :-

कायद्यापुढे सर्वांना समान लेखले जाते. उच्चनीच, लिंग, जात, धर्म, वंश, श्रीमंत - गरीब इत्यादी कुठल्याही आधाराने भेदभाव केला जात नाही.

iii) लोकशाही राज्य :-

आधुनिकीकरणात जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना महत्त्व दिले जाते. लोकशाहीचे राज्य राबवले जाते. लोकांनी लोकांचे लोकांसाठी लोकांद्वारे केलेले शासन देशामध्ये कार्यान्वित रहाते.

iv) राष्ट्रराज्य :-

राष्ट्राची उभारणी हा शब्दप्रयोग आधुनिकीकरणाचा प्रतिशब्द मानला जातो. प्रत्येक राज्य राष्ट्र बनण्याचा प्रयत्न करते. राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय ऐक्य यामध्ये वाढ होते.

३) सामाजिक आधुनिकीकरण :-

सामाजिक आधुनिकीकरण म्हणजे समाजाच्या संरचनेत, सामाजिक संस्थांमध्ये घडून येणारे अधुनिकीकरण होय. आधुनिकीकरण प्रक्रियेत कुटुंब, शिक्षण, राज्य, धर्म यासारख्या संस्थांमध्ये मूलभूत परिवर्तन होते. नागरीकरणाची प्रक्रिया वेग घेते, शहरांची संख्या व आकार वाढतो, नव्या संघटना वाढत जातात, शिक्षणाचा प्रसार होतो, सुशिक्षितांचे प्रमाण वाढते, संपर्क माध्यमांचा विस्तार होतो, संदेशवहन यंत्रणा प्रभावी होतात, आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये वाढ होते, सामाजिक स्तरीकरण अधिक खुले होते आणि सामाजिक गतिशीलता वाढते. परंपरागत समजूती, रूढी, श्रद्धा, धर्माची पकड, कर्मकांडवाद

यांचा झपाट्याने ऱ्हास होतो. स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही यासारख्या नव्या मूल्यांचा लोकांकडून स्वीकार होतो. अशा प्रकारे आधुनिकीकरणात सामाजिक संरचनेत मूलभूत परिवर्तने घडून येतात.

i) नागरीकरण :-

आधुनिकीकरणात नागरीकरणाची गती वाढते. शहरांची संख्या व आकार वाढत जातो. नागरी जीवनपद्धतीचा प्रभाव वाढत जातो.

ii) औपचारिक संस्था :-

आधुनिकीकरणात विविध संघटना, ऐच्छिक मंडळे, दुय्यम समूह इत्यादींची संख्या व प्रभाव वाढत जातो.

iii) नवीन मुल्ये:-

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इत्यादी मूल्यांचा समाजाने स्वीकार करणे. वंश, धर्म, जात, लिंग, आर्थिक स्तर इत्यादींच्या आधारे सामाजिक भेदभाव न होणे.

iv) मुक्त स्तरीकरण :-

समाजात बंदिस्त स्तरीकरणाच्या जागी मुक्त स्तरीकरण येते. येथे व्यक्तीला स्वकर्तृत्वाने आपले सामाजिक स्थान व दर्जा उंचावण्याची संधी उपलब्ध होते. आर्थिक दर्जाला महत्त्व प्राप्त होते.

v) दळणवळण :-

वाहतूक, संदेशवहन या क्षेत्रातील प्रगती साधनांचे जाळे उभारले जाते. आरोग्य सुविधात वाढ होते. समाजातील सरासरी आयुर्मानात वाढ होते.

४) मानसिक आधुनिकीकरण :-

आधुनिकीकरण प्रक्रियेत केवळ भौतिक, सामाजिक परिस्थितीत परिवर्तन घडून येत नाही तर समाजातील लोकांच्या एकंदर व्यक्तिमत्वात व मनोविश्वातही व्यापक परिवर्तन घडून येते. लोकांच्या मतात, मूल्यांचा, अभीवृत्तीत, जगाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात परिवर्तन घडून येते. नव्या परिवर्तनाचा स्वीकार करण्याची लोकांची मनोवृत्ती बनते. पाठीमागे भूतकाळात डोकावून पाहण्याऐवजी लोकांना भविष्याचे वेध लागतात. दैववादी वृत्तीचा ऱ्हास होतो. आपणच आपले जीवन बदलू शकतो असा विश्वास निर्माण होतो. नियोजन आणि संघटनांना लोक महत्त्व देऊ लागतात. स्थानिक प्रश्नांहून अधिक व्यापक अशा देशातील आणि जगातील घटनांविषयी लोक आपापली मते धारण करू लागतात. हे अर्थातच प्रसारमाध्यमांच्या विस्तारावर अवलंबून असते.

i) रूढी प्रथा परंपरा अंधश्रद्धा कर्मठपणा इत्यादी त्याग करून नाविण्याचा परिवर्तनाचा स्वीकार केला जातो.

- ii) दैववादी वृत्तीचा त्याग करून प्रयत्न वादाची कास धरली जाते.
- iii) निसर्गाच्या आधी न राहता त्यावर मात करण्याची जिद्द बाळगली जाते.
- iv) प्रत्येक क्षेत्रात नियोजन व संघटन यांना महत्त्व येते.
- v) इतरांशी सन्मानपूर्वक व्यवहार करणे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय या मूल्यांचा आदर केला जातो.
- vi) मी - माझे कुटुंब - माझे गाव - माझा देश याच्यापलीकडे जाऊन अखिल मानवजातीचा विचार केला जातो. मानवतावादाचा व्यापक दृष्टिकोन लोकांच्या मनात निर्माण होतो.

५) सांस्कृतिक आधुनिकीकरण :-

पूर्वी पारंपरिक सण-उत्सव साजरे केले जात होते. मात्र आधुनिकीकरणाच्या मुळे वाढदिवस, लग्नकार्य, स्नेहसंमेलन, नवीन वर्ष इत्यादी कार्यक्रम साजरे करण्याकडे लोकांचा कल वाढलेला आहे. विवाह संस्थेत देखील बदल झालेला आहे. वधू वर सूचक मंडळ, शादी डॉट कॉम, भारत मॅट्रिमोनी, रजिस्टर विवाह, आंतरजातीय विवाह, आंतरधर्मीय विवाह, परप्रांतीय विवाह, डेस्टिनेशन वेडिंग इत्यादी मध्ये वाढ होते. सांस्कृतिक आधुनिकीकरणामुळे जाती धर्म यांचे प्राबल्य कमी होते. आधुनिकीकरणामुळे एका नव्या कॉस्मोपॉलिटन संस्कृतीचा जन्म होतो.

प्रत्येक देशातील समाजरचनेच्या पारंपारिक स्वरूपावर त्या त्या देशातील आधुनिकीकरणाचे स्वरूप आणि गती अवलंबून असते.

७.७ आधुनिकीकरणाच्या समस्या.

आधुनिकीकरण यातून निर्माण झालेल्या व होत असलेल्या अनेक समस्या आज विकसित राष्ट्रांना भेडसावत आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा :-

यांत्रिकीकरणामुळे व विशेषीकरणामुळे व्यक्तीच्या कार्यात कमालीचा यांत्रिकपणा आला आहे. तिला आपल्या कामाबद्दल आस्था राहात नाही. व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा निर्माण होतो. व्यक्ती एकाकी बनते. जीवनातील शांती समाधान हरवून बसते.

२) सामाजीकरणात बाधा :-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नित्य नवे शोध लागतात. नवी यंत्र-तंत्र उदयास येतात. त्यामुळे समाजात सतत बदल होत राहतो. बदलत्या परिस्थितीशी अनुकूलन साधने व्यक्तीला कठीण होते. तिच्या अनुकूलन क्षमतेवर ताण पडतो. परिणामी सामाजिकरणात बाधा येते.

३) असंतोषाची निर्मिती :-

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या सर्व क्षेत्रात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण सर्व क्षेत्रांचा एकात्मिक विकास होऊ शकत नाही. शिक्षित अशिक्षित लोकांना पात्रतेनुसार रोजगार उपलब्ध करून दिले जात नाही.

४) संघर्षाची निर्मिती :-

आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रातील अधुनिकीकरणामुळे पारंपारिक जीवनपद्धतीशी संघर्ष निर्माण होतो. उदाहरणार्थ प्रशिक्षित डॉक्टर पारंपारिक वैद्यांचे अस्तित्व धोक्यात आणतो, रिक्षा - मोटार इत्यादीमुळे टांगेवाले यांचे अस्तित्व धोक्यात येते.

५) विघातक प्रवृत्तीला प्रोत्साहन :-

आधुनिकीकरणामुळे समाजात मुख्यतः विकसित राष्ट्रांत विघातक प्रवृत्तीस प्रोत्साहन मिळाले आहे. त्यामुळे लोक चंगळवादी बनतात. त्यातून भ्रष्टाचार - गुन्हेगारी वाढते. व्यक्तिमत्त्वाचा अतिरेक होऊन नैतिक, धार्मिक, कौटुंबिक मूल्यांचा न्हास होतो. घटस्फोटाचे प्रमाण वाढते. कुटुंब अस्थिर बनते. मुलाबाळांची आबाळ होते.

६) प्रदूषणात वाढ :-

आधुनिकीकरणात औद्योगिकीकरणामुळे उद्योगधंदे - कारखान्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून येते. त्यामुळे वायूप्रदूषण, जलप्रदूषण, आणि जमीन प्रदूषण यामध्ये वाढ झाली आहे.

७) वेश्या व्यवसायात वाढ :-

आधुनिकीकरणामुळे मोठी शहरे व उपनगर यांची संख्या वाढत जाते. उत्पन्नाचे विविध मार्ग निर्माण होतात. लोकांच्या विलासी वृत्ती मुळे वेश्याव्यवसायात प्रमाण वाढू लागते.

८) कुटुंबसंस्थेचा न्हास :-

आधुनिकीकरणामुळे व्यक्ती स्वार्थी व लालची बनू लागतो. नोकरी, व्यवसाय, व्यापार इत्यादी निमित्ताने तो शहराकडे जाऊ लागतो. त्यामुळे एकत्र कुटुंबाचा न्हास होतो. विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढते. पाश्चिमात्यिकरणाच्या प्रभावामुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत जाते. त्यामुळे कुटुंब संस्थेचा न्हास होतो.

९) भ्रष्टाचारात वाढ :-

आधुनिकीकरणामुळे कमी वयात जास्त पैसे कमावण्याच्या वृत्तीमुळे लोकांमध्ये भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसते. भ्रष्टाचाराला शिष्टाचाराचे स्वरूप प्राप्त होते.

१०) मद्यपान व धूम्रपानात वाढ :-

७.८ आधुनिकीकरणाचा भारतीय समाजावरील परिणाम.

आधुनिकीकरणाचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम पुढील प्रमाणे रेखांकित करण्यात येतो.

- १) आधुनिकीकरणामुळे शहर आणि महानगरं यातील लोकांच्या संबंधांमध्ये बदल झालेला दिसून येतो. औपचारिक, गरजेपुरते, वरवरचे, साधन मात्र संबंध निर्माण झालेले दिसून येतात.
- २) संयुक्त कुटुंबाऐवजी विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढले आहे. कुटुंबाचा आकार लहान झाला असून एक किंवा दोन अपत्यांचे प्रमाणक मान्य करण्यात येत आहे. विभक्त कुटुंबात व्यक्तिवादी विचार प्रभावित झालेले दिसतात.
- ३) आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत ज्ञानाची असंख्य क्षेत्रे वाढली असून ज्ञानात सखोलता, सूक्ष्मता आली आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे तसेच संगणकासारख्या साधनामुळे ज्ञान ही शक्ती ठरली आहे. त्यासाठी महाविद्यालय, विद्यापीठे, संशोधन संस्थांचे जाळे निर्माण झाले आहेत.
- ४) लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण, स्त्रियांच्या सत्तेतील सहभाग यामध्ये वाढ झालेली आहे. राजकीय दबाव गट कार्यरत आहेत. अनेक राजकीय संस्था निर्माण झालेले आहेत. लोकशाहीची परिपक्वतेकडे वाटचाल सुरु आहे.
- ५) लोकसंख्या वाढ होत असली तरी जन्मदर आणि मृत्यु दरात घट झाली आहे. स्वास्थ्याच्या सोयी, रोगांवर प्रतिबंधात्मक उपाय, वैद्यकीय शिक्षण वाढले आहे.
- ६) आर्थिक क्षेत्रामध्ये खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण वाढले आहे. नवीन बी-बियाणे, खते, पिकाच्या पद्धती, कृषी विद्यापीठे, कृषी क्षेत्रातील संशोधन लक्षणीय झाले आहे. औद्योगिक क्षेत्रात वाढ होत आहे. सेवा क्षेत्राचा विकास व विस्तार झाला आहे. प्रसार माध्यमात आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. इ कॉमर्स मध्ये वाढ झाली आहे. मोल संस्कृती उदयाला आली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रमाण वाढले आहे.
- ७) धर्मनिष्ठ समाजापेक्षा धर्मनिरपेक्षतेचा विचार शासनाने स्वीकारला आहे. धर्म ही प्रत्येकाची खाजगी बाब मानली जात आहे.
- ८) वर निर्देशित केल्याप्रमाणे सामाजिक मूल्य अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडले आहेत.
- ९) प्राणी व मानवी शक्तीपेक्षा अजैविक शक्तीचा उपयोग वाढला आहे.
- १०) प्रदत्त दर्जा व त्याच्याशी संलग्न भूमिकांपेक्षा अर्जित दर्जा आणि भूमिका प्रत्ययास येत आहे.

७.९ सारांश

आधुनिकीकरणामुळे तरुण-तरुणींमध्ये सिगारेट, गुटखा, तंबाखू, दारू, चरस, गांजा, अमली पदार्थ इत्यादी च्या सेवनात वाढवून व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढले आहे. याशिवाय काळा पैसा, सट्टा, जुगारी वृत्ती, व्यभिचाराची समस्या दिसून येते. समाजात ताणतणाव, चंगळवाद प्रवृत्ती, भोगवाद बोकाळला आहे. वृद्धांचा प्रश्न, घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले असून गुन्हेगारी प्रवृत्ती आढळते. या प्रकारे काही प्रश्न उद्भवले असले तरी अधुनिकीकरणामुळे सामाजिक परिवर्तनाला गतिमान केले आहे.

७.१०. स्वाध्याय

---

१. आधुनिकीकरण अर्थ सांगून भारतीतील आधुनिकीकरण प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- २ आधुनिकीकरणाची कारणे व लक्षणे सविस्तर सांगा.
- ३.आधुनिकीकरणाचे विविध घटक सांगा.आधुनिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा आढावा घ्या.
४. आधुनिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम सांगा. .

७.११ संदर्भ सूची.

- १)समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना : डॉ. सर्जेशव साळुंखे, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे -2.
- २)समाजशास्त्र : भा. कि. खडसे, प्रकाशन - हिमालय बुक्स प्रा. लि., गिरगाव - मुंबई.
- ३)ग्रामीण विकास : ग्रामीण समाजव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था, आयडॉल - मुंबई यूनिवर्सिटी, पेपर क्रमांक २ चे पुस्तक.

munotes.in